

БӘХТИҖАР ВАҢАБЗАДӘ

ВӨТӨН
ОЧАҒЫНЫН
ИСТИСИ

БӘХТИҶАР ВАҲАБЗАДӘ

ВӘТӘН ОЧАҒЫНЫН ИСТИСИ

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

КӘНЧЛИК
БАКЫ
1982

ӘДӘБИЈАТ—СӘНӘТ

ГОРГУД ОБРАЗЫ ВӘ ТАРИХИ-ИЧТИМАИ ҺАДИСЭЛӘР

Ваһабзаде Б. М.
В27 Вәтән очағынын истиси. — Б. Кәнчлик 1982 —
184 сәһ.

«Вәтән очағынын истиси» китабына шаир Б. Ваһабзадеһини, әсасән сон үч-дөрд илдә җаздығы әдәби-публисист мәгаләләри дахил едилмишдир. Китаб «Әдәбијат вә сәнәт» вә «Публисисти́ка» адлары алтында ики һиссәҗә аҗрылмышдыр.

Биринчи бөлмә Азәрбајҗан җазычыларынын јени әсәрләри һаггында мүәллифин шәхси дүшүнчәләри вә тәәссуратындан ибарәтдир. Икинчи бөлмәдә шаирин әсримиз һаггында дүшүнчәләри вә аҗры-аҗры җазычыларымыз барәдә хатирәләри топланмышдыр.

70303
В М653(12)—82 ПК—82 4702060200 Аз2

© «Кәнчлик» — 1982.

Һәр бир халг үчүн өз көкүнү, илкини вә җајнағыны билмәк вачибдән вачибдир. Она көрә ки, һардан кәлдијини билмәјән, һара кедәчәјини дә билмәз. Дүнән Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә, бу күн әмәк чәбһәсиндә бөјүк харигәләр җарадан, гәһрәманлыглар көстәрән халгымыз бу гүдрәти вә бу күчү һардан алмыш — дејә дүшүндүјүмүз заман кечмишә бахыр, илкимизи арашдырмалы олуруг. Ингилаб әскәри олан Әзизбәјовлар, Нәримановлар, Вәтән мүһарибәси гәһрәманлары олан Һәзиләр, Мейдиләр көкләри әсрләрин дәрин гатларына ишләјән нәһәнк бир ағачын әсримиздәки будагларыдыр. Бу ағачын ады «Горгуд» ағачыдыр. Адларыны чәкдијимиз ингилабчылар вә мүһарибә гәһрәманлары Бајандурун, Банучичәјин, Бамсы Бејрәјин, Бурла Хатунун вә Дәли Домрулун нәтичәләри, көтүкчәләридир. Бизим нәһәнк сәнәткарларымызын җаратдығы нәһәнк гәһрәманлар — Фәрһадлар, Бәһрам Курлар, Фитнәләр, Нүшабәләр, Нофәлләр, Елханлар, Алмазлар Горгуд җајнағындан су ичмиш өлмәзләрдир.

Низаминин гәһрәманы Бәһрамын кур овундакы зәфәриндән сонра Бәһрам Кур ады газанмасы «Дәдә Горгуд»да Буғачын буға илә күләшәндән сонра Буғач адыны алмасы илә нә гәдәр сәсләшир. Ады ад саһибинин әмәли илә бағламаг мүәјјән мәнада дүнјаны, һәјаты фәлсәфи анлајышдыр. Бу фәлсәфи идрак бизә «Дәдә Горгуд»дан кәлир.

Буна көрә дә «Дәдә Горгуд» дастанлары бизим диггәт мәркәзимиздә олмалы, бу бөјүк сәнәт инчиләрини дәриндән-дәринә өјрәнмәлијик. Бу саһәдә һәр јени арашдырма бизи өзүмүзә даһа артыг танытдыыр. Бу чәһәт-

дән М. Сејидовун мегалеси* фолклоршүнаслығымызда јени бир аддым кими дәјерлендирилмәлидир.

Индијә гәдәр горгудшүнаслар әсасән дүшүнүрдүләр ки, Горгуд тарихи шәхсијјәтдир. Лакин М. Сејидов белә бир елми гәнаәтә кәлир ки, Горгуд образы вә сөзү мифоложи тәфәккүрлә бир чох түркдилли халгларын јашадығы тарихи-ичтимаи һадисәләрлә бағлыдыр.

Мүәллиф бир чох тарихи, мифоложи, етиографик материалара дајанараг кәстәрир ки, Горгуд мифоложи тәфәккүрлү дүнјанын вәтәндашыдыр. Бунунла да мүәллиф образын јаранмасыны чох кечмишләрә апарыр.

Бәллидир ки, индијә гәдәр горгудшүнаслар «Дәдә Горгуд» дастанларынын өи сөзүнә әсасланыб Горгуд атаны Оғузун гаибдән хәбәр верән биличиси санмышлар. Лакин бунун сәбәбини һеч кәс ачмамышдыр. М. Сејидов бу сирри ачмаг үчүн бир чох мәнбәләрни арашдырмыш вә сүбут етмиш ки, бу адәт түркдилли халгларын Күнәшә, ода тапынмалары илә бағлы имиш.

Мүәллиф илк дәфә Горгуд сөзүнүн етимоложи тәһлилини верир вә о, «гор» вә «гуд» сөзләринин бирләшмәсиндән доған Горгуду ајдынлашдырмаг үчүн бир чох дәлилләрә сөјкәнир. Алим инандырыр ки, «гуд» бир чох дилләрдә хошбәхтлик, бәхт, бәрәкәт, хејрхәһ руһ, тәлә, һәјат гүввәси, «хошбәхтлик верән», «бир шәјин әсасы» демәкдир. Мүәллиф еһтимал едир ки, «гуд» илк јарадычы, бәлкә дә демируг (һәјаты јарадан гүввә) олмуш вә ја мүәјјән демиругун галығыдыр. Белә бир еһтимал, апарылан арашдырмаја көрә, ағлабатандыр вә Горгуд образынын гәдимлијини исбат едән дәлилләрдәндир. Мүәллиф бу фикрини исбат етмәк үчүн гејд едир ки, ғырғыз дилиндә «гуд» танрыдыр вә о, инсанлары, һејванлары бәладан горујур. Гәдим ғырғызлар шәрдән, бәладан горунмаг үчүн «гуд»ун һејкәлини јанларында кәздирәрмишләр. Горгуд сөзүнүн тәркибиндәки «гуд» инсанлары, һејванлары горујан инсан сифәтли танрыдыр. «Гор» исә од, маја демәкдир. Онда Горгуд хошбәхт од, хошбәхтлик верән од, тәлә оду, хејрхәһ руһ оду, һәјатверичи од мәнасына кәлир.

М. Сејидов «горла» «гуд»ун бирләшмәсинин сәбәбини ода, Күнәшә инамла әлагәләндирир вә белә бир гәнаәтә

кәлир ки, ода инам Оғузларда вә етник тәркибә көрә онлара јахын халгларда мүстәгил шәкилдә олмушдур. Алим бу фикрини сүбут етмәк үчүн тәфәккүрдәки вә бунунла бағлы мифолокијадаки тиположи һадисәдән бәһс ачыр. Мүәллиф чох доғру олараг јазыр ки, космик чисимләри, кайнаты, тәбиәти вә ондакы бу вә ја башга һадисәләри мифләшдирмәк һәр шәјдән өнчә мүстәгил олур. Белә бир мүрәккәб һадисә һәјат тәрзи илә, һәјаты дәрк етмә, ону гаврама илә сых бағлыдыр. Һәјат тәрзиндәки, тәфәккүрдәки јахынлыг, ејнилик, инамларда, мифолокијада јахынлыг, ејнилик јарадыр. М. Сејидовун бу фикри марағлыдыр вә јенидир.

Белә бир елми әсасланмадан сонра о гејд едир ки, Күнәшә—ишыға, ода инам түркдилли халглара хасдыр. Күнәш бу халгларда әсас танрылардан бири олмуш, инсанлара бәхт вермишдир. Мүәллифә көрә, Күнәш вә Од танрысынын һәм киши, һәм гадын олмасы ону кәстәрир ки, бу инам ана вә ата һакимијјәти дөврләриндә вә ондан габаг да вармыш.

Мүәллиф илк дәфә гәһрәманларын, бөјүк сәркәрдәләрин, сөјкөклә-етнокенезислә бағлы хаганларын ики адашымаларынын сәбәбини ајдынлашдырмышдыр. О гејд едир ки, икиадлылара биринчи ады ата-ана өз арзусу илә гојур, икинчи ады исә һәммин адама онун ичтимаи фәалијјәтинә, халг вә вәтән гаршысында кәстәрдији хидмәтә көрә верәрмишләр. Мәһз буна көрә дә Басат өзүнүн сојуну белә тәгдим едир: «Анам адын сорур олсан, Габа. Ағач Атам адын дијирсән, Гаған Аслан. Мәним адым сорурсан Арузоғлу Басатдур».

Марағлы јениликләрдән бири дә зооморфик, антропоморфик тотемләрин јаранма тарихи барәдә мүәллифин фикирләридир. О белә бир гәнаәтә кәлир ки, зооморфик, антропоморфик тотемләрин, илаһәләрин гејри-һејвани вә гејри-инсани шәкилдә тәсәввүр едилмәси ја илкин инамдыр, ја да онун әкиз гардашыдыр. Тотемләрин — онгонларын, илаһәләрин, танрыларын инсан шәкиндә тәсәввүр едилмәси бәлкә илкин дејил, даһа дәгиг дејилсә, инсанын даһа да биткинләшмәси, камилләшмәси чағынын мәһсулудур. Белә бир гәнаәтлә арашдырычы бир чох тотемләрә, илаһәләрә, јарытанрылара, о сырадан Оғузун шүә илә көјдән енән ханымынын јаранма тарихләринә даир јени, орижинал фикирләр, мүлаһизәләр сөјләјир. Арашдырычы Оғузун көјдән шүә илә енән арва-

* М. Сејидов. «Горгуд» сөзүнүн етимоложи тәһлили вә образынын көкү һаггында», «Азәрбајчан» журналы, 1979, № 1.

дыны Күнәшин, шүанын инсаниләшдирилмиш образы сайыр вә бурдан да белә нәтичә чыхыр ки, оғузларын улу аналарындан бири Күнәшдир, шүадыр. Бу, јени вә мараглы нәтичәдир.

Арашдырычы доғру дејир ки, «Инсанын — гәбилә башчысынын, гәбилә бирләшмәләри үзвләринин көзүндә тәдричән галхмасы, башчынын симасында инсана инамын артмасы јаваш-јаваш һејван, космик чисимләр шәклиндә-тәсәввүр олуна онгонун, тотемин чох мөһкәм мөвгејини мүәјјән дәрәчәдә сарсыдырды. Һәмин сарсынтынын нәтичәсиндә бә'зән зооморфик, антропоморфик мифләр, онгонлар, тарихи мифоложи мөвгеләрини бөјүк мүғавимәт көстәрә-көстәрә тәрк етмәјә мәчбур олурдулар. Демәли, зооморфик антропоморфиг онгонларын, тотемләрин ја јарынсан, ја да там инсан шәклинә кирмәси инсанын чәмијјәтдә мөвгејинин артмасы илә, инсанын инсан кими јүксәлмәси, учалмасы фикри, идеалы илә дә сәсләшир...»

Гәдим әчдадымыз инсаны танрынын ган гоһуму саймагла танрыны инсана, өзүнә бәнзәтмишдир. Танры инсан кимидирсә, демәли, инсан да танры ола биләр. Бу мәнтигә-мифик нәтичәјә инсан узун илләрдән вә һәјатла чәтин мүбаризәдән сонра кәлмишдир.

Горғуд проблеминин бу сәпкидә арашдырылмасы филолокија елмимиздә јени вә орижиналдыр. Бурада биз һәм етнокенезис бахымындан мараглы фактлары, һәм мәнәвијјат вә мәдәнијјәтимизин тарихини өјрәнирик. Бу саһәдә апарылан тәдгигатлары даһа әһәтәли шәкилдә давам етдирмәк филолокијамызын бу саһәсиндәки бошлуғу долдурмағ үчүн вачибдир.

ФҮЗУЛИ — ШЕКСПИР

Фүзули һаггында чох јазмышам. Амма јаздыгча дојмурам. Вахташыры Фүзулијә гајыдыр, елә бил баба очағынын әсрләр боју јанан одундан тәзә бир истилик алмағ, она тәзә көзлә бахмағ, ону јенидән дәрк етмәк истәјирәм. Ахы мән илдән-илә дәјишир, дүнјаја, әтрафыма јени көзлә бахырам. Гоча Фүзули исә олдуғу кими дурур, бизи әбәди оду илә исидир, гаршымызда јени-јени јоллар ачыр. Фүзулини дәрк етдикчә дәрк етмәк истәјирәм. Чүнки о, дәрк олундугча түкәнмир, әксинә артыр,

чохалыр, бөјүјүр, даһа артығ әлчатмаз, үнјетмәз олур. Чүнки о, шә'римиздә бөјүклүјүн еталону, учалығын көзлә көрүнмәз, ағылла дәрк олунмаз сон һәддидир. Шекспир дүнја драматуркијасында бөјүклүјүн еталону, учалығын сон һәдди олдуғу кими...

Шекспир — кәдәрин дә зирвәсидир, севинчин дә, фачиәнин дә, комедијанын да, өлүмүн дә, һәјатын да, изтирабын да, шадлығын да. Онун әсәрләриндә кәдәрлә севинч, өлүмлә һәјат, нифрәтлә мәһәббәт бир-биринин ичиндәдир. Чүнки о, һәјатын бөјүк биличисидир. Һәјатда исә әкс гүтбләр бир-бириндән ајры дејил, әксинә, бир чомағын ики башы кими бир-бирини тамамлајыр. Шекспирин әсәрләриндә комик вәзијјәтин зирвәси фачиә, фачиәнин зирвәси исә комедијадыр... Онун әсәрләриндә һәјатын бу ики зирвә гүтбү јанашыдыр, гол-голадыр. Бир үрәкдә бу гәдәр кенишлик нечә гәрар тута билмиш көрәсән? Мараглы бурасыдыр ки, бир-биринә зидд олан гүтбләр арасындакы мәсафәнин өзү дә нечә-нечә гүтбләрә бөлүнүр. Дујғуларда бошлуғ, фикирләр силсиләсиндә фасилә көрүнүр. Бу әлван дујғулар, бу дәрин фикирләр дүнјасында адам өзүнү итирир, әлванлыға вә түкәнмәзлијә һејрәтдән башға ајры әләч галмыр.

Һамлетин, Лирин, Магбетин, Корделијанын кәдәриндән, изтирабындан о јана даһа бөјүк вә даһа дәрин кәдәрин, изтирабын ола биләчәјинә инана билмирсән. Бу јердә бөјүк бәстәкар Д. Шостаковичин «Һамлет» кино-филминә јаздығы мусигини хатырлатмамағ олмаз. Гәһ-рәманларын дәфн мәрәсиминдә сәсләнән дәһшәтли мусиги, Шекспир изтирабынын сәвијјәсинә јүксәлир. Бу мусиги, сөз сәнәти илә сәс сәнәтинин вәһдәтинә охунан нәғмәдир. Сөзүн дедијини сәсин нечә дәгиг дејә билдијинә һејрәтләнмәјә билмирсән. Беләликлә, мүхтәлиф дөврләрдә јашајан ики даһинин гәлби Һамлет изтирабында бирләшир.

«Һамлет» вә «Крал Лир» инсан кәдәринә 400 ил әввәл гојулмуш мөһтәшәм абидәләрдир. Бахырсан ки, кәдәри јарадан сәбәб чох адидир. Бу, һамынын башына кәлә биләр:

Сәлтәнәтини ики гызы арасында бөлән, үчүнчү гызыны доғру данышдығына көрә сәлтәнәтдән мәһрум едиб мәмләкәтиндән гован Крал, лајиг билиб мәһәббәт бәсләдији гызларындан тәһгир, һөрмәтсиз етдији гызындан исә гајғы вә мәһәббәт көрүр. Сәлтәнәтини вердији гыз-

лар атаны тәһгир едиб гапыдан говур. Бу нөгтәдә биз крал Лирин дежил, ата Лирин фачиәсини көрүрк. Даһа доғрусу бурада фачиә конкретләшир, һәјатиләшир, бәшәриләшир. Гызлары тәрәфиндән тәһгир едилиб говулган крал, һәјата ади бир атанын дежил, јенә дә крал көзү илә бахараг, һәјаты краллыг мәртәбәсиндән, рүтбә дәрәчәсиндән сејр етдији нөгтәдән онун фачиәси башланыр. Крал ади бир ата олдуғу бу нөгтәдән сонра инсаниләшиб инсан дәрәләрини јашамаға, дадмаға башлајыр. Бир күн әввәл инсанлығын фөвгүндә чөвлан едиб инсан әзабларынын үстүндә, һәјатын севинч зирвәсиндә јашајан крал — бир күн сонра севинч зирвәсиндән дүшүб кәдәр зирвәсинә галхыр. Бах бу тәзад, бу ики гүтб бир инсан гәлбиндә гошалашыр. Биз бу гүтбләр арасындакы мәсәфәдә о јан-бу јана гачыб бу бөјүклүә һејрәт едир, инсан гүдрәти вә гүдрәтсизлији, имканлары вә имкансызлығы гаршысында ағлымызы итиририк. Дүнән һөкм едән, бу күнсә һөкмә баш әјән, даһа доғрусу тәләјин бу амансыз һөкмүнә баш әјмәк истәмәјән, буна көрә дә фачиәви вәзијјәтә дүшән инсанын кәдәри бизи сарсыдыр. Беләликлә, фачиә бир-биринә зидд олан гүтбләрин бир күн әрзиндә бирләшмәсиндән төрәјир.

Һөкманлығы боју башгалары үчүн әзаблар, изтирәблар төрәдән крал, инди өзү изтирәбларын ичиндән кечир. Крал, инсан олур. Јалныз инди о, инсан әзабларынын нә олдуғуну бүтүн дәһшәтилә һисс едир. Беләликлә инсан һиссләринин дәринлијинә енмәкдән көзләнилмәз нәтичә — гејри-адилик һасил олур. Бурада кәдәри јарадан сәбәб ади олса да нәтичәси гејри-адиләшир. Зира бөјүк сәнәт — адидә гејри-адини көрмәк вә көстәрмәкдир.

Фүзулидә дә белә. «Лејли вә Мәчнун»да бир-бирини севән ики кәнчин һәсрәти тәсвир олунур. Бу ади бир мәсәләдир. Лакин... Фүзули бу адини бөјүтмүш, сәнәт зирвәсинә галдырмыш, гејри-адиләшдирмишдир.

Нофәл Мәчнунун көмәјинә кәлир. Лејлинин атасыны чағыртдырыб дејир ки, ја гызыны Мәчнуну вермәли, ја да мәнимлә вурушмалысан. Ата биринчи тәклифи рәдд едир. Охучу Нофәлин гәләбә чалачағына инаныр. Чүн-ки о, һагг јолунда гылынч чалыр. Бу заман Шекспирдә олдуғу кими, көзләмәдјимиз гәрибә һадисә баш верир. Севкилиси һаггсыз олараг әлиндән алынан Мәчнун, онун һаггы јолунда вурушан Нофәлин дәстәсинә һүчүм чәкир.

Буну көрән Нофәл өзүндән чыхыр, Мәчнундан бу ахмаг һәрәкәтинин сәбәбини сорушур. Әлбәттә, Мәчнунун һәрәкәти ади адам олан Нофәлә вә һадисәни изләјәнләрә ахмаглыг кими көрүнәр. Лакин Мәчнун кими севиб, Мәчнун кими изтираб чәкән вә Мәчнун кими дүшүнән адам үчүн бу һадисә чох тәбии вә адидир. Чүнки Мәчнун инсан кәдәринин зирвәсиндә дајаныр. Һәјата бу зирвәдән бахыр. Зирвәдә дајананларын көрдүјүнү дәрәдәки-ләр көрә биләрми? Бурда охучуја гејри-ади көрүмән шеј образ үчүн адидир. Шекспирдә исә әксинә, образ үчүн (Лир үчүн) гејри-ади көрүнән, охучу үчүн адидир.

Шекспирин образлары шәраитдән јаранмыш драматик вәзијјәтдән асылы олур. Фүзулидә исә образ јаранмыш вәзијјәтдән, шәраитдән асылы дежил. Мәчнун јаранмыш шәраити, өз бүтөвлүјүнә, тамлығына табе едир. Мәчнун һәр шәраитдә Мәчнун олараг галыр. Беләликлә, Фүзулидә шәраит образы дежил, образ шәраити јарадыр.

Шекспир кәләчәкдә јараначаг фачиәни шәртләндирмәк үчүн она әввәлчәдән зәмин јарадыр. Бу зәмин тамашачынын көзләри гаршысында јаранмыш, әсәрин башландығы дөврдән чох әввәлә кечирилир. Мәсәлән, «Ромео вә Чүлјетта»да төрәнәчәк фачиәнин сәбәби кәнчләрин јашындан чох әввәл — ата-бабаларынын дүшмәнчилији зәмининдә өзүнү көстәрир. Белә ки, илк сәһнәдән тамашачы төрәнәчәк фачиәнин сәбәби илә таныш олур... Еләчә дә «Һамлет»дә фачиәнин сәбәби әһвалатын башланғычындан әввәлдә артыг ваге олмушдур: Һамлетин атасы әмис тәрәфиндән өлдүрүлмүш, Һамлет атасынын өлүм сәбәбини өјрәнир. Әсәр Һамлетин интигам ешгилә аловландығы нөгтәдән башланыр. Интигамын сәбәби исә пјесин башланғычындан әввәл мөвчуддур.

«Лејли вә Мәчнун»да исә төрәнәчәк фачиәнин сәбәби әввәлчәдән һазырланмыш. (Лејли вә Мәчнунун аталары дүшмән дејилләр) фачиә үчүн әввәлчәдән зәмин-сәбәб јохдур. «Ромео вә Чүлјетта»да олдуғу кими фачиә үчүн әввәлчәдән шәрт гојулмур. Лејли вә Мәчнун охучунун көзү гаршысында доғулур, мәктәбә кедир вә бир-бирини севирләр. Бу һадисәләри еһтива едән илк фәсилләрдән өнчәки һадисәләри охучу билмир. Шаир, фачиә үчүн әсас, сәбәб јаратмадан һадисәләрин инкишафында фачиәнин һәм сәбәбини вә һәм дә өзүнү јарадыр.

Шекспирдә әввәлчәдән јаранмыш зиддијјәти — кон-

фликти давам етдириб фачиэ сәвијјәсинә чатдырмаг үчүн она мүтлэг мәнфи образ лазымдыр. Фүзули исә мүсбәт образын (Мәчнун) дахили зиддијјәти илә ону фачијә кәтириб чыхарыр. Бу фачиэ үчүн әләвә мәнфи образ лазым дејил. Буна көрә дә «Лејли вә Мәчнун»да бир нәфәр дә олса мәнфи образ јохдур, амма бөјүк фачиэ вар.

Нофәлин Лејлинин атасы илә вуруш сәһнәсини шаир башга чүр дә гуртара биләрди. Јә'ни Нофәлин дәстәси мәғлуб олар вә Мәчнун јенә дә өз арзусуна чата билмәзди. Мәсәләнин бу чүр һәлли ади һәллдир. Лакин мәсәләнин Фүзули гәләминдәки һәлли көзләнилмәз вә гејри-адидир. (Мәчнунун мәһәббәти дә гејри-ади дејилми?) Бу көзләнилмәзлик вә гејри-адилик образын јүксәлмәсинә, дурдуғу кәдәр зирвәсинин бөјүклүүнә хидмәт едир.

Демәк, ади севки әһвалаты севкинин вә севки әзабларынын гејри-адилијинә кәтириб чыхарыр. Јахуд Ибн-Саламын өлүм хәбәрини ешидән Мәчнунун рәғибин өлүмүнә көз јашы төкмәси охучу үчүн гејри-ади, Мәчнунун өзү үчүн исә адидир.

Адини гејри-ади сәвијјәсинә јүксәлтмәк исә Фүзули вә Шекспир кими сәнәт баһадырлары үчүн чох ади бир сәнәт јолудур. Лакин онларын адиликләри бир-биринә бәнзәсә дә гејри-адиликләри башга-башгадыр.

ИКИ ЗИРВӘ ГАРШЫСЫНДА ДҮШҮНЧӘЛӘР

Мән дүнјадан кәдәр олдум
Галанлара салам олсун.

Ј. Имрә

Бу, өз «мән»индән јухары галхан, өзүнү кәләчәк нәсилләрин варлығында тапан, өзүнә дејил, бүтүн бәшәријјәтә күвәнән бөјүк бир инсанын, һәм дә — мә'рифәтин сөзүдүр. Бүтүн бәшәријјәт бу чүр дүшүнсәјди јашамаг нә гәдәр көзәл вә нә гәдәр асан оларды...

Өз «мән»индән јухары галхмаг, өзүнү башгаларында тапмаг, нә бөјүк сәадәтдир. Өз әсриндә дајаныб кәләчәк әсрләрә салам верән Јунис Имрәнин чисмән нечә ил јашадығыны билмирик. Амма мәнән онун јашыны соруш-

салар дејәрәм, онун јашы һәләлик әсри илә әсримиз арасындадыр.

О, 700 ил јашамышдыр. 700 ил јашајан адамын бундан сонра бәшәријјәтин өмрү гәдәр јашамаг һаггы вардыр. Она көрә ки, о бир халгын бағрындан гопуб бәшәријјәтә оғул олду. Она көрә ки, о јалныз өзүнүн, өз халгынын дәрдләрини дејил, бәшәријјәтин, бүтүн инсанлығын дәрдини өтдү. Буна көрә дә нә гәдәр јер үзүндә хејрхаллык, инсанлык, һәгигәт вә мә'рифәт, көзәллик вә нәчиблик вар, Јунис Имрә дә вар. Инсаны учалдан бу көзәл инсани кејфијјәтләри баша дүшүб, дәјәрләндирмәк вар, Имрә дә вар.

О, һәјаты севди, амма өлүмдән дә горхмады, чүнки өлүмдә һәјатын өлмәзлијини тапды, һәјатын јениләшмәсини көрдү. Чүнки һәгигәти вә мә'рифәти динләр дини, шәриәт вә тәригәти исә јалныз о улу динә кәдән јол һесаб етди.

Шәриәт, тәригәт, јолдур кәдәнә,
Һәгигәт, мә'рифәт, ондан ичәри.

Будур бөјүк түрк озаны, дәдәләр дәдәси, мүдрикләр мүдрики, ағсачлы Ј. Имрәнин фәлсәфәси, һәјат гајәси!

Һәгигәти вә мә'рифәти һәјат гајәси сечән бу дәдә шаир «Бир мән вардыр мәндә мәнән ичәри» дедијн заман нәји нәзәрдә тутурду? «Мән»индән ичәридә олан о «мән» нәјмиш көрәсән?

— Һәгигәт вә мә'рифәт!

Һәгигәти вә мә'рифәти, ону әһатә едән әтраф мүһитдә — јә'ни — чәмијјәтдә тапа билмәјәнләр һәмишә өз ичинә гапылмыш, ахтардығыны көнүл дүнјасында, хәјал аләминдә көзмәјә башламышлар.

Өзләрини мүһитә, чәмијјәтә ујғунлашдырмағы бачармајан, әслиндә истәмәјән фикир адамлары өз ичиндә јаратдығы хәјали һәгигәт дүнјасы илә тәскинлик тапырлар. Ич дүнјасы илә чөл дүнјасы, дилдәки јаланла үрәкдәки һәгигәтин әбәди савашында инсан өзүнү ахтарыр, бу заман «Нечә олур әзми-сәфәр?» «Горху гијамәтдәдир; ја мән нечин гызарам?» «Адәмин торпағыны дөрд фәриштә көтүрдү, сујуну нәдән гатды?» кими суаллар гаршысында дајанмалы олур.

Өзүнү ахтарма јолларындакы суалларын чавабыны, о, «Чүмлә вүчудда булдуг» ше'риндә белә верир:

Једди јер, једди коју
Даг, денизи, һәр шеји,
Учмаг* ил, тамају**
Чүмлә вүчудда булдуг.

...Төврат илә «Инцили»
«Гуран» ялә «Зәбуру»
Мә'насындакы нуру
Чүмлә вүчудда булдуг.

Демәк улу шаир, чәннәт вә чәһәннәмнин вә дөрд мү-
гәддәс дин китабынын мә'насыны инсанын өзүндә та-
пыр, инсаны бунларын һамысынын фөвгүндә көрүр. Бу
мә'надан вә бу һикмәтдән хәбәрсизләр һәјат говғасын-
да — өз «мән»ини ирәли чәкир, башғасыны дүшүнмүр,
даһа чох малик олмаға чан атыр. Лакин һардаса гәлби-
нин дәринлијиндә бир сәс она һағсыз олдуғуну дејир.
Бах бу сәс Јунис дили илә дејәчәк олсаг «мән»дән ичә-
ридәки «мән»ин сәси, јә'ни һәгигәт вә мә'рифәтин сәси-
дир.

Јунис һәмишә көрүнән «мән»инин дили илә дејил,
көзә көрүнмәјән, ичәридәки «мән»инин — јә'ни һәгигә-
тин вә мә'рифәтин дили илә данышыб бизи дә өзү кими
дүшүнүб өзү кими һикмәт дили илә данышмаға чағыр-
мышдыр. Буна көрә дә биз она «һәгигәт вә мә'рифәт
нәғмәкары» десәк онун улулар чәркәсиндәки јерини тә'-
јин етмиш оларыг.

Һәгигәт ахтарышындан јорулмајан бу улу озан кер-
чәји дәрк етмәк үчүн алышыб јанмаг мә'рифәтини ирәли
сүрүр, бу јолдакы әзаблары, изтираблары сәадәт сајыр:

Ешг одуна вармы әвәз?
Она јанан «јандым» демәз.

«Јандым» — дејә фәрјад етмәдијинә көрә улу шаир
«чаһил мәни көрә билмәз» дејир. Она көрә ки, чаһил
јалныз көзлә көрүнәнләри көрә биләр. Ичдән јананлары
вә бу јанғыны сәадәт саныб ғышғырмајанлары әлбәттә
чаһил көрә билмәз. Чүнки онун көзләри ади көзләрдир.
Ади көзлә ичи, мә'нәви дүнјаны көрмәк мүмкүн дејил.
Бунун үчүн ағыл, идрак көзү, бәсирәт көзү лазымдыр.
Ашигин ич јанғысыны јалныз ашигин өзү кими јананлар

* Учмаг — чәннәт.
** Тамају — чәһәннәм.

вә гананлар, чөлү дејил, ичи көрмәји бачаранлар көрә
биләр. Шаир «көзсүз мәни ким көрәр?» дедији заман
ичи көрмәји бачаран бәсирәт көзүнү — ағыл, идрак кө-
зүнү нәзәрдә тутур.

Үздән көрүнмәјән көнүл јанғысы, елә мүгәддәс, елә
улу јанғыдыр ки, көзлә көрүнән күнәш белә она пәрва-
нәлик едир:

Имдад едән кечә-күндүз
Бағры јаныг үрјаныг биз.
Бир чырагдыр мәчлисимиз
Күнәш онун пәрванәси.

Бир бахын, шаир, һәгигәт ешгинә јанан үрәкләрин
јанғысыны һансы мәртәбәјә галдырыр. Беләликлә, бөјүк
дүјғуларла, бөјүк фикирләрлә јашајан бөјүк шаир өзүн-
дән сонракы нәсилләри ганмаға вә гандығынын одуна
јанмаға чағырыр.

* * *

Јунис Имрәдән 700 ил сонра түрк халғынын бағрын-
дан Ашыг Вејсәл наләси ғышғырды. XX јүз илликдә
Ашыг Вејсәл дили илә Јунис Имрә данышмаға башла-
ды. Бу, јени дүнјанын јени Јуниси иди:

Далғын-далғын сејр еләдим дүнјаны
Бојалар нә, чичәкләр нә, гоһу нә?
Һушдан-башдан олдум мә'на ахтарыб
Көрүнән нә, көстәрән нә, көркү нә?

Һәр чичәкдә, һәр бојада, һәр сәсдә, һәр нәфәсдә, һәр
дујуланда, һәр дүјдуранда, һәр јолда, һәр јорғунда, һәр
сөјләјәндә вә һәр сөјләдәндә мә'на ахтаран вә бүтүн бу
дүшүнчәләриндә јарананын вә јараданын, әввәлин вә
сонун сиррини изләјән бу халг озаны өзүнүн улу сәләфи
Ј. Имрә тәфәккүрү илә данышмырдымы? Бүтүн бунлар
Јунисдә көрдүјүмүз һәгигәт ахтарышы дејилдими?

Елә бил Ашыг Вејсәлин ушаг јашларындан көзләри-
ни итирмәси дә өз устадынын һәгиги шакирди олмагда
она көмәк етмишди. Јунис «көзсүз мәни ким көрәр?»
«чаһил мәни көрә билмәз» дејәндә она ағыл, мә'рифәт
вә мә'на көзү илә бахмағы төвсијә едирди. Көзләрини
итирән Ашыг Вејсәл тәлејин она вердији бу чәзанын
әвәзини дүнјаја ади көзлә дејил, мә'на вә һикмәт көзү

илә бахмагда тапды. Јунис «дүнјаја һикмәт көзү илә бах» демишди, чисмани көздән мәһрум олан Вејсәл онсуз да дүнјаја мә'нәви көзлә, һикмәт көзү илә бахмаға мәчбур иди. О бахды вә көрдү... Вејсәлин дүнјаја вердији:

Шәкилсиз, кәлкәсиз, чанлар, нәфәсләр
Дујулан нә, дујуран нә, дујғу нә? —
Кәлән нә, кедән нә, јол нә, јорғу нә —

суалларына Јунис дә вә онун кими улу шаирләрин чоху да чаваб тапа билмәмишди. Вејсәл дә тапа билмәди. Амма бу чавабсызлығын өзү башга чүр чаваб иди... Буна көрә дә Вејсәл «һәгигәтә кедән из бәлли дејил». «Өз сәбримлә тәскин етдим өзүмү» дејә чавабы, дәрк олунмамазлыгыда тапыр.

Битмәди дүнјанын гуру давасы
Чәкил Вејсәл, бир кушәји-Вәһдәтә!

«Кушәји-Вәһдәт» исә гоча Шәргин Ч. Руми, Ј. Имрә, Нәсими, Шәмс Тәбризи кими бир чох мүтәфәккирләринин сон сығыначаг јери иди. Онлар дүнјаја вәһдәт көзү илә бахыр, бу фәлсәфи мәктәбдә өзләрини тәскин едирдиләр.

Көнлүмә дәлисэн — демишәм башдан
Үшүмәз борандан, исланмаз јашдан.
Боғулмаз дәннздән, јанмаз атәшдән,
Атәши, һәм көзү өзүндән олас.

Борандан үшүмәјән, судан исланмајән, атәшдән јанмајән бу дәли көнүл, һәнгәт јолунун јолчусу олдуғундан атәши вә көзү дә өзүндәндир. Она көрә ки, көнүл, билмәчә дүнјаја өз ичиндән бахыр. Она көрә ки, әсил говға мүхтәлиф јол вә тәригәтләрлә долу олан дүнјада дејил, дүнјаја мә'на көзү илә бахан ашығын өз ичиндәдир. Она көрә ки, ашығын «мән»индән ичәридә башга бир «мән» дә вар.

Ич-иңә дајанан бу «мән»ләр бир-бирини тәсдиғ дејил, инкар едир. Бу «мән»ләр үз-үзә дајаныб бири диқәринә диш гычырдыр: Бу «мән»ләрин бир-биринин инкарында инсан дујғуларынын тамлығыны вә тәбиәтин вәһдәтини көрүрүк.

Дәрдсиз ашығ дијар-дијар доланмаз,
Башынын говғасы өзүндән олар.

Бүтүн бу иңчә нөгтәләрдә Вејсәл нечә дә Јунислә бирләшир.

Түрк халғ ше'ринин бу ики нәһәнк дағы башга-башга әсрләрдә дајансалар да фикрән нә гәдәр јахындырлар. Одур ки, Јунис зирвәсиндән Вејсәл, Вејсәл зирвәсиндән Јунис көрүнүр.

Бүтүн бунларла бәрабәр Вејсәл һәр һалда өз чағынын өвлады иди. О, үмуми нөгтәләрдә Јунислә сәсләшсә дә бир чох нөгтәләрдә дүнјаја өз көзү илә бахыр, зәманәси илә сәсләшир. Бу чәһәтдән Вејсәл ше'риндә һәјатын нәфәси даһа болдур. О өз бөјүк устады кими, үмуми инсанлығы, нәчабәти, бүтүн милләтләрә шамил едир, инсанлығ адындан данышыр:

Инсанлығдан узағ көрүнән ишләр,
Бүтүн милләтләрә дәрд олуб кедәр.

Ашығ Вејсәл дүнјадакы һағсызлығлардан вә «фисғү-фүчуд»дан узағлашманын јеканә чарәсини торпаға бағланмагда, инсаны учалдан зәһмәтә сарылмагда көрүр. Ашыға көрә торпағ бүтүн дәрдләрин дәрманыдыр. Чүнки о сәхавәтлидир. Она «Бир чәрдәк верәрсән, о сәнә бир бостан верәр». Буна көрә дә инсан үчүн «торпағдан сәдиг дост јохдур».

Гарнын јардым газмајынан, белнән.
Үзүн јыртдым дырнағилән, әлинән
Јенә мәни гаршылады күл илән
Мәним садиг јарым гара торпағдыр.

Бүтүн бу «писликләрин» мүғабилнәдә торпағ һәмишә јахшылығ едир, инсаны кејиндирир, једирир, ичирир, әрсәјә чатдырыр.

Беләликлә, реал мә'нада көтүрүлән торпағ өз јахшылығ гүдрәти илә илаһиләшдирилир, торпагла зәһмәтин бирлијиндән инсан сәадәти јаранмыш олур. Буна көрә дә торпағ онун гәдир-ғијмәтини билән инсанын садиг достудур, һәм дә она көрә ки, јер үзүндә башына мин бәла кәлән инсан јалныз торпағын гојнунда динчәлә билир. Бу нөгтәдә дә Вејсәл бөјүк устадынын сәсинә сәс верир.

Түрк халг ше'ринин бу ики улу дағындан сызан чешмелерин буллуру сујундан бир нече гәтрәни Гурбани, Алы, Әләскәр кими уча дағлар јетишдирән сәнәтсәвәр, гәдир билән халгымыза чатдырмағы өзүмүзә борч билдик.

«АНАМЫН КИТАБЫ»

Ч. Мәммәдгулузадәнин ән јахшы охучуларындан, достум Ә. Јашара итһаф едирәм.

Лап ушаглыгдан инсаны учалдан, дујғулары ганадландыран романтик, поетик әдәбијјатын, дүшүндүрән, һүзилү мусигинин вурғуну олмуш, хәјала гапылмағы, арзуларымын дүнјасына учмағы чох севмишәм. Саатларла муғаматы динләјәр, хәјалымда ујдурдуғум көзәллик дүнјасына ганадланардым.

Бу көзәллик дүнјасы нә иди? Билмирдим. Амма нәнәмин данышдығы нағыллардан мәнә бир шеј мә'лум иди. Гәһрәманлар ајагларына дәмир чарыг кејир, әлләринә дәмир әса алыб сәфәрә чыхыр, дағларын далында кизләнмиш арзуларынын далынча кедирдиләр.

Дағын далы! Ора нәдир? Нечә јердир? Орда тилсим вар! Ора намә'лумдур. Мәчһулдур. Һәлә ораны көрән олмајыб. Гәһрәманлар да көзә-көзә дәмир әсаны, дәмир чарығы әридир, башларына мин гәза кәлир, арзуну чәтин тапырлар...

Намә'лумлуг, мәчһуллуг! Ушаг гәлбимдә нечә бөјүк дујғулар ојадарды... Адилкдән чыхмаг, гејри-адилнјә говушмаг, әлчатмаза чатмаг! Мән дә нағыл гәһрәманлары кими, тилсимләнмиш арзунун сорағы илә дағларын далына учан дурна гатарларына һәсрәтлә бахар, онлара гибтә едәрдим. Кәнчлик илләриндә «Ашыг Гәриб»и, «Сәфилләр»и, «93-чү ил»и, «Намус»у «Горхулу Тһраһны», «Гарача гыз»ы, «Сирли ада»ны охујуб ичин-ичин ағладығым јадымдадыр. Сонралар Ајдынын, Огтајын, Оводун дәлиси олдум. Бә'зән өзүмү охудуғум китабларын романтик гәһрәманлары кими тәсәввүр едир, һәрәкәтләримн онлара бәнзәтмәк истәјирдим. Мән дә онлар кими севмәк вә севкинин јолунда изтираб чәкмәк, севкимә, идеалыма говушмаг үчүн вурушмаг, манеәләри дәф етмәк арзусу илә јашајырдым. Ајдынын мәшһүр «Мән истәрдим ки, севдијим мәни севмәсин. Она чатмаг

үмиди илә јүксәлмәк, чарпышмаг, јухусуз кечәләр, ганлы вурушмалар, әзаб, көз јашлары, мүбаризә... Нәһәјәт, Наполеонвары јурдума дөнәркән истигбалыма чыхмыш гызлар тәрәфиндән башыма сәпилән чичәкләр алтында мәни көрмәсини вә һесаблашмаг әләмәти олараг анчаг күлүмсәмәсини истәјирдим» — монологуну әзбәр дедијим күнләр јадымдадыр. Бәлкә дә бу, јалныз мәним дедик, о заманкы кәнчлијин хүсусијјәти иди. Билмирәм, амма бу чүр дәли-долу, романтик гәһрәманларын әсири идим. Онларын идеалы идеалым, өзләри пәрәстишкарым иди. Ушаглыгда әлван шүшә гырыгларыны көзүмә тутар, дүнјаја мави, јашыл, гырмызы шүшәләрин архасындан бахмаг, дүнјаны олдуғундан даһа көзәл, даһа әлван көрмәк истәрдим.

Али мәктәбдә охудуғум заман профессор Ә. Султанлынын Гәрб әдәбијјатындан дедији шаиранә мүһазирәләр мәни даһа чох көзәллик дүнјасына бағлады. Шаһзадә Һамлетин, гоча Лирин, гысанч Отеллонун, намус мүчәссәмәси Карл Морун фачнәсини шәхси фачнәм кими јашајыр, бу бөјүк гәһрәманларын һагсызлыға, ријакарлыға вә зоракылыға үсјанына шәрик чыхардым. Ахы бу адамлар уча дујғуларла, јүксәк амалларла јашајыр, шәр гүввәләрлә әдаләтли мүбаризә апарыр, көзәллик вә тәмизлик дүнјасына чан атырлар.

Бөјүклүк — идеалым, тәмизлик — арзум, јүксәклик — мәгсәдим, көзәллик — ешгим иди. Бу јүксәк дујғуларын символу олан Һамлет, Овод, Ајдын, Огтај, Елхан, Жан Балжан мәним һәјатда тәглид етдијим севимли гәһрәманларым олмаја биләрдимн?

Бу илләрдә Фүзулини, Һадини, Пушкини вә Бајрону севдим. Пушкини вә Бајрону тәрчүмә етмәјә башладым. Һади һаггында әввәл бир поэма, сонралар исә уғурсуз бир пјес јаздым.

Әллинг илләрин сонунга гәдәр сатирик әдәбијјаты һеч чүр баша дүшмүр, сатирик әсәрләрдән ағыздолусу данышан адамлара күлүрдүм. 1949-чу илнн јајында јазычы И. Шыхлы, әдәбијјатшүнас Камран Дадашоглу вә Н. Ахундовла бирликдә һачыкәндә динчәлирдик. Әлбәттә, сөһбәтләримиз әдәбијјат әтрафында доланырды.

Бир күн сөһбәт Һадидән дүшдү. Камран: «Азәрбајҗан әдәбијјатында Сабирдән бөјүк шаир танымырам» — дедији заман мән күлдүм вә Һадинин Сабирдән бөјүк олдуғуну сүбүт етмәјә чалышдым.

Ф. Ахундов әдәбијјат
Гәрб. Республика
КИТАБХАНАСЫ

Камранла тутушдуг. Онун кәтирдийи дәлилләр мәним, мәним кәтирдийим дәлилләр дә онун богазындан өтмүрдү. Ону да дејим ки, һәм И. Шыхлы, һәм дә Н. Ахундов мүбәһисә боју Камранын тәрәфиндә идиләр... Нәһәјәт, мүбәһисә далашма илә гуртарды, күсүшдүк. Истирахәтимиз зәһәрә дөндү.

Илләр өтдү... Мән әдәбијјатын әсл мә'на вә гәјәсини даһа дәриндән баша дүшдүм, сәһвими дәрк етдим. 1958-чи илдә һадинин сечилмиш әсәрләринин бурахылмасы мүнәсибәтилә чап етдирдийим «Сәнәткарын фачиәси» мөгаләмдә јазырдым: «Сабир халгынын дәрдинә чыраг кими јанмышдыр. Һади дә јанмышдыр, лакин фәрг бурасындадыр ки, Сабир бир истигамәтдә јаныр, һеч бир күләк, һеч бир туфан онун аловуну башга сәмтә әјә билмәмиш, Һадинин аловуну күләкләр истәдийи сәмтә әјмиш вә бә'зән дә ону тамам кечирмишдыр. О јенидән јанмыш, бурула-бурула, әјилә-әјилә јанмышдыр.

Сабирин алову — уғрунда јандығы халгына чатмыш, халг бу аловун ишығы илә «дүзү дүз, әјрини әјри» көрмүш, өзүнә һәјат јолу сечмиш, истисинә дә гызынмышдыр.

Һадинин алову исә халгына чатмамышдыр. О, халгдан узаг, һүчра бир кушәдә јанан бир чыраға бәнзәјир. Халг онун нә ишығыны көрмүш, нә дә истисинә гызына билмишдыр».

Бу, бир һәгигәтдир. Мән инди дә бу фикирдәјәм. Лакин бу, һеч дә Һади јолуну — јә'ни романтик әдәбијјатын бөјүклүјүнү вә тә'сир күчүнү инкар етмир. Әлбәттә, конкрет көтүрдүкдә Сабир ше'ринин еләдийини Һади ше'ри едә билмәди. Бәлкә сатирик әдәбијјат о дөвр үчүн даһа чох лазымлы иди. Сабир кими гүдрәтли реалист шаирин гаршысында о заман Һади вә Чавид кими гүдрәтли романтикләр дә вар иди. Нәтичә? Нијә халг романтикләри Сабири севдийи гәдәр севә билмәди? Нијә Сабир халга чатды, Һади вә Чавид лазым олдуғу гәдәр чатмады? Бәлкә бурда күнаһкар онларын дилинин гәлизлији иди? Һәр һалда бу, һәгигәтдир ки, романтикләр халгла дил тапыб онун өз дилиндә, өз дүшүнчә тәрзиндә даныша билмәдиләр.

Көтүрәк Чавидлә Ч. Чаббарлыны. Һәр икиси романтик иди. Лакин онларын романтикасы бир-бириндән чох фәргләнирди. Чавидин романтикасы нә гәдәр һавада идисә, Чаббарлынын романтикасы бир о гәдәр јерә —

Азәрбајчан торпагына бағлы иди. Она көрә дә Чаббарлынын гәһрәманлары халгын үрәјинә кирә билди. Она көрә ки, бу гәһрәманлар халгын өз доғма өвладлары иди. Она көрә ки, бу гәһрәманлар өзкәнин јох, Азәрбајчанын јараларыны јашајыр, бу торпагын дәрдини дашыјырдылар. Бу нөгтәдә Ч. Чаббарлы, романтик олмасына бахмајараг Һади вә Чавидә дејил, Сабир вә Мирзә Чәлиллә јахындыр. Чаббарлынын јарадычылығы Сабир өзүлүндән башламасы да тәсадүфи дејилди. Бу үч бөјүк сәнәткары — Чаббарлы, Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадәни бирләшдирән нөгтәләр, ајыран нөгтәләрден чохдур. Бирләшдирән ән бөјүк нөгтә — торпагдыр, јә'ни көкдүр. Ајыран нөгтә — јалныз шәкилдир, формадыр. (Мирзә Чәлиллә Сабири нәслә ше'р ајырыр, үсул, јол ејнидир — сатира! Ч. Чаббарлыны онлардан ајыран нөгтә исә онларын сатирасы, Чаббарлынын лирикасы, романтикасыдыр. Лакин бунун өзү дә шәртидир. Чүнки Чаббарлынын фачиәләриндә истәдийимиз гәдәр јумор, сатира тапдығымыз кими, Сабирин вә Мирзә Чәлилин сатираларында да истәдийимиз гәдәр фачиә үнсүрләри вә лирика тапырыр. Сабирин вә Мирзә Чәлилин бүтүн әсәрләриндән чыхан нәтичә, бөјүк бир халгын фачиәси дејилми? Мәкәр онлар чәһаләтә, наданлыға, зүлмә, һагсызлыға күләндә ичәридән ағламырдылармы?) Онлар халгын ачыначағлы һалына үрәкдән ағламасајдылар, көрдүкләри нөгсанлара, ејбәчәрликләрә күлә биләрдиләрми? Ајдынын, Оғтајын фачиәсинин сәбәбләри Сабирин, М. Чәлилин күлдүјү ејбәчәрликләр дејилми?

Дашгәлләни инсанлары нејләрдни, илаһи?
Биздә бу сојуг гаплары нејләрдни, илаһи?
Мәзлумларын көз јашы дәрја олачагмыш, —
Дәрјалары, үмманлары нејләрдни, илаһи?
...Иш рәпчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүңкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдни, илаһи?

«Көз јашы дәрја олан мәзлумлардан» бири дә алтун күчүнә Күлтәкнин әлиндән алынған Ајдын дејилдими? Ајдынын сонунчу пәрдәдә дэзкаһла олан сөнбәти: «Ах-мағын бири ахмаг, мән сәни зорла ишләдирәм, көрүн сиз аллаһ, мәнә нә дејир, ишләјән мән, сүртүлүб әзилән мән, дәмири јонан мән, иш гајыран мән, амма донлуғу алап сән» — фикри Сабирин:

Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, јер өзүнүкү,
Бәјзадәләри, ханлары нејләрдин, илаһи? —

«Фикринин ејни дејилми?

Сабирин бу вә буна бәнзәр онларла ше'рләриндәки үрәк парчалајан лирика, бә'зән сатираны үстәләдији кими, М. Чәлилин дә демәк олар ки, бүтүн пјесләриндә вә «Азәрбајчан» типли фелјетонларында дәрин вә һезин лирика һакимдир. «Өлүләр», «Дәли јығынчағы» вә «Анамын китабы» пјесләринин јалныз финалларындакы налә вә фәрјад сатиранын чәрчивәсини дағыдыр, мәтләб чиддиләшир, сатира — лирикаја, күлүш — көз јашына, лағ — үсјана чеврилir.

Кефли Искәндәр гәбиристанда дирн өлүләри мәһкәмәјә чәкир, «Бахын, бахын, јахшы бахын. Диггәтлә бахын! Сизин тарихләринизин китабында бу, ган илә јазылмыш бир сәһифәдир. Сиздән сонра кәләнләр бу китабы вәрәгләјиб, бу сәһифәни көрәндә сизи јада салыб дејәчәк: «Тфу сизин үзүнүзә! Мән һеч! Инди көрәк сиз кимсиниз? Мәним адым Кефли Искәндәрдир. Бәс сизин адынызы нә гојаг? Мән дағлары, дашлары, гушлары, фәләкләри, ајлары, улдузлары вә дүнја аләмләри бура шаһид чәкәрәм вә бу гызлары онлара нишан верәрәм. Сорушарам ки, бу чамаата нә ад гојмаг олар? О вәдә һамысы бир ағызла чаваб верәр: «Өлүләр!» Мән чәми милләтләри бура јығыб тәвәггә едәрәм ки; Шејх Нәсруллаһын һәрәмханасына тамаша еләсинләр вә о вәдә бүтүн јер үзүнүн тајфалары сизи бир сәслә адландырарлар: «Өлүләр!»

Бу бөјүк иттиһамнамә комедија сонлуғу дејил, фачиә сонлуғудур. Нәгигәтдә дә «Өлүләр»дә тәсвир олунан әһвалат бир кичик кәндин, шәһәрин дејил, бөјүк бир өлкәнин, бәлкә дә бүтүн мүсәлман дүнјасынын фачиәсидир. Мәзмун бахымындан «Өлүләр» әслиндә комедија дејил, фачиәдир.

Јалныз «Өлүләр»ми? Хејр! Әдибин «комедија» адландырдығы бүтүн пјесләринин сонунда нәтичә фачиәдир. Бурасы гәрибәдир ки, Мирзә Чәлилин әкәсәр сәһнә әсәрләринин комик гәһрәманлары финалда комик вәзијәтдән чыхыб чиддиләшир вә чәмијјәти иттиһам едир. «Дәли јығынчағы»нда әсәр боју мајаллаг ашан, атылыб дүшән, рәгс еләјән Молла Аббас финалда чәһаләт гурбаны олан бүтөв бир чәмијјәти ону дәли һесаб едиб әлә

салан һачыларын вә мәшәдиләрин чәмијјәтини — сатира илә дејил, бирбаша чидди публисистик диллә ифша едир: «Бу хамушлуғда инсана елә бир ити зәһн үз верир ки, дүнјанын јахшы вә јаманыны һәкиманә бир сурәтдә көрә биләр. Аллаһ шаһиддир ки, бир белә хамушлуғ, бир белә сакитлик бу дәгигә мәним дә гәлбимдәдир. Онун үчүн дә инди мән һәзрәт Саһибүл-әср вәззәманын хидмәтинә мүшәррәф олан бу чамаатын һәрәкәтинә диггәт илә тамаша едиб дејирәм:» Валлаһ вә биллаһ, биз «Дәли јығынчағына» дүшмүшүк!»

Бу чидди иттиһамнамә, бу дил, бу фәрјад Ч. Чаббарлынын романтик гәһрәманларынын монологларына нә гәдәр јахындыр. Демәк, јоллар мүхтәлиф олса да һәр үч сәнәткары дүшүндүрән, јазыб-јаратмаға мәчбур едән мәсәләләр ејнидир.

Сон илләрдә Ч. Мәммәдгулузадәни елә-белә мүталиә үчүн дејил, онун јашадығы фикир вә һиссләрлә бир даһа јашамаг, өзүмү онда тапмаг, ән үмдәси дә ону ләзими дәрәчәдә дәрк етмәк үчүн бир нечә дәфә охудум. Нәһајәт, бу гәнаәтә кәлдим ки, һәлә Мирзә Чәлилдә арашдырылмалы, ачылмалы нөгтәләр чохдур. Икинчи, ону дәрк етдим ки, Мирзә Чәлил сатирасынын вә комедијасынын архасында дуран фачиәни вә лириканы инчәликләринә гәдәр һисс етмәдән, гаврамадан бу бөјүк әдиб һаггында сөз демәк чәсарәт тәләб едир. Мирзә Чәлил халгынын фачиәсини фачиә жанрында да гәләмә ала биләрди. Бәс нијә комедијаја мүрачиәт етди? Бәлкә онун јарадычылыг тәбиәти — комедијаны тәләб едирди? Мәнчә, сәбәб бу дејил. Авам, савадсыз халгла чидди жанрда данышмаг 7—8 јашлы ушаға фәлсәфәдән мүнәзирә охумаға бәнзәр. Сатира вә комедијанын тәбиәти ади мәишәт дили тәләб едирсә, фачиә вә лирика пафос вә ганадлы дил тәләб едир. Халгла халгын өз дилиндә, өз дүшүнчә тәрзиндә данышмаг, бөјүк мәтләбләри садә, ади шәкилдә изаһ етмәк Мирзә Чәлил сәнәтинин баш мәгсәди иди.

Әдибин гәһгәһәләрлә ағладығы фачиәнин әсас сәбәби нәдир?

Бу фачиәдән хилас олмаг үчүн нә етмәли? Ничат һардадыр?

Бир нечә јазымда Сабири өзүмә уstad һесаб етдијим демишәм. Бу, әлбәттә, беләдир. Охучу соруша биләр ки, услубу вә јазы тәрзи илә чидди жанрда јазан, һәмишә көзәллији, учалығы, тәмизлији тәблиғ едән лирик

бир шаирин сатирик Сабири өзүнэ устад һесаb етмәсини вә Мирзә Чәлил сәнәтинә сәчдәсини нечә баша дүшмәли? Гәрибә дә олса, мәни бүтүн јарадычылығым боју нараһат едән, дүшүндүрән суалларымын чавабыны (илк илләрдә үслубу үрәјимә јатмаса да) һәмишә Сабирдә вә Мирзә Фәтәлидә тапмышам. Мирзә Чәлил һаггында јазмаја билмәздим. Әслиндә бу мәгаләни мән јазмадым, Мирзә Чәлил өзү јаздырды, она көрә ки, илләрлә ахтардығым суалларын ән дүрүст чавабыны вә һәтта өзүмү дә, сөзүмү дә, фикрими дә, әглими дә бу бөјүк әдибдә тапмышам. Онун әсәрләрини һәр дәфә охудугча елә бил алышыб јанан үрәјимә су сәпилир, онун дедији һәр сөз, һәр мәтләб гәлбимдән хәбәр верир. Мирзә Чәлил халг үчүн, Вәтән үчүн јанмағын ән јүксәк еталону, вәтәндаш јазычыны нараһат едә билән, јандырыб јахан фикирләрин, һиссләрин вә арзуларын ән асан, ән дәгиг, ән көзәл ифадәчисидир. Әдәбијјат тарихимиздә Мирзә Чәлилдән башга икинчи елә бир әдиб танымырам ки, фикирләрини бу гәдәр ајдын вә бу гәдәр конкрет демәји бачарсын. Бунун сәнәткар үчүн нә гәдәр бөјүк хошбәхтлиг олдуғуну инди даһа чох һисс едирәм. Өз истә'дад зәифлијини һисс едән әдәбијјатчынын дејә билмәдији, лакин онун үрәјиндә гөвр еләјән фикирләри өзүндән әввәлки сәнәткарларда көрдүју заман бирчә әлачы галыр: о бөјүк сәнәткарын хатирәси өнүндә баш әјмәк, онун ирсинә бөјүк мәнәббәтин билдирмәк үчүн ачизанә бир мәгалә јазыб фикир вә арзуларыны онунла бөлүшмәк!

ВӘТӘН МӘЧНУНУ

Бизим фәхри хијабанда чох ади вә садә бир гәбир вар. Ч. Мәммәдгулузадәнин гәбри... Онун гәбри дә өзү кими, сөзү кими бәзәксиз-дүзәксиз, чүмләләри кими адидир, садәдир. Лакин бу адилкдә вә садәликдә, нә гәдәр гејри-адилк вә дәринлијин олдуғуну дүшүндүкчә адамы һејрәт көтүрүр... Һәр дәфә бу гәбри зијарәт еләдијим заман әдибни гызы Мүнәввәр ханымын вахтилә дедији бир сөз јадыма дүшүр.

1950-чи илдә Нахчывана кетмишдим. Вахтилә бөјүк әдибни јашадығы Нәһрәмә дә баш чәкдим. Мүһарибәдән јеннчә чыхмыш өлкәмиздә гуручулуғ ишләри кедирди. Бунунла белә һәмни кәнддә Мирзә Чәлилин һејкәлини учалтмағ мәсәләси гојулмушду. Әдибни гызы кәнд һаг-

гында бизә мә'лумат вериб деди ки, бу кәндә су чәкдир-мәји атама һејкәл гојмагдан даһа вачиб сајырам. Она көрә ки, Ч. Мәммәдгулузадә һеч заман адына һејкәл гојулмасындан өтрү јазыб јаратмајыб, халгынын хошбәхтлији һәмнә гәләми илә вурушуб.

Бу сөз, фикир тарихимиздә, М. Чәлил адынын мә'насы, онун бөјүк јарадычылығынын әсас гәјәсидир. Бу сөз бөјүк әдибни ирсини дәрк етмәк үчүн ән көзәл ачардыр. Бу сөз «јазычы» сөзүнүн гаршысына «вәтәндаш» сөзүнү әләвә едән амилдир. Нәһајәт, бу сөз јазычылығ сәнәтинин гәјәсини, мәгсәдини билдирән, нечә јазмағы дејил, нәдән јазмағы вә нијә јазмағы шәртләндирән бир өрнәкдир, бир ишыгдыр.

Кәләбәкләр кими гарлар дүшүјор.

Санки бир нур енијор һәр фидана. —

сәтирләри сәнәткарлығ бахымындан көзәлдир, образлар, бәдиидир. Белә лирик вә образлы тәсвир әдәбијјат үчүн лазымдыр, лакин вачиб дејил. Сәнәтинин јалныз бу чүр тәсвирләрә һәср едән сәнәткара шаир демәк олар, лакин вәтәндаш демәк олмаз. М. Ф. Ахундов бөјүк сәнәткар Фүзулини шаир дејил, «нәзми — устад» адландыранда зәннимчә бу мөвгедән чыхыш етмишди, лакин тә'риф дәгиг дејил, Фүзули мәһз шаир иди, һәм дә даһи шаир, устад шаир иди. М. Фәтәли кими мүтәфәккирин бу бојда сәһвә јол вермәсини онун әдәбијјата, сәнәтә олан ичтиман бахышы илә изаһ етмәлијик.

Чәмијјәт ичиндә јашајыб чәмијјәт һадисәләриндән үз чевирмәк, тәбнәт көзәлликләринин, инсанын фәрди дүј-ғуларынын, интим һиссләринин тәрәннүмү илә кифајәтләнмәк бәлкә дә чәмијјәтин формалашмадығы заманларда мәгбул сајыла биләрдди. Мән «бәлкә дә» сөзүнүн алтындан хәтт чәкир вә Фүзулини елә сәнәткарлардан сајмырам, чүнки Фүзули сәнәтиндәки ичтиман-фәлсәфи мә'на чох дәриндир.

Мирзә Чәлил кимдир?

Бу суалы әдибни өзү дә өзүнә вериб:

«Бә'зи вахт отурурам вә папағымы габағыма гојуб фикрә кедирәм, хәјалата чумурам, өзүмдән сорушурам ки:

— Мәним анам кимдир?»

Бурда әдиб өзүнү танымағ үчүн илк нөвбәдә анасыны, јә'ни әслини, көкүнү ахтарыр.

«Өз-өзүмө да чаваб верирәм ки:

— Мәним амам рәһмәтлик Зөһрәбану бачы иди.

— Дилим нә дилдир?

— Азәрбајчан дилидир.

— Јә'ни Вәтәним һарадыр?

— Азәрбајчан вилајәтидир...»

Демәк, әдиб әслини дә тапды, дилини дә, Вәтәнини дә. Инди бәс бу Вәтән, бу халг вә бу дил нә һалдадыр?

Бах мәтләб бунун үстүндәдир. Вә әдибин јарадычылығы да мәһз бу үч амилини үзәриндә гурулу: Вәтән, халг вә онун дили! Бунларсыз нә әдибин өзү вар, нә дә сөзү... О, бунлара хидмәт еләмәк үчүн әлине гәләм көтүрүб дүшдү мејдана.

Әдибин јашадыгы дөврдә онун Вәтәни вә халгы нә һалдадыр?

«Ах көзәл Азәрбајчан вәтәним, һарада галмысан? Ај торпаг черәји јејән тәбризли гардашларым, ај кечә папаг Хојлу, мешчинли; сараблы, коруслу вә моруслу гардашларым, ај битли марағалы, мәрәндли, күлүстанлы, гејлү-бијабанлы вәтәндашларым, еј әрдәбилли, галханлы, бәрадәрларим, кәлин, кәлин, кәлин, мәнә бир јол көстәрин. Валлаһ ағлым чашыб. Ахыр дүңја вә аләм дәјишилди. Һәр бир шеј гајыдыб өз әслини тапды. Һәр мәтләбә әл вурулду, кәлин, биз дә бир дәфә отураг вә кечә папагларымызы орталыға гојуб бир фикирләшәк, һарададыр бизим вәтәнимиз?»

Бу нәдир? Бу үсјанмы, ичдән кәлән һөнкүртүмү, һычыгырыгмы? Јурдуну, јувасыны ахтаран, бир гәрибин фәрјадымы? Кимлијини, нәлијини, әслини, нәслини, адыны, сојадыны итириб бир бөјүк арзунун һәсрәтилә бијабанларда дәли кими долашан Вәтән ашигинин јоллара сәпилән көз јашларымы?

Бәли, Мирзә Чәлил Вәтәнинин ашиги, халгынын дәлиси, диванәси, Мәчнунудур. Биз М. Чәлилин ирили-хырдалы бүтүн јазыларында, анасынын вердији Гејс адыны унудуб, бијабанларда арзусуну ахтаран мүтәфәккир Мәчнунун ипә-сапа јатмајан дәли ешгинин һөнкүртүләрини ешидирик. Бирчә фәрг илә: Мәчнун шәхси арзусунун фөвгүндән чәмијјәтә бахырдыса, М. Чәлил әксинә, чәмијјәтин фөвгүндән өз арзуларына бахырды. Мәчнун шәхси арзусуну, идеалыны ахтарыдыса, М. Чәлил бөјүк бир халгын арзусуну, идеалыны ахтары, она чатмаг јолларыны дүшүнүрдү. Мәчнун өз бәдбәхтлијиндә чә-

мијјәтин бәдбәхтлијини көүрдүсә, Мирзә Чәлил чәмијјәтин бәдбәхтлијиндә өз бәдбәхтлијини көүрдү. Ким дејә биләр ки, Лејли ешги илә көз јашлары төкән Гејс, Мәчнун ола биләр, бөјүк бир халгын вә Вәтәнин ешгилә нәлә чәкән Мәчнун ола билмәз? Вәтән вә халг ешгилә нәлә чәкән ашиг Лејли ешгилә фәрјад чәкән Гејсдән халгынын сајы гәдәр бөјүк Мәчнундур.

Бәс бу нечә Мәчнундур ки, Лејлисинин ајыбларындан данышыр, она күлүр? Бу, һиссинин әлиндә әсир олуб ағлыны итирән Мәчнун дејил, әксинә, һиссләрини кизләтмәји, севдијинә ағыл көзү илә бахмагы бачаран Мәчнундур. Бу Мәчнунун нәлә һәдәфи Лејлисинин көзәллији дејил, әксинә гүсурлары, ејибләридир. Фүзули гәләми Гејси Мәчнун сәвијјәсинә галдырды. Инди мән елә бир Фүзули истәјирәм ки, севдијинин нөгсанларыны үзүнә дејә-дејә, ејибләринә күлә-күлә ону севән бир ашиги — М. Чәлилин мәчнунлуғуну јаза билә, көстәрә билә... Севмәк вә севә-севә севдијинә күлмәк! Чох гәрибәдир! Буну һәр гәләм бачармаз. Бир дә фикирләширәм ки, бәлкә дә бу, неч лазым дејил. Она көрә ки, бу гәрибә ашиг өзү дејир ки, «Белә милләти биз чану-дилдән севә билмәрик». Севә билмирсәнсә, бәс бу нә һәнкамәдәр чыхарырсан? Бәс бу нә фәрјаддыр гопарырсан? Онда әдиб дә бизә чаваб верәр ки, неч заман дәрин мәһәббәтлә севәнләр севдијинин габағында диз чөкүб демәз: «Ај мәним јахшы милләтим, гадан алым, ај мәним милләтим, нә гәдәр чаным сағдыр, һазырам чанымы сәнә фәда едим, ај мәним көзәл милләтим, ај милләтләрин падишаһи милләтим. Валлаһ, Молла Нәсрәддин јалан даныша билмәз. Биз дејирик ки, белә милләти биз чану-дилдән севә билмәрик».

Нијә? Она көрә ки, бу милләтин «кәлә-көтүрү» чоходур. О «рәндәләнемәлидир». Бәс бу милләт әввәлдән белә олуб?

— Јох!

— Онун бу һала дүшмәсинә сәбәб нәдир?

Биринчи, ислам дини, онун кәтирдiji чаһиллик, наданлыг, фанатизм вә с...

Бөјүк тарихә малик олан халгымыз вахтилә дүңјанын ән гүдрәтли вә ән мәдәни халглары илә бир чәркәдә дурурду. Сонралар... дин бајрағы алтында «Бәшәријјәти ничат вә сәадәтә чатдырмаг» шүары илә өлкәмизә сохулан әрәбләр бизим јалныз мадди сәрвәтләримизи дејил,

мә'нәви сәрвәтләримизни — руһумузу, дилимизни, әгидәми-
зи әлиминдән алыб бизи мүсәлманлашдырды, әрәбләш-
дырды.

Бөјүк драматургуmuz Ч. Чаббарлынын «Од кәлини»
пјесиндә Агшинлә Елхан арасындакы бу диалога диггәт
јетирәк:

Е л х а н — Мән азад диләкләримни бүтүн дүнјанын
көзәлликләринә дәјишмәрәм. Мән үзүмә дин галханы
чәкиб чәһанкирләрин чәлладлығыны гәбул едә билмә-
рәм.

А г ш и н — Елхан, бу орду (Ислам — әрәб ордусу
Б. В.) кәздији өлкәләри истила мәгсәдилә кәзмир. О,
сапгын бәшәријјәти доғру јола, ничат вә сәадәтә чатдыр-
маг истәјир.

Е л х а н — Јалан, јалан, гара бир јалан! Ағ бир јал-
лан! Бүтүн инсан гәссаблары дүнјаны бу шүар илә чәј-
нәмишләр... Ничат вә сәадәт! (Голундакы зәнчирләри
көстәрир.) Будур, онларын ничат вә сәадәти! Сән бу
маһнылары кет чочуглара сөјлә. Доғру јол! Онлар бу-
раја јурдумузу ган дамарларыны соруб апармаг, јох-
сулларын, күчсүзләрин сон тикәләрини боғазларындан
кәсиб Бағдад хәлифәләринин фаһишәханаларына көн-
дәрмәк үчүн кәлмишләр».

Јахуд јенә Елхан:

«— Чәһанкир әрәб ордусу да кечдији бүтүн өлкәләри,
көрдүјү бүтүн күчсүз милләтләри әздији кими, јурдуму-
за да сохулунча өз һагсызлығыны пәрдәләмәк үчүн миз-
рағынын учуна гуран тахмыш, өз бујуртдурма аллаһыны
да өзү илә кәтирмишдир».

Демәк әрәбләрин әсас мәгсәди, өлкәмизи истила ет-
мәк, мадди вә мә'нәви сәрвәтимизни сојуб апармаг иди.
Онларын кәтирдији ислам дини исә бу арзуну јеринә
јетирмәк үчүн бир бәһанә, әсас мәгсәдләрини пәрдәләмәк
үчүн бир васитә иди.

Бу дин милли варлығымызы мәһв еләди, адымызы
да бизә унуттурду. Дин адымыза чеврилди. «Әссәлмани-
минни» әјси миллијјәтимизни динимизлә әвәз еләди. Ол-
дуг мүсәлман! Әрәбләрин истила еләдији бүтүн халqlар
бир адла чағрылды: «Мүсәлман!»

Беләликлә, биз өз адымызы унуттур.

Чәлил Мәммәдгулузада «Азәрбајчан» мәгаләсиндә
«һәр шеј гајыдыб өз әслини тапды... кәлин биз дә бир
фикирләшәк, һардадыр бизим вәтәнимиз» дедији заман

бу мәсәләјә ишарә едир, бизи, өзүмүзү, көкүмүзү, әсли-
мизни, Вәтәнимизни тапмаға чағырырды. Бу әсли көкү
ахтармаг чәһдинин нәтичәсидир ки, әдиб гәдим кечми-
шимизә—көкүмүзә әл атыб фолклорумуздан Молла Нәс-
рәддини тәзәдән дирилтди, журналынын адыны «Молла
Нәсрәддин» гојду. Бунунла халға демәк истәјирди ки,
«Сән дүнән мејдана чыхмамысан, сәнин мүсәлман адәт-
ән'әнәсинә, фанатизминә вә наданлығына гәһгәһә чәкиб
күлән чох ағыллы, мүдрик әслин вар, көкүн вар. Сән
инди бу һала дүшүб өзүндән ајрылмысан, кәл өзүмүзү
јенидән тапаг».

«Ше'р бүлбүлләри» һекајәсиндә әдиб башға шәкилдә
јенә бу мәсәләјә тохунур. Ана дили ады илә јары әрәб-
фарс дилиндә јазан Азәрбајчан шаирләринин әсәрләри-
нә вурғун олан бир нәфәр, молла дајыны евинә сонаг
апарыр. Гәлиз ше'рләрдән о ки вар дөшәјир молла да-
јынын чәмдәјинә:

Нијар бәхш әјури—ки, тәрг-бәрг олачагдыр,
Саки чешми ишфаги-тү мейри тален-пүнһан.

Молла дајы бу ше'рләрдән һеч нә баша дүшмүр, ла-
кин сусур «әкәр десәјдим ки, бу «гијамәт» шаирин әдәб-
зиндә кәламыны мән баша дүшмәдим, о вәдә достум да
вә оғлу да мәни бисавад һесаб едәчәкдиләр».

Ев саһиб «бәһ-бәһ» дејә-дејә, ағзы көпүкләнә-көпүк-
ләнә бу гәлиз ше'рләри бир-биринин далынча охудуғу
јердә бирдән електрик ишығы сөнүр. Ев саһибинин елек-
трик техникумунда охујан оғлу кечир ишығы дүзәлтмә-
јә. Евин саһибәси шам јандырыб гојур ортаја. Киши
шам ишығында јенә ше'р бүлбүлләрини дилләндирмәк
истәјир, ләкин көзү һәрфләри сечмир. Бу заман јән ота-
да шам ишығынын дөврәсинә јығылмыш балачалара
Зејнәб нәнә тәмиз ана дилиндә нағыл данышмаға баш-
лајыр: «Бири вар иди, бири јох иди, бир падшаһ вар иди
вә бир дә о падшаһын бир вәзири вар иди...»

Молла дајы да, ев саһиб дә һуш-кушла нағыла гу-
лаг асырлар.

Әдиб өз доғма дилиндә халгын јаратдығы ширин
нағыллары гәлиз әрәб вә фарс дилиндә јаранан, руһу-
муза, зөвгүмүзә јад ше'рләрә гаршы гојмагла јенә дә
бизи өзүмүзә гајытмаға чағырыр. Нағыл, әдибин дилилә
десәк, «әдәбијјат заводларында» истәһсал олуна сүн'и

мәһсул дејил, халгын бағрындан ҫышгыран өз доғма арзуларымыз, өз доғма һисс вә дуғуларымыздыр. Беләликлә, әдиб «Молла Нәсрәддин» тәхәллүсүнү гәбул етдији кими, бурада да јенә фолклора — халгын өз руһуна, өз мә'нәвијјатына сөјкәнир.

Руһумуза, дилимизә јад ше'рләрлә нағылы тутушдурандан сонра дәрин тәәссуф һисси вә үрәк ағрысы илә мүәллиф мәтләбини белә давам етдирир: «Отагда бу дәгигә елә бир сакитлик әмәлә кәлди вә мәним гәлбимдә елә бир тутгунлуг үз верди ки, отағымызда јанан шамы даһа көзүм көрмүрдү. Вә бу гаранлығын ичиндә бу дәмдә мәним үчүн Азәрбајчан шаири Јелдан да јох иди, Сәгәрүл-Гадири дә. Гаранлығы батды вә һәтта достумун бүлбүлләринин чәми әрәбләшмиш ше'рләрн зүлмәтин тәркинә дүшүб мәндән өтрү һәмишәлик фөвтә кетдиләр. Анчаг бу дәмдә мәним үчүн бирчә ишыг, һәмән тәк бир шамын ишығы иди ки, орадан Зејнәб арвадын дилиндән ачыг вә ширин Азәрбајчан нағылыны ешидирдим...»

Азәрбајчан нағылы — әдиб үчүн јекәнә ишыг иди. Бунунла әдиб нә демәк истәјир? Үмид, ишыг, ничат һарададыр? Јенә көкүмүздә, әслимиздә... «Азәрбајчан» мәғаләсиндә «Әслимизә гајыдаг» фикринин башга шәкилдәки давамы!

Бә'зән дејирләр ки, М. Чәлил нөгсанларымызы, ејибләримизи демәклә кифәјәтләниб, ничаты көстәрмәјиб, мәкәр халгда ијнәнин учу бојда да олса ишыглы, үмид-веричи чәһәт олмајыб ки, она јалныз күлмәклә, лағ еләмәклә ишини битмиш һесаб едиб?

Һәгигәтдә дә Мирзә Чәлил халгын нөгсанларына амансызчасына күлүб. Лакин бу нөгтәдә нечә үрәкағрысы, көз јашы вар. Әдиб ичиндә ағлајыб, заһирдә күлүб. Бә'зән бир мәғаләсиндә сатира илә лирика бир-биринә елә гарышдырылыб, елә јоғрулуб ки, онлары бир-бириндән ајырмағ олмур. Әдиб күлдүјү јердә ағлајыр, ағладығы јердә күлүр. Күлүр, она көрә ки, бу ејибләрә, бу шикәстлијә күлмәмәк олмаз. Ағлајыр, она көрә ки, ахы бу ејибләр севдији, сәчдәсинә кәлдији өз доғмача халгынындыр.

Бәс ничат? Бәс ишыг? О да вар! «Мәним үчүн бирчә ишыг һәмән тәк бир шамын ишығы иди ки, орадан Зејнәб арвадын дилиндән ачыг вә ширин Азәрбајчан нағылыны ешидирдим.» Демәк, әдибә көрә ничат, ишыг. Зеј-

нәб арвадларын тәмиз ана дилиндә данышдығы нағылдадыр, ничат нағыл мә'нәвијјатымыза — јә'ни көкүмүзә — өзүмүзә дәнмәкдәдир.

Икинчи ишыг, сөнмүш ишығымызы јандыран ев саһинин чаван оғлудур. О, ишығлары јандырыб күлә-күлә атасынын јанына кәлир: — һә, дәдә, нә олар ки, бир дәфә дә бу чырағлары сәнин о гәрибә шаирләрин јандыралар...

Демәк, Мирзә Чәлил кәләчәјә — чырағымызы јандырачаг кәнчлијә — әслимизлә бәрабәр нәслимизә дә инаһырды. Мәтләб будур ки, көкә бағлан, кәләчәјә аддымла! Вәһшәт о јерә кәлиб чатыб ки, халг она јад олан кәлмә динин, мин үч јүз ил әввәл шәһид олан Имам Һүсејнин тәәссубүнү сахлајыр. Чәнуби Азәрбајчанда фарс милләтчиләринин күлләси илә гырылан гардашлары һағгында һеч дүшүнмүр дә. Ашура күнләриндә Имам Һүсејн хатиринә башыны јарыб ганыны овчуна төкән халг Иранда азадлығы вә истиглаллијјәти уғрунда вүрушан Сәттар ханы көрә билмир. Хејрини, шәрини баша дүшмүр, достуну дүшмәниндән ајырмағы бачармыр.

1909-чу илин мәһәррәмлик күнләриндә әдиб јазыр: «Бу күнләрдә истибад илә әдаләт бәрк чарпышыр. Јекә бир милләттин дини, намусу, һүгугу, вәтәни тәһлүкәдәдир. Көмәксизлик учундан ола биләр, әдаләт тәрәфи басылсын. О вахт милјонларча мәзлумун дадү-фәрјадыг бүкүнкүндән артыг көјләрә галхачагдыр... Бу күн Кәрбала мејданы — Азәрбајчандакы вәтәнпәрвәрлик мејданыдыр. Һәр кимин үрәјиндә бир чүз'и намус, вәтән һисси варса, оранын гејдинә галмалыдыр.

Ахытмалы ганларымыз, еһсан етмәли пулларымыз варса — көзүмүзүн габағында үрәкләр парчалајан Азәрбајчан матәмкаһи дурур».

Бундан артыг нә демәк олар? Дини тәәссубкешлији, милли тәәссубкешликдән үстүн тутан халг, шаһы, јә'ни дејән диндашыны дејүлән Сәттархандан, јә'ни өз доғмача гардашындан һағлы билир вә бу ишә гарышмағы артыг сајыр. Бурада М. Чәлилин гәләми налә гопарыр. Халгы диндарын үзүнә түпүрмәјә, гардашына көмәјә «кетмәјә» чағырыр.

«Һәр јан түстүдүр, мәчлисләрдә вә евләрдә духанијјәт вә мәшрубат түстүсү, — күчәләрдә һамам түстүсү, мә'нәвијјатларда мөвһумат түстүсү, руһда вә гәлбдә сәфаләт түстүсү!..

Хүласэ миллэт түстү ичиндэ богулмагдадыр вэ богула-богула ничата мүнтэзирдир.

— Кимдэн?

— Һәр бир вичдан саһибиндэн, һәр бир һәгиги вәтән достундан, һәр бир бәни-нови-бәшәрә рәһми кәләнләрден.

Миллэт богулур, түстүләр милләти һәр тәрәфдән әһәтә еләйиб. Әкәр дадү-фәрјада тез җетишмәсә, мүмкүндүр ки, милләтдән бир әсәр дәхи галмаја. Тәләсмәк лазымдыр!..»

Бу сөzlәрә нә изаһ, нә тәһлил? Бу парчадакы һәр кәлмә, һәр сөз, һәр нида, һәр дурғу ишарәси фәрјад чәкиб ғышғырыр. Алов тутуб јанан сөzlәрин гајнағы үрәк, бу алова, бу јанғыја нечә дөзмүш, јаныб күл олмамыш, айтмыш ики ил јашаја билмишдир? Сөзүнүн әввәли Вәтән, ахыры халг олан бу бөјүк гәлбин саһибинә Вәтән мәчнуну демәјәсән, бәс нә дејәсән?

«Әкәр дадү-фәрјада тез җетишмәсәз, мүмкүндүр ки, милләтдән бир әсәр дәхи галмаја... Тәләсмәк лазымдыр!»

Будур Мирзә Чәлилин идеалы! О, бизи мәһәвијјатлары бүрүјән түстүнү дағытмаға чағырыр. Онун өзүнүн ғырх иллик јарадычылығы бу дәһшәтли түстүнү дағытмаға, Вәтән үфүгләрини түстүсүз, думансыз көрмәк үчүн мүбаризәјә һәср олунмушдур.

Һәјатыны бу мүгәддәс вәзифәјә һәср едән бир өмрүн һәр күнү, һәр сааты, һәр дәгигәси јүзилик өмүрләрин тамындан мәһналы, бүтөвүндән гијмәтли олдуғу үчүн бу өмрүн бүтүн күнләри мәһна еталону вә ән јүксәк өлчү ваһиди ола биләр. Әдиб Вәтән үчүн нә истәјир, халг үчүн нә арзулајыр? Вәтәни вә халгы дүшдүјү вәзијјәтдән хилас етмәјин чарәсини нәдә көрүрдү?

Јухарыда дедијимиз кими, јад тәсирләрден узаглашмагда, әслимизә, көкүмүзә гајытмагда.

Бу фикрин ән көзәл ифадәси «Анамын китабы»дыр.

«АНАМЫН КИТАБЫ»

«Азәрбајҗан» мәгаләсиндә әслини, көкүнү ахтаран әдиб «Мәним аһам кимдир?» — дејә, өз-өзүнә суал верир.

Ч а в а б: Зәһрабану!

«Анамын китабы» пјесиндә Вәтән рәмзи кими верилән аһанын да ады Зәһрабәјимдир. Бу адлар ики һиссәдән ибарәтдир: Зәһра вә бану, Зәһра вә бәјим! Зәһра

әрәб адыдыр, лакин она гошулан «бану» вә «бәјим» һәр икиси халис өз сөzlәримиздир. «Бану» гәдим дилимиздә гадын, «бәјим» исә «бәј» сөзүнүн биринчи шәхсә аид шәкилчиси илә дүзәлмиш гадына һөрмәт әләмәти олараг дејилән «мәним ханым», «мәним бәјим» мүрачнәтинин ихтисар шәклидир. «Бану» көкүмүз олан «Дәдә Горғуд» дастанларынын ғәһрәманларынын гадын, ғыз мәһнасына кәлән ад өнлүкләрдир, мәсәлән, Банучичәк.

«Анамын китабы»нда мүәллиф аһаја башга ад да верә биләрди. Мәсәлән, Фатма, Сәкинә вә с... Лакин аһаны Зәһрабәјим адландырмағы тәсадүфи дејил. Лакин бу адлар сырф әрәб адлары олдуғундан әдиб онлардан имтина етмиш әрәб ады олан «Зәһра»ја «бану», «бәјим» гошмалары әләвә етмәклә аһа адыны өзләшдирмишдир.

Аһа нәдир? Аһа јарадычыдыр, аһа көкдүр, әсасдыр, бүнөврәдир. Бина әсасындан, бүнөврәсиндән дағылса аһа әләч олмадығы кими, инсан да өз көкүнү, сојуну, варлығыны итирсә онун инсанлығыны, өзлүјүнү өзүнә гајтармаг мүмкүн дејил, фикринә кәлир. Мән дејәрдим ки, Мирзә Чәлилин бүтүн јарадычылығы, бу јарадычылығыда тохундуғу вә гамчыладығы бүтүн мәсәләләр, — мөвһумат, дин, хурафат, чаһиллик, дили унутмаг, милли варлығы лагејдлик, биканәлик, өзүнү башгаларына охшатмаг вә с... вә с... һамысы бир бөјүк мәсәләнин голларыдыр, будагларыдыр. Әсас мәсәлә исә көкдән ајрылмамаг, көкә гајытмаг, өзүнү танымаг, өзүнү дәрк етмәк мәсәләсидир.

Инсан өз көкүнү, өз әслини, јәһни өз-өзүнү инкар едәндә јашаја биләр, лакин өзүнү јашамаз, өзкәни јашајар, бир сөzlә өз сифәти, өз варлығы олмаз. Беләсиндән нә инсанлыг уммаг олар, нә мәдәнијјәт, нә фәрли бир фикир, нә фәрли бир сөз. «Әслини данан һарамзададыр», «Өрдәк газ јериши јериди, пачалары аралы галды», «от көкү үстә битәр» вә с. аталар сөzlәри өзүнүданма хәстәлијинә атәш аһан аталарымызын мүдриклијинин ифадәсидир. Өзүнү севмәјән, өзүнү бәјәнмәјән, өзкәсини нечә севә биләр, нечә бәјәнә биләр? Бу елә бөјүк бир һәгигәтдир ки, бунун неч бир изаһа, неч бир тәһлилә еһтијачы јохдур. Бунунла белә өзүнү инкар едиб башгаларына бәнзәтмәк бир чох халгларын тарихиндә олмуш, бу бәла онлара чох баһа гијмәтә баша кәлмишдир. Бу бәлаја дүшән халгларын дүшүнән оғуллары, бөјүк даһилләри, нәһәнк сөз усталары һәмишә буна гаршы чых-

мыш, мејмунчулуға, тәглидчилијә мұһарибә е'лан елә-
мишләр. Белә оғуллардан бирн дә Мирзә Чәлил иди.

Ијирми беш ил халгын үзүнә күзкү тутан Мирзә Чә-
лил журналынын адыны нә үчүн «Молла Нәсрәддин»
гојмушдур? Кимдир Молла Нәсрәддин? Бу, халгы күл-
дүрүб дүшүндүрән, бизим фолклор гәһрәманымыз гоча
Молла Нәсрәддиндир. Мирзә Чәлил халга чохдан таныш
олан, тарихимиз боју һәр чүр зүлмә, һагсызлыға, надан-
лыға күлән, халгын мә'нәвијјатында јашајыб арзулары-
нын дили илә данышан Молла Нәсрәддинин дили илә
данышыб бизи дүшүндүрмәк истәди. Она көрә ки, хал-
гы дүшүндүрмәк үчүн онун өз дили илә данышмаг ла-
зымдыр. Дил дејилән заман дилин јалныз садә вә анла-
шыглы олмасыны дүшүнмәк аздыр. Һәм дә халгын дү-
шүнчә тәрзи, ашыланан фикрин чатдырылма јолу, үслубу
нәзәрә алынмалы иди. Бу јол исә күлүш јолудур. Бурада
күлүш, истәһза өзү дә бир нөв дилдир. Бу дил халга
Молла Нәсрәддин ләтифәләриндән танышдыр, доғмадыр.
Ахы, Молла Нәсрәддин адына дејилмиш бу ләтифәләрин
мүәллифи халгын өзүдүр. Демәк халгы өз дили илә да-
нышдырмаг үчүн әдиб Молла Нәсрәддини көмәјинә ча-
ғырмыш журналына да онун адыны вермишдир. Савад-
сыз бир фәһлә ја кәндли журналы охуја билмәсә дә ад
ону марағландырмалы, бир мәзәли ләтифә ешидиб дәр-
дини дағыйтмаг хатиринә олса да ону бир адама охутдур-
малыдыр. Елә ки, ичиндәки мөтләби баша дүшдү, көрә-
чәк бу, она таныш олан Молла Нәсрәддинин ширин дили
илә онун өз дәрдини бәјан едир, ону јалныз күлдүрмүр,
һәм дә дүшүндүрүб јол көстәрир.

Фолклор гәһрәманыны өзүнә тәхәллүс көтүрән әдиб
көкүмүз, бүнөврәмиз олан Ананын, Вәтәнин фачиәсинин
сәбәбләрини өзү өзүнә ајдынлашдырмаг үчүн мүтләг
«Анамын китабы»ны јазмалы иди. Беләликлә, «Анамын
китабы» әдибин узун мүддәтли ахтарышларынын вә кәл-
дији нәтичәләрин ән доғру, ән дүзкүн ифадәси кими
гијмәтләндирилмәлидир.

«Анамын китабы» китаблар китабыдыр. Бу китаб
вахтилә парча-парча доғранмыш мә'нәвијјатымызын,
руһумузун, дилимизин, варлығымызын, өзлүјүмүзүн ачы
фәрјады, Дәдә Горғудлу кечмишимизин парчаланмыш
дүнәнимизә истәһзалы күлүшләридир. Ч. Мәммәдгулу-
задә зәманәсинин фөвгүнә галхыб уча бир мәртәбәдән,
диләкләр зирвәсиндән дүшдүјүмүз вәзијјәтә ачы-ачы

күлүр, ширин-ширин ағлајыр. Бу китаб күлүшдә ағла-
јышын, комедијада фачиәнин, тәнгиддә үрәк ағрысынын
елә бир өрнәјидир ки, инсан бу тәзадларын вәһдәтинә,
бу әксликләрин бирлијинә бундан бөјүк бир нүмунәнин
олачағына инана билмир. Бу нечә күлүшдүр, һәр гәһ-
гәһәсиндән бир овуч ган дамыр, бу нечә комедијадыр ки,
һәр диалогу бир ачы фачиә сәһифәси, бу нечә тәнгиддир
ки, онун ағрысыны тәнгид олунандан чох тәнгид едән өзү
чәкир?

«Анамын китабы» — һәгигәтән анамызын, ана дили-
мизин, ана јурдумузун фачиә китабыдыр.

«Анамын китабы» — әтрафымыздакы шејләрә, адам-
лара, адамлар арасындакы мүнәсибәтләрә, дүјғуларымы-
за, фикрләримишә, һәр шејә, һәр шејә ад верән Дәдәмиш
Горғудун китабыдыр. Биз һабымыз бу китабдан бәһрә-
ләнмиш, гол-будаг атмыш, бу китабы охуја-охуја әтра-
фымызы, мүнхитимиш, чағымызы, өзүмүзү танымыш,
ана дилимизни өјрәнмиш, дадыны-дузуну һисс еләмиш,
бу диллә өз севкимизни вә нифрәтимизни, дүјғумузу вә
һәјәчанымызы бир-биримишә билдирмишик. Горғуд бој-
лары — әлифбамыз, илкимиз, көкүмүз, өзлүјүмүздүр. Бу
китаб Оғуз бабамызын дүнјаја бахышы, онун јашама
шәртләри, онун ганун китабыдыр. Бу китабын дили һәлә
јад сөзләр, јад ифадәләр, јад дүјғуларла корланмамыш
саф ана дилимиз, дәдә дилимиздир. Бу китабда ислам
дининин бизә кәтирдији азан сәси лаға гојулур. Сел, су
шырылтысы, јарпаг хышылтысы, от пычылтысы, көј ку-
рултусу, пәләнк нәрилтиси, гуш чивилтиси, бир сөзлә,
көчәри Оғуз бабамызын көнүл вердији ана тәбиәтин өз
сәсләри кәлмә, јад азан сәсиндән үстүн тутулур. Баба-
ларымыз исламијјәтдән чох-чох сонралар да тәбиәт гој-
нунда азад, чәмијјәтдә исә кәлмәләрин әсири олдуғун-
дан инсан мүнәсибәтләриндә ишләнән сөзләр јад тә'си-
ринә дүшсә дә, дәјишсә дә тәбиәтлә инсан арасындакы
мүнәсибәтләрдә ишләнән сөзләр јад тә'сиринә дүшмә-
миш, тәбиәтин өзү кими саф галмыш, дәјишмәмишдир:
Дағ, даш, кол-кос, гаја, өрүш, јал-јамач, сел-су, гырғы,
гартал вә с... Јахуд тәбиәтин өз сәсиндән јаранан сөзләр:
шырылты, пычылты, чивилти, инилти, хышылты, ишыл-
ты, нәрилти, курулту вә с...

Чәлил Мәммәдгулузадәнин бизи биздән ајыран, бизи
башгалашдырыб өзүмүзү өзүмүзә өкәјләшдирән исла-
мијјәтә, онун кәтирдији ејбәчәрликләрә күлмәси Дәдә-

миз Горгудун азан сәсинә күлмәси илә сәсләширми? Белә олдуғу тәгдирдә анамызын гојунда горујуб сахладығы о kitab — өвладлары евдән — јә'ни доғма јурдан ачыг еләјиб кетмәк истәдији заман «Бала, кетмә дајан» — дејә онларын гаршысына тутдуғу, «бајаз» адландырдығы о kitab нә kitabмыш көрәсән? «Зәһрабәјим (дурур ајаға, бајазыны голтуғундан чыхарыр вә Сәмәд Ваһидин далынча) — Бала, бир дајан! Сәмәд бала, бир дајан! (Рүстәм бәј дә кағызларыны јығышдырыр вә ачыглы һазырлашыр кетмәјә, Зәһрабәјим инди дә бајазыны буна тәрәф тутуб јалварыр) Рүстәм, Рүстәм, ајағларынын алтында өлүм, бир дајан! Бала, бир дајан, бир бу kitabа бах!»

«Бир бу kitabа бах!» — Нәдир бу kitab? Нә ола биләр бу kitab? Нә үчүн ана евдән ачыг едиб кедән, јә'ни доғма јурдан үз дөндәрән балаларыны мәнз бу kitabа бахмаға, бу kitabын хатиринә доғма очаға дөмәјә чағырыр. Әдиб, бу kitabын адыны демир. Лакин бу елә бир kitab олмалыдыр ки, доғма очагдан үз чевирән өвладлары јурда-јуваја гајтармаға гадир олсун. Белә күман етмәк олар ки, бу kitab мүгәддәс бир kitab вә бәлкә дә гурандыр. Амма мәнтиги нәтичә бу еһтималы тамамилә инкар едир. Она көрә ки:

Биринчи, Мирзә Чәлилин бүтүн јарадычылығы гуран еһкамларына, үмумијјәтлә еһкамчылығы, ислам дининин вәрдишләринә — хурафата, фанатизмә гаршыдыр. «Нохуду бозбаша саланда, ашпазы гојуб ахунддан мәсләһәт» алмағын әлејһинә олан, халгыны диндашлара дејил, вәтәндашлара, јурддашлара көмәјә чағыран, дини тәәсүбдән үз чевирән, милли тәәсүбү бајраг еләјән әдиб, Вәтән тимсалында үмумиләшдирдији ананын голтуғуна гуран верә биләрдимиз? Вә бу «Анамын kitabы» әсәринин руһуна вә мәзмунуна ујғун ола биләрдимиз? Әксинә, тамамилә зиддир. Ахы бу әсәрдә әдиб, вәтәндашларыны, дини бирлијә дејил, милли бирлијә, Вәтән әтрафында сых бирләшмәјә чағырыр. Әкәр Мирзә Чәлилин бирчә әсәриндә белә дини тәәсүбкешлик әләмәтинә, ислам бирлији мәсәләсинә, јахуд гуранын бирчә еһкамынын белә мүдафиәсинә, тәблиғинә раст кәлсәк, фикримиздә һагсыз олардыг.

Икинчиси, һәмән kitab әсәрдә «Анамын kitabы» адланыр. Бу ада бәнзәр биз јалныз «Китаби-Дәдә Горгуд» у таныјырыг.

«Китаби-Дәдә Горгуд» вә «Анамын kitabы»! Бир дәмәпзинн kitabы, о бир анамызын kitabыдыр. Адларын јахынлығы бир кәнара дурсун, бәјаз адланан kitabын әсәрдә дашыдығы мәзмун да бу фикри тәсдиг едир.

Үчүнчүсү, әсәрдә бу kitab јад дилләрдә јазылмыш kitabлара гаршы гојулмушдур. «Анамын kitabы» адланан бу kitab мүтләг ана дилиндә јазылмыш, өзлүјүмүздән хәбәр верән гәдм бир kitab олмалыдыр.

Дөрдүнчүсү, «Дәдә Горгуд»да «ана һаггы танры һаггы» илә ејниләшдирилир. Салур газан, евнини јағма-лајан Шөклү Мәликдән апардығларынын һеч бирини истәмир, јалныз «гарычыг анасыны» тәләб едир: «Анамы веркил мәнә, савашмадан, урушмадан гајыдајым» дејир. Бир сөzlә «Дәдә Горгуд»да ана ән мүгәддәс варлыг кими көстәрилир. «Анамын kitabы»нда да ана, идеја, мәсләк, Вәтән тимсалы кими үмумиләшдирилир, бүтүн кайната ејни бәрабәрдә ишыг сачан күнәшлә ејниләшдирилир, өвладлар исә күнәшдән ајрылан планетләр кими гүјмәт-ләндирилир.

Бешинчи, әсәрин финалында Күлбаһар гардашларынын kitabларыны јандырыр. Дәдәдән галан «Анамын kitabы»ны әлинә көтүрүр, ордан охујур: «Галды бирчә kitab! Будур, атам өз әлилә јаздығы вәсијјәт. Тарихи-һичринин мин ики јүз дохсан дөрдүнчү илиндә, рәбаүз-саннини он икисиндә сәшәнбә күнү, сүбһ эзанындан јаһым саат кечдикдә јолдашым Зәһраһын чисминдән бир ларча голуб ајрылды ки, ибарәт олсун Рүстәм балам-дан...»

Ата бир-бир ушағларынын доғум тарихләрини гејд едир вә онлара адлар верир. Әсәр «Анамын kitabы» адланса да, доғулан ушағларын адларыны ана дејил, Дәдә гојур. Бу јердә «Анамын kitabы» «Китаби-Дәдә Горгуд»ла сәсләшир, ејниләшир.

Алтынчы, «Дәдә Горгуд» гојунчулуғла мәшғул олан көчәри тајфаларымызын һәјат тәрзини тәсвир едир. Гојунлары даш әвәзинә сапанда гојуб дүшмәнинә атан Гарача чобанын руһу, мә'нәви дүнјасы «Анамын kitabы»на елә һопуб ки, орадакы чобанлар — Гәмбәр, Заман, Гурбан өз милли варлығындан, мә'нәви дүнјасындан ајры дүшән Рүстәм бәјләрә, Мирзә Мәммәдәли-ләрә, Сәмәд Ваһидләрә гаршы гојулмушдур. Бир ата вә бир анадан төрәјән бу үч гардаш дил тапыб бир јердә јашаја билмәдикләри һалда, әслиндә гардаш олмајан

чобанлар — Гурбан, Гәмбәр вә Заман ејни гајғы, ејни мәгсәд әтрафында гардаш кими бирләшибләр. Чүнки Гәмбәрин охудуғу маһныда дејилдији кими, «гардашлыгыда вәфалыдыр чобанлар». Бу чобанлар һәм бир-бирләринә, һәм дә әтрафдакыларына вәфалыдырлар. Рүстәм бәјин евинә әли долу кәлмиш, «чәмијјәти-хејријјәнин» ичласында ачлара көмәк мәсәләсинин музакирәси баш тутмајанда онлар, әлачсыз галыб ағлајан ачларын габағына сүфрә ачыр, көмәк көстәрирләр. Бу сәдагәт, бу дүзкүнлүк вә бу рәһмдиллији биз, Газан ханы бәрк ајагда тәк гојмајан, онун архасынча дөјүшә кедән Гарача чобанда да көрүрүк.

Бу чобанлар јад тәсирләрә дүшмәдикләриндән халгын дуз-чөрәк әнәнәсинә садигдирләр; тәмиздирләр. Бу сәдагәт, бу тәмизлик јалныз онларын давранышларында дејил, дилләриндә дә өзүнү көстәрир. Онлар бурада да «интиликентләрдән» сечилирләр.

«Һәзарат, ил һесабы барәсиндә кечән засиданијада бир гәдәр разноречијә олду».

Бу Рүстәм бәјин дили.

«Мөһтәрәм әзаји әнчүмән һәзрәтләринә өз ичласымы тәгдим едиб мәтләбин ән иптидасындан бир шәммә изаһат вермәји фәрз вә гәрз билиб илтимас едијорум әфәндим».

Бу да Һ. Шаһиндин дили вә с...

Өзкәләшмиш доғма гардашларын дилини баша дүшмәјән Күлбаһар дејир: «Гардашларым, валлаһи, сөзүн доғрусу будур ки, чобанларын данышығындан савајы мән бир сөз баша дүшмәдим».

Бәс чобанларын дили?

Мәсәлән, Гурбан кедир дурур гојунларын бир тәрәфиндә, Заман да қедир дурур бир тәрәфиндә ки, гојунлар дағылмасын, — алырам ағачы вә башлајырам гојунлары јохламаға «Гара кәрә, тајын көрмәк кәрәк, гумрал кәрә, тајын көрмәк кәрәк, сары кәрә, тајын көрмәк кәрәк... Бәнәјүш кәрә, тајын көрмәк кәрәк, гумрал әбрәш, тајын көрмәк кәрәк... Адә, Гурбан, һаны боз гумрал кәрә, адә Заман, јохду боз гумрал кәрә...»

Бу дил Гарача чобанын дилинә нә гәдәр јахындыр. Икинчи тәрәфдән «Анамын китабындакы чобанлар һәр бири сүрүсүндәки гојунлары адбаад таныја билир. Мүәллифә көрә әсәрдәки» «интиликентләр» исә гојун

сүрүсү һесаб едиб јол көстәрмәк, көмәк етмәк истәдикләри халгы танымыр, онун дәрдини, азарыны билмирләр. Белә олдуғу тәгдирдә әдиб, бу интиликентләр халга нечә көмәк едә биләчәк, онун әлиндән нечә тута биләчәк фикринә кәлир. Бу фикир «Дәли јығынчағы»нда да вар. Әсәрдә Һачы Мәһәммәдәли, дәлилләри мүәличә етмәк истәјән әчнәби һәким Лалбјуз һаггында дејир: «Анд олсун аллаһа. Мән она тәәччүб еләјирәм ки, бу залым оғлу бизим дили билмәјә-билмәјә дәлилләри нечә мүәличә едәчәк».

«Ханым чан, анд олсун аллаһа, бир дәфә мән өзүм тәәччүб галдым. Күнорта заманы иди. Гојунлары чобанлар апарырды «Гызлар булағына»... Бах бу гырышмал Заман да отурмушду јанымызда, түтәк чалырды. Бизим гојунлар да, Заманкилин гојунлары да булаға сары кетмәкдә иди. Бирдән Заман бизә гајытды ки, «Нә верәрсиниз, елә чалым ки, гојунлар кетдикләри јердә дајаныб кери гајытсынлар?» Сөз јох, неч кәс инанмады. Хүләсә, нә башынызы ағрыдым, ханымлар, Заман башлады чалмаға, (Замана) Әдә, чыхарт түтәјини, (Заман утана-утана түтәјини чыхарды). Анд олсун сизин әзиз чаныныза, гојунлар түтәјин сәсини ешидән кими елә бил ки, бир шејдән үркдүләр. Еләчә кетдикләри јердә дајандылар. Мәләшә-мәләшә башладылар тәпәјә тәрәф кери гачмаға. (Замана) Әдә, Заман, чал. (Заман башлајыр түтәкдә чобанбајатыны чалмаға, Гәмбәр охујур.):

Биз чобаныг, дағды, дашды јеримиз
Јолдашымыз — гојун, гузу, сүрүмүз.
Дәрс алмајыб һагды ки, неч биримиз.
Амма зөвгү сәфалыдыр чобанлар
Гардашлыгыда вәфалыдыр чобанлар.

Бу парчадакы «Дәрс алмајыб һагды ки, неч биримиз» мисрасына диггәт јетирәк. Әдиб демәк истәјир ки, тәбиәт гојунда бөјүјән, тәбиәтин маһныларыны динләјән, тәбиәтә көнүл верән бу чобанлар дәрсләрини јад китаблардан дејил, тәбиәтин өзүндән алдыглары үчүн тәбиәт гәдәр саф вә тәмиздирләр. Буна көрә дә әсл инсандырлар. Әсл инсан олдуғларына көрә дә инсан дилиндә данышыр, инсаны баша дүшүр вә она көмәк әлләрини узатмағы да бачарырлар. Рүстәм бәјләр исә китабларын дилини билсәләр дә һәлә инсан дилини, инсан мә'нәвиј-

жатыны билмирләр. Бу јердә әдиб, сон дәрәчә инчә бир мәтләбә тохунмушдур. М. Чәлил бүтүн әсәрләриндә елмин, маарифин, савадсызлыгын гызгын тәблигатчысы иди. Лакин о, башга мәсәләләрдә олдуғу кими бу мәсәләдә дә түкү-түкдән сечир, маарифләнмәјин өзүнә дә мүчәррәд јанашмырды. Һансы мүасир адам савадланмагын, маарифин әлејһинә ола биләр? М. Чәлил мәсәләләрә о гәдәр ајыг вә конкрет јанашырды ки, халгын зиддинә ола билән, онун бирлијинә, вәһдәтинә, сафлығына әнкәл тәрәдә биләчәк һәр шеји, һәтта маарифи дә инкар едирди.

«Мырт мырт» фелјетонунда әдиб, «ахыр вахтларда бизим јетишмиш гызларымыза әр тапылмыр» — дејә, фәрјад гопарыр вә бунун сәбәбини Авропада тәһсил алан оғланларымызын Вәтәнә гајыдаркән өзләри илә әчнәби гызлар кәтирмәсиндә көрүр.

Фелјетондан чыхан нәтичә будур ки, белә маарифдән маарифләнмәмәк, чобан олуб өзүнү инкар етмәмәк даһа јахшыдыр.

«Анамын китабы»нда да әдиб савадлы Мирзә Мәм-мәдәлиләрдән, Рүстәм бәјләрдән савадсыз чобанлары даһа үстүн тутур, һәр јердә ејни мәтләбә садиг галыр.

Ремаркада тәсвир олунан отаг — Вәтән, доғма очаг мәнасында алашылмалыдыр. Бу отаг үч гардашын үмуми кабинәсидир: бир отагда үч чүр һава, үч форма, үч һәјат тәрзи. Бүтүн бунлара ујғун үч дүшүнчә тәрзи, үч дүнја бахышы. Гардашларын Петербургдан, Истамбулдан вә Теһрандан кәтирдикләри китаблар да мәзмунча, фикирчә мүхтәлифдир.

Рүстәм бәјин китаблары лүғәтләр вә енциклопедијалар, Мирзә Мәм-мәдәлинин китаблары мүхтәлиф дуалар, С. Ваһидин китаблары исә гәлиз дилдә јазылмыш чәфәнк шеърләрдир. Беләликлә, гардашларын үчүнүн дә китаблары һәм бир-биринә јад, һәм дә бу Вәтәнә, бу дилә јад, кәлмә китаблардыр. Бу китабларын һеч бириндә ана јурдумузун сөзү, сәси, дәрди, јаралары, арзулары дил ачыб данышмыр. Әксинә, Вәтәнимизин тәмиз һава-сыны зәһәрләјир, бизи өзүмүздән, өз аби-һавамыздан, өз дәрдимиздән, өз истәјимиздән ајры салыр.

Бу китабларын әсири олан гардашларын һәр үчү Вәтәнә јад, һәр бириси дә о бирисинә јаддыр. Она көрә ки, онларын һәр бири Вәтәни бир тәрәфә чәкир, бу за-

ман Вәтән — ана араја кирир, гардашлары әлиндәки китаба — јәни көкә, бу көкдәки бирлијә, иттифага чағырыр. Ахы бу китаб өвладларын әввәли, илки, көкү, әслидир. Бу китабда гардашлар һәлә бирдир, топлудур «Дәдә Горғуд»да Оғуз гәбиләләри бир олдуғлары кими... Бу китаб ананын — јараданын китабыдыр. Бу китабын һашијәсиндә Дәдә өз хәттилә балаларына ад гојмуш, доғум күнләринин тарихи јазылмышдыр.

Әсәрин сонунда өз ағлы вә дүшүнчәсијлә о бири гардашларындан мүәјјән гәдәр прогрессив олан Рүстәм бәј ананын вә өвладларынын фачиәсинин әсл сәбәбини баша дүшүр, үзүнү анасына тутуб дејир: «Ана, бах, мән сәни лап јахшы баша салым: нә гәдәр ки, мән бу китаблар е'тигад еләјирәм (өз китаблары тәрәфә әлини тутур) Мәм-мәдәли дә бу китаблар (М. Мәм-мәдәлинин китабларыны көстәрир) вә Сәмәд дә бу китаблар е'тигад еләјирләр, дәхи биз нә тәһәр иттиһад едиб мән-рибан јола кедә биләрик?».

Доғру нәтичәдир. Буна көрә дә Күлбаһар пәнчәрәдән чөлдә о тәрәф-бу тәрәфә гачан адамлар бахыб «Нә сәбәбә ахыр, һамы бир тәрәфә кетмир?» суалыны верир. Бу фәлсәфи суал да јенә фолклордан — Молла Нәсрәдин ләтифәләриндән кәлир. Чаваб ајдындыр, әгидә мүх-тәлифлији, фикир ајрылығы!

Кичик аиләдә белә аилә үзвләри арасында фикир бирлији олмаса, о аиләнин кеч-тез дағылачағы лабүд-дүр. О ки галды бөјүк бир Вәтәнә. Вәтән өвладлары бир фикрин, бир әгидәнин, бир китабын әтрафына доланмаса, о Вәтән бичарә вәзијјәтиндә галар вә өвладларынын наданлығы учундан дағылар, мәнв олар. Бу бөјүк һәгигәти дәрк едән Күлбаһар гардашларынын китабларыны үст-үстә галајыб јандырыр. Чүнки Күлбаһар анасынын — Вәтәнинин фачиәсиндә һағлы олараг бу јад китаблары мүгәссир көрүр. Анасынын китабыны әлине көтүрүр, орадан атасынын ана дилиндә јаздығы вәсијјәтини оху-јур: «Јер, көј, ајлар вә улдузлар көјләрдә сејр едиб кәзә-кәзә јенә әввәл-ахыр күнүн башына доланырлар, чүнки бунлар һамысы гәдим әзәлдә күндән гопуб ајрылмыш парчалардыр.

Мән е'тигад едирәм ки, мәним дә балаларым дүнјада һәр јаны кәзиб долансалар, јенә әввәл-ахыр аналары Зәһранын әтрафында кәрәк доланалар; чүнки ај вә улдуз шәмсин парчалары олан кими, бунлар да аналарынын

ајы вә улдузларыдыр. Вај о кәсин һалына ки, тәбиәтин һаман ганунуну позмаг истәјә».

Бу нәдир? Башдан-баша сатира, ејһам вә кинајә илә долу олан бир әсәр нечә ола биләр ки, белә бир чидди нәтичә, үрәк парчалајан һезин бир нәғмә, бир јалварыш вә ибрәтамиз, дидактик бир сонлугла битсин?

Атанын өвләдларына бу вәсијјәтиндә әдиб бир нәфәрин дејил, бир аиләнин дејил, бир бөјүк Вәтәнин адындан данышыр. Бурда Мирзә Чәлил өз шәхси дәрдинин чәрчивәсиндән чөлә чыхыр. Вәтәнлә бирләшир, өвләдларыны јарадан ана торпагла ејниләшир. Бурда дүшүнмәли олурсан: Инсан нә гәдәр бөјүк ола биләр? Инсана бөјүклүк өз фәрди дүјгулар галыбындан чыхыб өзүнү дејил, әтрафыны, мүһитини, јурддашларыны дүшүндүклә кәлир. Ана она көрә бөјүкдүр ки, өзүнү дејил, өвләдларыны дүшүнүр; өз раһатлығыны вә хошбөхтлијини балаларынын јолунда гурбан верир. Вәтән оғлу да о заман бөјүјүр ки, өзүндән әввәл ананы — Вәтәни, өз хејриндән чох, ана Вәтәнин хејрини дүшүнүр. Өз кәләчәјини јалныз вә јалныз ана Вәтәнин кәләчәјиндә көрүр. Бу нөгтәдә Вәтән оғлу ана Вәтәнлә ејниләшир вә белә оғуллар ана Вәтән адындан данышмаг һаггы газаныр. «Анамын китабы»нда бөјүк әдиб бу һаггы газанмыш, Вәтән адындан, Вәтән оғулларыны күнәшин башына доланан планетләр кими Вәтәнин—ананын башына доламаға, јә'ни бирлијә, әслимизә, көкүмүзә, сәдагәтә чағырыр.

«ВАГИФ»

С. Вурғун 1938-чи илдә јаздығы вә һәммин ил октябрын 5-дә М. Әзизбәјов адына Азәрбајҗан Дөвләт Драм Театрында тамашаја гојулан «Вагиф» пјеси илә драматуркија аләминә гәдәм гојду.

Шаир драматуркијаја бирдән-бирә кәлмәмишди. Онун «Вагиф» пјесинә гәдәр јаздығы поемалары, хусусилә, «Комсомол поемасы» драматуржи јарадычылыг үчүн бир зәмин иди. Белә ки, «Вагиф» пјеси өз көкләрини «Комсомол поемасы»ндан көтүрмүшдүр. Бу фикри бир сыра мүәллифләр дә тәсдиг етмәкдәдир.

«Комсомол поемасы»ндакы һадисәләр, образларын гаршы-гаршыја кәлмәси, мәнәфеләрин тоггушмасы, нәһајәт, конфликтин кәркинлији һәлә о замандан белә бир

әсәр мүәллифинин кеч-тез драматуркија аләминә кәләчәјини хәбәр верирди.

Мә'лум олдуғу кими, С. Вурғунун поемалары өз јазылыш тәрзи етибары илә ики гисмә бөлүнүр: лирик поемалары, епик поемалары (бәзи поемалары лирик-епик тәрздә јазылмышдыр). «Талыстан», «Бәсти», «Кәнд сәһәри» «Бакынын дастаны», «Ленинин китабы» вә с. поемалары шаирин шәхси һисс вә дүјгуларынын тәрән-нүмүндән ибарәт олмага лирик поемалардыр. «Комсомол поемасы», «Өлүм күрсүсү», «Аслан гајасы», «Ајкүн» әсәрләри исә епик поемалардыр. Бу поемаларда чанлы адамлар, онларын тәлеји, мүбаризәси кәстәрилир. Даһа доғрусу, шаир бурада иштирак едән адамлар һаггында өзү данышмыр, онларын өз һәрәкәт вә әмәлләри илә кәстәрир. Биз бу адамларын үзләрини көрүр, сәсләрини ешидирик. Бәзиләрини сеvir, бәзиләринә нифрәт едирик. Шаирин драматуркијасы бу типли, јә'ни епик нөвлү поемаларын үзәриндә јаранмышдыр. Шаирин һәммин епик поемаларынын сонралар сәһнәләшдирилиб екранда вә сәһнәдә кәстәрилмәси дә бунула изаһ едилир («Ајкүн» вә «Комсомол поемасы»).

Дүңја әдәбијјатында бир чох шаирләрин јаша долдугдан сонра нәср вә драматуркијаја кечдикләри бизә мә'лумдур. Өмрүн чаванлыг дөврүндә даһа чох һисс вә һәјәчанларыны ифадә етмәјә сәј кәстәрән шаирләр, јашландыгча һәјатын өзүнү, онун ениш вә јохушларыны шәхсән өзләринин дејил, башгаларынын да дүјгү вә дүшүнчәләрини, онларын әмәл вә мүбаризәсини кәстәрмәјә чалышырлар.

Дүңја поезијасынын көркәмли корифејләриндән олан Пушкин дә гәләмини нәср вә драматуркијада сынамышдыр. Бу һагда В. Г. Белински јазыр: «О, (Пушкин — Б. В.) һәјатынын сон чағында драм вә романа кетдикчә даһа артыг мејл едир вә беләликлә лирик поезијадан узаглашырды. һәмчинин чох заман нәср хатиринә ше'ри дә унудурду. Бизим заманда бөјүк поетик талантын бу чүр инкишафы тамамилә тәбиидир. Кәнч үрәкдә хусуси бир гүввә илә чошғун дүјгү вә һиссләр аләмини тәрән-нүм едән лирик поезија јаша долмуш адамын фикринә дарлыг едир. Бу заман лирик поезија онун үчүн истираһәт, иш арасында әјләнчә олур. Мүасир һәјатымыз роман вә драмда даһа там, даһа дәрин вә даһа кенишдир».

Әлбәттә, бу фикри бүтүн шаирләрә аид етмәк олмаз.

Мәсәлән, Фүзули вә Һафиз кимн сәнәткарлар өмүрләри боју лирик әсәрләр җазмышлар. Лакин Беднишкинин бу фикриндә бөјүк бир һәгигәт вардыр.

«Вагиф» пјеси XVIII әср көркәмли Азәрбајҗан шаири Молла Пәнаһ Вагифин һәјатыны әкс етдирән тарихи драмдыр.

С. Вурғунун илк драм әсәринин мөвзусуну мәһз бу шаирин һәјатындан көтүрмәсини нә илә изаһ етмәк олар? Бу, һәр шејдән әввәл С. Вурғунун бир шаир кимн Вагифә руһән җахын олмасы илә изаһ едилмәлидир. С. Вурғун әдәбијјата Молла Пәнаһ Вагифин тә'сири илә кәлмишидр.

Низами, Фүзули, Вагиф, Сабир! Бу бөјүк сәнәт баһадырларынын һәр биринин зәнкин җарадычылығы ајрылыгыда бир ше'р җајнағыдыр. Бу җајнаглар бир-биринә җаршы гојула билмәдији кимн, онлары ејниләшдирмәк дә мүмкүн дејилдир.

Поезија тарихимиздә јени бир дөвр ачан С. Вурғун ше'риндә биз бу күн Низами епикасы, Фүзули лирикасы, Вагиф сәдәлији, Сабир кәскинлији көрүрүк. Лакин бу бөјүк җајнаглар ичәрисиндә С. Вурғунун илк мәбәди, шүбһәсиз, Вагиф ше'ридир. Елә буна көрәдир ки, С. Вурғун Вагифи ше'ринин - «көнүл дастаны» адландырыр. С. Вурғуну бу күнүн охучусуна севдирән мүһүм чәһәт онун ше'риндәки сәдәлик вә бу сәдәлик ичиндәки бөјүклүкдүр. Әдәбијјат тарихимиздә М. П. Вагифин бөјүклү-јү орасындадыр ки, о, ше'римизи көјләрдән јерә ендирди. Нәсиминин символ кими ишләтдији, Фүзулинин «һури», «пәри» дедији җарымәфсанәви, романтик көзәлләри Вагиф илк дәфә јерә ендирди. Онлара җан, чан верди, онларын башына кәләҗајы өртүб, ајагларына башмағ, әјинләринә ғырчыны туман кејдирди. Илк дәфә Вагиф ше'рләриндә биз көзәлләрин милли сифәтләрини, милли әләмәтләрини көрдүк. Мин илләр боју тәрәннүм олуна бу чансыз мәләкләр, пәриләр бизим үчүн доғмалашды, бизим өзүмүзүнкү олду. Бу мәсәләрдән данышан С. Вурғун мәғаләләринин бириндә јазырды: «Вагиф көзәллик ашигидир. Лакин онун көзәлләри «һуриләр», «пәриләр» дејил, јер ғызларыдыр, һәм дә Азәрбајҗан ғызларыдыр башы кәләҗајылы, тојларда кәклик кими сүзән кәлинләр Вагифин реал инсанларыдыр».

Бәли, С. Вурғуна Вагифи севдирән мәһз онун бу чәһәти иди. С. Вурғуна Вагифи севдирән бир чәһәт дә бу

шаирин «шадлыг вә сәадәт мүғәнниси» олмасы иди. С. Вурғун ше'ринин дә севинч вә сәадәт тәрәнәләриндән ибарәт олдуғу бизә мәлумдур. Шаир өзү дә бир чох ше'рләриндә өзүнү «сәадәт нәғмәкары», «севинч бүлбүлү», «ағ күнләр шаири» адландырыр. Вагиф ше'риндәки оптимизм вә шухлуг да ону С. Вурғуна севдирди.

Шаир, Вагиф һаггында узун мүддәт дүшүнмүш вә онун бәднн образыны җаратмағ үчүн бир нечә дәфә тәшәббүс көстәрмишидр. Бу һагда С. Вурғун «Вагиф» пјесинин диспутунда белә демишидр: «Азәрбајҗан поезијасынын бу бөјүк симасы, халғымызын доғма оғлу Вагифин тәлеји мәни узун мүддәт дүшүндүрмүшдүр. Бу мөвзуда бир поэма җаздым. Лакин о мәни тә'мин етмәди вә дүшүндүјүмдән зәиф чыхды. Бу заман мән бу мөвзуда драма җазмағи җәрәра алдым ки, инди ојнанылан бу әсәр дә онун нәтичәсидир».

Ејни фикри шаир «Комсомол поемасы»нда да тәкрар едир. «Комсомол поемасы»нын «Илк көрүш» фәслиндә мәһәббәтдән, онун изтирабларындан данышан Вурғун, һәјат ешгилә әлағәдар оларағ Вагифи хатырлајыр вә никбин дујғулар мүғәнниси Вагифи «һәјат ашиги» адландырыр. Шаир, Вагифи көјдә мәләкләрә үмид бағламадығына, «јер ғызы ондан көзәлдир» дедијинә, «мејвәсиз хәјаллара» ујмадығына, «нисјә далынча» гачмадығына көрә, реализминә көрә, бир сөзлә, ондакы һәјат ешгинә көрә севир. Икинчи тәрәфдән, С. Вурғун «Вагиф зөвғ алырмыш ғыз бухағындан» дејә Вагифи јалныз көзәллик мүғәнниси кими анлајанлара җаршы чыхыр, бу бөјүк шаирин ејни заманда ичтимаи дәрәләрин, бөјүк арзу вә идеалларын мүғәнниси олдуғуну иддиә едир. Пјесдә дә Вагиф көзәллик мүғәннисиндән чох, ичтимаи хадим кими тәсвир олуна.

«Комсомол поемасы»нын «Һумај дүшүндүрүр, Һумај ағладыр» мисрасы илә башланан фәслиндә Һумајын дәрәләриндән, әләмләриндән данышан шаир, бирдән-бирә әһвалаты кәсир, «шаирим, җаханы бир гуртар да сән, инсана дәрәд верән һадисәләрдән» дејә рич'әтә чыхыр вә бурада «һаны... Вагифин көзалты күлән көзәли» дејә Вагифин никбин руһуну хатырлајыр вә көдәрли әһвалатлар нәгл етдијинә көрә өзүнү данлајыр. Ејни фикирләр башга шәкилдә «Азад илһам» ше'риндә дә тәкрар олуна. Һәмни ше'рдә Нәсиминин, Фүзулинин, Вагифин башына кәтирилән мүсибәтләр хатырланыр вә

бүтүн бунлара көрә шаирләрин илһамына сәдд чәкән, онлары истәдикләрини јазыб-јаратмаға гојмајан «ағалар-гуллар дүнјасына» лә'нәтләр охујур. Иәмин ше'рдә Вагифин тәрчүмеји-һалы ғысача оларағ белә нәгл олу-нур:

Кәтир хатиринә Вагифи бир дәм,
Гырылдыҗалбиндә бир јурдун сазы...
Ағлады ардынча көзләриндә нәм,
Учан дурналарын күскүн авазы.
Кәрди синәсини о фарс дилинә,
Бағырды: — Өз дилим, өз ше'рим кәрәк!
Бир јени чан верди доғма елинә,
Үфүгдән-үфүгә ганад кәрәрәк...
Јазыг! Нәғмакарын үрәк нәғмәси
Дәјди шүшә кими даш үрәкләрә.
Бөјүк бир инсанын боғулду сәси,
Аһыны әкс етди мин дағ, мин дәрә,
Сән еј ше'римизин ана шаирин!
О тәрлан хәјаллы, сона шаирин!

Бу парчада ики чәһәтә хүсусилә диггәт јетирмәк ла-зымдыр: биринчи, пјесдә Гачарын Вагифә «кәрәк фарс дилинә јазсын сәнәткар» фикри бу ше'рдә «кәрди синә-сини о фарс дилинә» шәклиндә өз әксини тапмышдыр. Икинчи чәһәт исә С. Вурғунун Вагифә вердији гијмәт-дир.

С. Вурғун бир сыра мәгалә вә ше'рләриндә Вагифи милли Азәрбајчан ше'ринин атасы һесаб етмиш ки, ејни фикир «Азад илһам» ше'риндә «сән еј ше'римизин ана шаири» шәклиндә өз әксини тапмышдыр. Әлбәттә, бу фикир һеч дә әдәбијат тарихимиздә Вагифә гәдәр јазыб-јарадан бөјүк сәнәткарлары инкар етмир. Низами, Ха-гани, Нәсими, Фүзули кими сәнәт баһадырларынын һәр биринин һәм әдәбијатымызын, һәм дә ичтимаи фикри-мизин инкишафында чох бөјүк јерләри вардыр. Лакин бу сәнәткарларын һәр биринин бөјүклүјү бир чәһәтдән олдуғу кими, Вагифин дә бөјүклүјү башга бир чәһәтдән-дир.

Јухарыда дедијимиз кими, Вагиф ше'римизә халғы-мызын өзүнә мәхсус, онун өз руһуна, өз зөвгүнә мәхсус, адәт-ән'әнәсинә вә психолокијасына мәхсус һисс вә ду-јулар кәтирмишдир. Вагиф бизим ше'римизә бир мил-лилик кәтирмишдир. Бизә елә кәлир ки, Вагифин ше'ри-

ни охујан бир әчнәби рәссам, орадакы һиссләр, дујғулар, тәсвирләр вә тәрәннүмләр әсасында XVIII әср Азәрбај-чан көзәлинин портретини јарада биләр, бу көзәл, өз һәрәкәтләри, дујғулары, һиссләри, кејими, бәзәк-дүзәји, сачынын чыггасы, күлүшү, бахышы, бир сөзлә, бүтүн варлығы илә тәпәдән дырнаға гәдәр азәрбајчанлыдыр.

Нәһајәт, шаирин 1935-чи илдә јаздығы «Шаирин өлү-мү» ше'ри санки «Вагиф» пјесинин ескизидир. Бурада шаир, Вагифин тәрчүмеји-һалыны — сарај һәјатындан тутмуш Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Шушаја һүчумуна вә фачианә өлүмүнә гәдәр ғыса шәкилдә тәсвир етмиш-дир. Бир чох ше'рләриндә исә о, Вагифин бә'зи мисрала-рыны бир гәдәр дәјишмиш һалда тәкрар едир. «Дүнјада доғру бир һаләт көрмәдим, бүтүн әјри көрдүм, бабәт көрмәдим», «әнлији, киршаны нејләр чамалын», «сән елә көзәлсән бинадан, пәри» («Шаирин өлүмү») јахуд «кәрдәнин минадыр, бојун тамаша» («20 баһар»), јенә ејни мисра «Ала көзләр» ше'риндә.

Бүтүн бунлар С. Вурғунун Вагиф ше'ринә нә гәдәр алудә олдуғуну, ону нә гәдәр севдијини көстәрир. «Ва-гиф» пјеси дә бу бөјүк мәһәббәтин нәтичәсидир.

«Вагиф» пјесинин јазылдығы вә ојнанылдығы илләр-дә рус әдәбијатында да тарихи мөвзулар бөјүк мејл варды, бу мејлин нәтичәсиндә рус әдәбијатында бир сыра тарихи романлар вә драмлар јаранды. Бунлардан И. Селвинскинин «Рытсар Ионна» (1938), В. Соловјовун «Фелдмаршал Кутузов» (1939), А. Корнејчукун «Богдан Хмелнитски» (1939), Луговскојун «Јемелјан Пугачов» (1939) вә саир әсәрләрини көстәрә биләрик.

«Вагиф пјесиндән бәһс едән бир мәгаләсиндә С. Вур-ғун белә јазыр: «Биз совет јазычыларынын вәзифәләрин-дән бири дә гаранлыг кечмишин ишыглы чәһәтини — бөјүк инсанларыны јахындан өјрәнмәк вә халғымыза танытдырмагдыр. Бу мәгсәдлә дә мән «Вагиф» драма-сыны јаздым».

Бу кичик гејдиндә шаир чох чидди бир мәсәләјә то-хунмушдур. Шаир бөјүк оғулларыны, онун кечмишинин ишыглы чәһәтләрини халғын өзүнә танытмағы совет әдәбијатынын мүнһүм вәзифәләриндән һесаб едир. Бу, ингилабдан сонра өз милли истиглалнијәтини әлдә едән, өзүнү вәһид бир халғ кими танымаға башлајан халғлар үчүн чох зәури иди.

Халғ, тарихин ән гаранлыг дөврләриндә белә бу зүл-

мәтә гаршы мұбаризә апаран фәдакар оғулларыны таныдыгча өзүнүн ким олдуғуну, һансы јоллардан кечиб кәлдијини көрүр, өзүнү даһа артыг таныјыр вә милли ифтихар һиссилә күлүмсүнүр.

С. Вурғун, тарих, олуб кечәнләрә мұнасибәт мәсәләсиндә дә совет идеолокијасы чәһәсиндән чыхыш едир, тарихи һадисәләри марксистчәсинә гијмәтләндирмәк мәсәләсини ирәли сүрүр. О јазыр: «Тарихә «олуб кечмиш шејләр», «чағырылмыш бајатылар» кими баханлар идрак вә зөвгү мәһдуд адамлардыр. Лакин биз, тарихин узагларына кетдијимиз заманларда белә, јенә өз әсримизин өвлады олдуғумузу унутмамалыјыг. Инкишаф јалныз габаға, ирәлијә кетмәлидир. Одур ки, кечмишимизин һәјат вә гәһрәманлыг дүнјасыны дәрк етмәклә, о бөјүк мә'нәвијјат аләмини ән бөјүк һуманист, мұбариз, хејрхәһ вә нәчиб инсанларыны, букүнкү јүксәлиш вә интибаһ дөврүмүзә көмәк едәчәк чәһәтләринин бәди лөвһәләрини јаратмагла бабаларымыза рәһмәт охумағы да бачармалыыг».

Бизим әдәбијјатымызда «Надир шаһ», «Нәсрәддин шаһ», «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» кими бир сыра тарихи драмлар јаранмышдыр. Үмумән бәди әсәрләрдә тарихи дүрүстлүјү там мұһафизә етмәк, тарихи шәхсијјәти һәјатда олдуғу кими вермәк о гәдәр дә вачиб дејилдир. Дәгиг дүрүстлүјә там риәјәт етмәк, тарих елминин вәзифәсидир. Сәнәтин әсас вәзифәси гәһрәманын әләмәтдар чәһәтләрини, онун тәрчүмеји-һалынын мұһим нөгтәләрини тарихин инкишаф гануялары бахымындан үмумиләшдириб, онун јашадығы дөврү, бу дөврүн пафосуну, габагчыл идејаларыны дүзкүн әкс етдирмәкдән ибарәтдир.

«Вагиф» пјесиндә бә'зи тарихи тәһрифләрә јол верилсә дә, дөврүн пафосу, руһу тамамилә дүзкүн әкс етирилмишдир. М. һүсејн бу барәдә јазыр: «Вагиф» драмы дар мә'нада тарихи драм дејилдир, јә'ни мүәллиф, хроноложик әсас үзәриндә гурулмуш бир әсәр јаратмамышдыр. «Вагиф», һәр шејдән әввәл, тарихи һадисәләрин бәди ин'инкасыдыр. Бу о демәкдир ки, Вагиф дөврү әсәрдә доғру верилмишдир.

Халгымызын мұбаризәсини, шәхсән Вагифин бурадакы ролуну мүәллиф јахшы көстәрмишдир».

С. Вурғунун «Вагиф»и әдәбијјатымызда илк дөфә Ч. Чаббарлы тәрәфиндән әсасы гојулмуш тарихи-гәһрә-

манлыг драмлары силсиләсиндәндир. «Вагиф» әсл халг драмыдыр. Пјесин баш гәһрәманы халгын өзүдүр. Әсәрдә Вагифә көмәкчи кими верилән Елдар мәһз халгын рәмзидир. Елдар адынын еллә әлағәләндирилмәсини дә бунунла изаһ етмәк ләзимдыр.

Шаирин башга драм әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да әсәрин иштиракчылары ики әсас група бөлүнүр: әзәнләр вә әзиләнләр. Ибраһим ханла Гачар Шуша ғаласы уғрундакы мұбаризәдә бир-биринә гаршы дајанса да, мұәјјән нөгтәдә бирләширләр. Онларын һәр икиси зүлмкардыр: һәр икиси Вагифә, Елдара гаршы, даһа доғрусу, халга гаршыдыр.

Әсәрдә халгын нүмајәндәләри чохдур: Видади, Түкәзбан, Күлнар, Әлибәј, Әминә хала, Аршак, Шалико, Тамара, Күрд Муса, Зүлфүгар, Тејмур, Әһмәд киши, Гурбан киши, Гасым, Мурад вә б. Вагифлә Елдар исә халгын ичәрисиндән чыхмыш, онун ирадәсини, истәк вә арзуларыны, зәка вә шүчаәтини тәмсил едән образлардыр. Әкәр Вагиф халгын мә'нәви гүдрәтини, зәка вә руһуну тәмсил едирсә, Елдар физики гүдрәтини тәмсил едир. Беләликлә, Вагифлә Елдар бир-бирини тамамлајыр вә бу ики гәһрәманын зүлмә, наданлыға, фәлакәтә гаршы биркә мұбаризәси бүтөв бир халгын ирадәсини, дүшүнән бејнини, вуран голуну, мадди вә мә'нәви гүдрәтини ифадә етмиш олур.

Әсәрдә әсас конфликт Елдарын сәһнәјә кәлмәси илә башланыр. Биз буна гәдәр дә Вагифин сөһбәтләриндән онун ханла јола кетмәдијини, «хан гудуран заман онун зәнчирини дартыб сахладығыны» билирик. Лакин бу һадисәјә гәдәр тамашачы, Вагифлә хан арасында олан мұнағишәни әјани олараг көрмәмишдир. Мұнағишә исә һечдән баш верә билмәзди, бунун үчүн кәнардан бир тәкан ләзим иди. Тәкан исә мүхтәлиф чәһәләрдә дајанмыш, һәр ики образын сәчијјәви чәһәтләрини ачмағ үчүн сәчијјәви тәкан олмалы иди. Нијә? Чүнки Биринчи шәкилдә Видадинин төһмәтлә дедији «унутдун өз ана бешијимизин» сөзләринә гаршы Вагиф:

Мән орда олмасам, ган чыхар дизә,

Гушлар да ағлајар елләримизә —

дејә чаваб верир. Демәк, I шәкилдән тамашачы, Вагифин елләрин мұдафиәчиси олдуғуну билир, инди исә буну көзләри илә көрмәк истәјир.

II шәкил башланыр. Вагифин оғлу Әлибәјин тојудур. Ибраһим хан мәчлисин башында әjlәшмишдир. Намы дејиб-күлүр. Санки һәр шеј ғадасындадыр. Хан: «Вәзир, хејир ишиниз хејли мүбарәк» — дејә вәзиринә оғлунун тоју мүнәсибәти илә көзәјдынылығы верир вә һәтта Вагифә даһа хошбәхт күнләр вәд едир: «Нә гәдәр мән сағам, кеф чәкәчәксән». Бу мүкалимәләрдән адама елә кәлир ки, ханла вәзир арасында һеч бир ихтилаф јохдур. Онлар достдурлар. Әслиндә биз нәсә көзләјирик. Чүнки биз һәлә одун үстүндәки күлү көрүрүк. Һараданса бир күләк гопмалы, бу оду пүләмәли, күлүн алтында јанан ал-гырмызы одлары үзә чыхармалыдыр. О күләк Елдарын кәлиши илә гопур. Ремаркада охујуруг: «Бу арада Елдар, чијиндә бир гузу, ичәри дахил олур». Әслиндә Елдар јох, бүтөв бир халг сәһнәјә дахил олур. Бу сәһнәдә Елдар өз кејими, кечими, һәрәкәтләри илә һәтта чијиндәки гузу илә гаршымызда нечә мин иллик тарихи олан гочаман, чәнкавәр бир халг кими, әзәмәтли Шаһ дағы кими чанланыр. Онун јеришиндә бир гәтијәт, дурушунда әзәмәт, сөзләриндә садәлик вардыр. О, бир нәфәрин дили илә дејил, халгын дили илә данышыр, мәчлисә салам верир. Онун кәтирдији һәдијјә дә марағлыдыр. Азәрбајчан халгынын ән көзәл тој һәдијјәси гоч олмушдур.

Елдарын мәчлисә дахил олмасы ханы гәзәбләндирир. Туфан күлү көјә совурур, ал-гырмызы од көрүнүр. Мәнафеләр ајрылыр, чәбһәләр мүәјјәнләшир, Вагифлә Ибраһим хан гоч кими үз-үзә дајаныр:

Ибраһим хан

Вәзир, чобан-чолуг мәчлисидир бу?

Вагиф

Дүзү, көзләмәздин һеч сиздән буну.

Ибраһим хан

Нечә көзләмәздин, лап јерсиз, һаһаг, Јох, бир баша кечсин чијиндә чомаг.

Вагиф

Әзиз гонағымдыр, достумдур Елдар.

Ибраһим хан

Ханын һүзурунда нә өлүмү вар?

Вагиф

Бу мәним евимдир, сиз гонагысыыз, Гонағы севәрләр, лап һаһагысыыз.

Ибраһим хан

Гонағы, гонағы, гонаға бир бах, Һәр јолдан өтәни баша чыхардаг?

Вагиф

Онун көркәмнән ијрәнмәјин сиз, Бир кәндли бабадыр, вичданы тәмиз. Дилиндән дүшмәјир көзәл нағыллар, Ән бөјүк үрәкләр, јеткин ағыллар Елләр дүнјасында јетишир, билли! Намусу, вичданы тәмиздир ели!

Ибраһим хан

Догрусу, јорулуб безикмәдин сән, Елә, дуруб-дуруб елләр демәкдән!

Бу гаршылашма Вагифин Гачарла гаршылашмасындан даһа мәналы вә даһа тәбнидир. Вагифин Гачарла гаршылашдығы сәһнә бир вәтәнпәрвәрин харичи истилачыја гаршы амансыз мүбаризәсидирсә, Ибраһим ханла гаршылашмасы јенә дә бир вәтәнпәрвәрин өз халгынын чәллады олан, она арха чевирән бир деспота гаршы үсјандыр. Биринчи о гәдәр бөјүк гәһрәманлыг дејил, она көрә ки, харичи истилачыја гаршы дурмаг һәр бир кәсин борчудур. Лакин өз вәтәнинин ичиндә, өз халгынын гәдрини билмәјәнләрә вә она чәллад оланлара гаршы чыхмаг даһа бөјүк икидлик тәләб етмәклә бәрабәр, даһа мәзмунлу вә даһа мәналыдыр. Вагифлә Гачарын гаршы-гаршыја кәлдији сәһнәдә, һәр шејдән әввәл биз милли мәнафеләрин тоггушмасыны көрүрүк. Азәрбајчанлы олмасына бахмајараг, буну данан, фарслашан Гачар «кәрәк фарс дилиндә јазсын сәнәткар» — дејә Вагифин милли һејсијјәтинә тохундуғу заман:

Бизим бу дағларын оғлујам мән дә, Аз-аз ујдурурам јери кәләндә —

дејә Вагиф өз милли мәнафејини мүдафиәјә галхышыр. Бурада бир чәһәтә дә диггәт јетирмәк лазымдыр. Һәкмдарлар үчүн ријасәт мәнафејиндән бөјүк мәнафе ола

билмэз. Буна көрө Гачар тэхти-тач наминэ өз милли мэнуубијјэтини да инкар едэ биллр. Халгы тэмсил едэн бир шаир үчүн исэ халгын манафеји һәр шејдэн үстүндүр. Буна көрө да Вагиф харичи ишғалчыја — Гачара амансыз олдуғу гэдэр да дахили дүшмөнэ — Ибраһим хана амансыздыр.

Биз Вагифдэ биринчинин, јөни даһа мәнәли вә мезмунлу гәһрәманлығы көрдүјүмүзә көрө, онун Гачара, јөни јаделли ишғалчыја гаршы дурмасына, онула гоч кими кәллә-кәлләјә кәлмәсинә о гэдэр да тәәччүб етмирик.

Демәк, Вагифин Ибраһим ханла гаршылашдыры сәһнә даһа бөјүк гәһрәманлығы сәһнәсиндир. Бу сәһнә бир да башга чәһәтдән гијмәтлидир. Јухарыдакы парчада бүтүн мәтләбләр, бүтүн фикирләр бир сөзүн әтрафында дөнүб доланыр: ел! Ибраһим хан Вагифи дә елә олаһ мәнәб-бәтинә көрә иттиһам едир:

Доғрусу, јорулуб, безикмәдин сән
Елә дуруб, дуруб елләр демәкдән.

Бәли, Ибраһим хан дүз дејир. Вагиф «елләр» демәкдән јорулмур. Лакин Ибраһим хан бир шеји анлаја билмир: шаир олан ел демәјә билмәз. Шаирин ганы да, чаны да, руһу да, илһамы да, мәнәббәти дә елә бағлыдыр. Ашыг Әләскәр демишкән: «Елдән ајры ашыг нијә јашады». Ибраһим хан исә Вагифи шаир дејил, вәзир көрмәк истәјир, она Вагифин шаирлији дејил, вәзирлији, дипломатлығы лазымдыр. Вагиф үчүн исә вәзирлик дә елә, халга хидмәт үчүндүр.

Вагифин Елдар һаггында дедији «дилиндән дүшмәјир көзәл нағыллар» ифадәси илә шаир, нечә миниллик тарихи олан, бөјүк ән'әнәјә, көзәл адәт вә вәрдишләрә малик, бөјүк арзуларла јашајан, тарихин амансыз јолларында сынанан, бәркдән-бошдан чыхан халгы, онун дүшмәни олан, ону көзәл арзуларла чатмаға гојмајан мүстәбидләрә танытмаг истәјир:

Ән бөјүк үрәкләр, јеткин ағыллар
Елләр дүнјасында јетишир, билин.

мисралары илә көзүјлә одлар көрән халгы ипәк чарпалыларда хумарланан ханлара, күбарлара гаршы гојур. Шаир демәк истәјир ки, чәмијјәти ирәли апаран бөјүк

ағыллар һәмишә халгын ичәрисиндән чыхмыш, «елләр дүнјасында» јетишмишдир.

Бу сәһнә үчүнчү бир чәһәтдән — реализм бахымындан да Вагифин Гачарла дејишдији сәһнәдән гүввәтлидир. Чох вахт Вагифлә Гачарын үзләшдији сәһнәни әсәрин ән көзәл, ән мәнәли вә тутарлы сәһнәси һесаб едирләр. Анчаг реализм бахымындан јанашдыгда, бу сәһнә гүсурлудур.

Елә бил, бу сәһнә јалныз Гачарла Вагифин дејишмәси, Вагифин мәнтиги, кәскин сөзләр демәси наминә јарадылмыш, һадисәләрин тәбии ахымындан доғмамышдыр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн бу сәһнәдән әввәлки һадисәјә гајыдаг:

Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын тәслим олмаг тәклифинә гаршы Вагиф она бир шеј көндәрир вә «мајан турш ајрандыр, затын гырыгдыр» — дејә Гачары тәһгир едир. Гәзәбләнән Аға Мәһәммәд шаһ Гачар һүчүм әмри верир вә нәһәјәт, Шуша галасыны тутур. Ибраһим хан Дағыстана гачыр. Вагиф исә евиндә отуруб, Гачарын чағырышыны көзләјир.

VIII шәкилдә Гачар Вагифин «кечәр ајлар, кечәр илләр јаз, еј Вагиф, өмүр азыр» мисрасыны ханәндәнин дилиндән ешидәндән сонра ону һүзуруна чағырыр. Вагиф дә, әмрә көрә Гачарын һүзуруна кәлир вә дејишмә башланыр.

Сорушулур: о чүр тәһгирамиз мәктуб јазан Вагиф Гачарын ондан интигам алачағыны билмәздими? Шүбһәсиз, о буну билмәлијди. Мәсәләјә реалистчәсинә јанашмыш олсаг, Шуша галасы тутулан кими Вагиф мүтләг дағлара — досту Елдарын пәнаһына сығынмалыјды. Вагиф ханәндә илә әлагәдар олараг, тәсадүфән јада дүшмәмәли иди. Шуша галасы алынан кими Гачар мәктубун һајыфыны алмаг үчүн Вагифи ахтармалыјды. Әкәр Вагифин Гачарла үзләшмәси зәрури идисә, Вагиф Елдарын јанына кетдији заманда да тутула биләрди. Јахуд мүәллиф бу мәгсәд үчүн даһа тәбии тәсадүфдән истифадә едә биләрди, индики һалда исә бу шәкилдә Вагиф, санки сәһнәјә сөз күләшдирмәк үчүн кәлмишдир. Һәм дә Вагифлә Гачарын дејишмәси сәһнәсиндә шаир мүәјјән гэдәр риторикаја јол вермишдир. Мәсәлән, Вагифин Гачара дедији «әјилмәз вичданын бөјүк һејкәли» ифадәси нә демәкдир? Вичданла вүгар, әјилмәзлики бир јерә сыған мәфһумлар дејил, әкәр шаир «вүгарын, гүрурун бөјүк

hejkəли əjilməz» десəјди, бəлкə даһа мүнəсиб оларды, даһа артыг һəдəфə дəјəрди. Чүпкн вичдан инсаф, мөр-һəмəт, инсанијјəт демəкдир. Əкəр өз шəрəфини үстүн тутан бир шаир мүстəбидин гаршысында əјилмирсə вə буну она ирад тутурларса, бурада вичданын мəсəлəјə һеч бир дəхли јохдур. Бу, шəхсијјəтин бəјүклүјү, вугары, эзəмəти илə əлагəдар олан мəсəлəдир. Шаир «əјилмəз вичданын бəјүк һeјкəли» демəклə вəзијјəтə ујғун силаһ ишлəтмир. Тамашачы исə мəһнаны унудур, сөзүн заһири дəбдəбəсинə, курултусуна ујур.

Вагифлə Гачарын дəјишмəсинин кəскин јериндə Видади кəлир. «О өлсə, дағлар да дил дəјиб ағлар» — дəјə Гачардан Вагифин бағышланмасыны хаһиш едир. Бура гəдəр Гачар Вагифə чəзə верилмəси һаггында фəрман вермəмишдир. Јалһыз Видадинин хаһишиндəн сонра «динин дүшмəнидир, о өлсүн кəрəк» дəјир. Одур ки, гəфилдəн ичəри кирəн Видадинин «о өлсə, дағлар да дил дəјиб ағлар» демəси тəəччүб доғурур.

Һəмин сəһнəдə Вагифин «гатыр чинсисиниз доғуб төрəмəз» дəјə, Гачарын физики шикəстлијинə тохунмасы ону һəм инсан, һəм дə бир шаир кимн нəзəримиздə кичилдир. Бəјүк əмəллəр вə фикирлəрлə јашајан Вагиф, Гачары иттиһам етмəк үчүн даһа мəһналы вə кəсəрли ифадəлəр тапа билəрди.

Бу ујғунсузлуглар, реализмдəн кəнар вəзијјəтлəр һəмин сəһнəнин драматик кəскинлијини азалтмыр, биз бу сəһнəнин реализм бахымындан Вагифин Ибраһим ханла гаршылашмасы сəһнəсиндəн зəиф олдуғуну демəк истəјирик. Вагифин Ибраһим ханла гаршылашдығы сəһнəдə һəрəкəтлəрдəн тутмуш (Елдарын чијниндə гузу дахил олмасы, ханын гəзəби) фикирлəрə, ифадəлəрə гəдəр һəр шəј тəбии, инандырычы вə кəзəлдир. («чобан-чолуг мəчлиси», «јох, бир баша кечсин чијниндə чомаг», «ханын һүзурунда нə өлүмү вар» вə с.).

Əсəрдə бу чүр тəбии, реалист сəһнəлəр чохдур.

Епизодик олмасына бахмајараг, Кулнарын анасы Əминə хала бирчə кəлиши илə јадда галыр, тамашачыны дүшүндүрүр. Ана, тəзəчə кəчүрдүјү гызынын вə күрəкəнинин кəрүшүнə кəлмишдир. Əсəрдəки конфликт вə һадисəлəрин инкишафы үчүн бу кəлишин һеч бир əһəмијјəти јохдур. Лакин, бунуула белə, бу образы һеч кəс атмаға гыјмаз. Əминəнин Əлибəјлə сəһбəти, кəтирдији һəдијјə (тохудуғу јун чораб) нə гəдəр тəбии, нə

гəдəр кəзəлдир! Бу образ əсəрин үмүми руһуну, халг руһуну тамамлајыр, она əлавəлəр едир. Əминəнин кəлиши кəнди, онун шаиранə тəбиəтини, күл-чичəкли өрүшлəрини, гарлы дағларыны, јајлағларынын əтрини, кəзəл адəт-əһнəлəримизни, вəрдишлəримизни сəһнəјə кəтирир. Əминəнин Əлибəјлə сəһбəтиндəки бəзи нөгтəлəрə диггəт јетирəк:

Əлибəј

— Јахшы, хала, бир де кəрəк,
Бир де кəрəк нə вахтадəн
Биздəн ајры доланыб сən,
Јалғыз өмүр сүрəчəксən?

Əминə

— Нечə? Сиздəн ајры нијə?

Əлибəј

Бир гулаг ас мən дəјənə.
Доғрудан да кəндə тəксən,
Чох əзијјəт чəкəчəксən.
Даһа бəсдир, гарыш бизə,
Кəчүнү чəк сенимизə.

Кулнар

Ана, гүрбан олум сана,
Кəл, бизимлə јаша, ана!

Əминə

Белə, ағ күп кəрəсиниз.
Хош дəвраңлар сүрəсиниз.
Башыңыздан бир түк белə
Пај олмасын гара јелə.

Кулнар

Де, кəчүрсən?

Əминə

Јох, ај бала,
Дəвраңымы чох сүрмүшəм,
Гызымы да кəчүрмүшəм.
Инди дүңјам гуру сəсдир.
Кумачығым мənə бəсдир.
Бир дə, сизə будур сөзүм,

Алышмышдыр көнлүм, көзүм
Ата-баба јеримизэ.
Көнд јажшыдыр јенэ бизэ.

Сөһбөтдөн мә'лум олур ки, Күлнар. Эминәнин јеканә гызыдыр. О, гызыны көчүрөндөн сонра көнддө јалгыз јашајыр. Күрөкәнинин, гызынын тәклифләринә бахмајараг, јурдуну, исти јувасыны тәрк етмәк истәмир. Доғма очағын мүгәддәслији, она бағлылыг халгымызын көзәл вә нәчиб хүсусијјәтләриндәндир. Бу јердә Эминә хала Чавад ханын елчиләрини рәдд едән Видадини хатырладыр.

Әлибәјин тәклифинә гәдәр Күлнар сусур. О, әринин тәклиф хатиринә дејил, анасыны үрәкдән дә'вәт етдијини биләндән сонра сөһбәтә гарышыр. Беләликлә, һәр сөһбәтдә, һәр сәһнәдә халгымызын мүәјјән бир хүсусијјәти, бир чәһәти тәбии вә инандырычы шәкилдә гәләмә алынмышдыр.

Эминәнин кәлиши илә нәзәримиздә бир лөвһә дә ачылыр. Күлнар, атасыз, јохсул бир гыздыр. Онун архасы јеканә анасыдыр. Бу да мә'лумдур ки, хан сарајында вәзир олан Вагиф, өз оғлуну хан ја шөвкәтли бир задәкан гызы илә дә евләндирә биләрди. Лакин о, өз оғлуна јетим бир көндли гызы алмышдыр. Бу исә Вагифин вәзирлијиндән дејил, шаирлијиндән кәлир. Беләликлә, «Вагиф» пјесиндә өтәри һадисәләрдән тутмуш ана хәттә гәдәр, ади диалогдан тутмуш бөјүк сәһнәјә гәдәр һәр шеј халг руһу, халг мә'нәвијјаты вә мәнафеји илә бағлыдыр. Әсәрдә адәт-ән'әнәнин тәсвириндән тутмуш ифадәләрин тәбиилијинә вә чанлылығына гәдәр, әсас драматик конфликтин шаһлар вә ханларла халг арасында гурулмасы вә халгын әсәрдә фәал иштиракы илә әлагәдар олараг «Вагиф» пјесини һәгиги «халг драмы» адландырмаг олар.

І шәкилдә Видадијә сараја дүшмәсиндән разы галдығыны билдирән Вагиф, ханла илк тоғушмадан сонра «каш ки дүшмәјјәдим бу сарајлара» дејә килејләнир. Ханла бу зиддијјәтин өзү дә халга мүнәсибәт мәсәләсиндән мејдана чыхыр. Вагиф:

Јанылдым, доғрусу, ујуб алдандым,
Башгадыр көнлүмдә мәним илк андым —

дејир.

Бу анд нәдир? Шаир ачыг демәсә дә, пјесин үмуми руһундан вә пафосундан биз буну битирик.

Шаирин илк анды мәнсуб олдуғу халг вә онун мәнафејидир вә пјесин әсас руһуну тәшкил едир.

І шәкилдә Вагиф сарајда јашамасынын сәбәбини дә халга олан мәһәббәтилә изаһ етсә дә, әслиндә белә дејил, бу, онун тәбиәтиндәки икпелијин, зиддијјәтин нәтичәсидир. Һәр һалда онун тәбиәтиндә мәнсәб ешги дә вардыр. Әкәр белә дејилсә, о да Видади кимн ханын тәклифини рәдд едәр, вәзирлији гәбул етмәзди... Мәһз бу мәсәләдә дә бу ики дост бир-бириндән фәргләнир.

Хан күсүб тој мәчлисини тәрк едәндән сонра Хураман «киши, бу нә ишдир?» — дејиб әрини данлајыр. Чүнки Хураман әринин вәзирликдән говулачағындан горхур. Хураманын тәбиәтиндәки шөһрәтпәрәстлији һисс едән Вагиф:

Көзүм су ичмәјир һеч Хурамандан.
Ону башга руһда бөјүдүб заман.
Дејәсән шөһрәти чох севир гадын,
Аһ, мәнсәб!.. Аһ, шөһрәт! Јаранмасајдын!

дејир вә бунунла да шәкил битир.

IV шәкилдә Хураманын она хәјанәт етдијини ешидән Вагифин:

Дүшүб дүшмәјәли бу сарајлара,
Һәлә раст кәлмәдим вәфалы јара,
Чәкин боғазымдан мәни мин дара,
Чобанлар јәјлағы јадыма дүшдү.

...Мән ки чох кечмишәм соналы көлдән,
Мин әтир чәкмишәм һәр тәзә күлдән,
Вагиф, ајры дүшдүн обадан, елдән,
Өмрүмүн илк чағы јадыма дүшдү.

демәси, өзү дә мәһз сарај хәјанәтиндән, хандан алдығы илк зәрбәдән сонра демәси чох марағлыдыр. Бу гошма Вагифин конкрет вәзијјәтиндән доғдуғундан, мисраларын һамысы бир һәдәфә дејир. Бурада Вагифин атыб кәлдији көндлә сарај һәјаты гаршылашдырылыр. Сарајда һагг данышдығына көрә хәјанәтә мә'руз галан шаир, јенидән кәнди, орадакы «тәмиз дүјгулары», «саф үрәк-

лери» хатырлајыр, «обадан, елдэн ајры дүшдүјүнә» тәәс-сүфләнир. Вагифин фачиәсини дә бу нөгтәдә ахтармаг лазымдыр. Бу нөгтә Вагифи һәм кичилдир, һәм дә бөјү-дүр. Әкәр о өзү дедији кими, ел-обаны тамам атыб үз чевирсәјди, бәлкә дә дар мә'нада хошбәхт ола биләрди. Лакин Вагифин фачиәси ондадыр ки, о, чисмән сарајда јашаса да, ели, обаны, тәмиз үрәкләри унуда билмир, руһән һәмишә онларла јашајыр вә сарајда да онларын мәнафејини мүдафиә едир.

Вагиф билир ки, сәдагәт, доғрулуг, дүзлүк, садәлик, тәмизлик ел-обанын ичиндәдир. Сарајда белә һиссләр ахтармаг наһагдыр. Даһа доғрусу, мәнсәбә кедән јол-ларда бүтүн бу көзәл, инсани сифәтләри итирмәли, әмр-ләри јеринә јетирән ичрачыја, дүјгүсуз, һиссиз бир мү-гәвваја чеврилмәлисән. Вагифин бәдбәхтлији орасында-дыр ки, о, ади һәгигәти һәлә баша дүшмәмиш, бөјүк рүт-бә саһиби — вәзир оландан сонра да тәмиз, инсани дүј-ғуларла јашамаг истәјир. Јох! Бу мүмкүн дејил!.. Ријас-сәт вә вичдан!.. Ријасәт вә тәмизлик!.. Бунлар бир јерә-сыға билмәз! Буна көрә дә тәмизлик вә сафлыг, инсан-лыг вә вичдан, садәлик вә тәбиilik нүмунәси, ел-обанын тимсалы Елдар бир иксир кими сәһнәјә дахил олан за-ман мүхтәлиф гүтбләрдә дајанан ханын (ријасәт) вә Ва-гифин (вичдан) дахили аләмн үзә чыхыр.

Ријасәтдә бирләшән ики бир-биринә зидд характер, халга мүнәсибәтдә бир-бириндән ајрылыр. Бу бир јана, Вагифин өз тәбиәтиндә дә һачаланма башланыр (вәзир-лик — ријасәт, шаирлик — тәмизлик); Вагиф вәзирлик-дән әввәл, илк нөвбәдә шаир олдуғуна көрә, онда тәмиз-лик, вичдан гәләбә чалыр вә ријасәтә гаршы дурмалы олур. Бүтүн бунлар «Вагиф» пјесинин әсл халг драмы олдуғуну көстәрән амилләрди.

Пјесдәки Вагиф образына тәк бир шәхсијәтин — Молла Пәнаһ Вагифин прообразы кими бахмаг олмаз. Вагиф әсрләр боју мүхтәлиф әдаләтсизликләрә гаршы-лашан вә бунлара гаршы мүбаризә апаран фикир мүча-һидләримизин, шаир вә әдибләримизин үмумиләшдирил-миш образыдыр. Вагиф өлдүрүләркән шәјхн «шаир, рәнкиндә бир сарылыг вар» дејә она истәһза етмәси, буна чаваб олараг Вагифин «гафил, күн батанда рәнки саралар» демәси вә үмумән бу вәзијәтин тәсвири бизә XIV әср шаирләримиздән Имадәддин Нәсиминин өлүм сәһнәсини хатырладыр. Әслиндә Нәсимијә аид олан бу

сөзләрин Вагифә шамил едилмәси дә Вагифин үмуми-ләшдирилмиш образ олдуғуну көстәрир.

Мейди Нүсәји һағлы олараг «Вагиф»и гәһрәмәнлыг дастаны адландырмышдыр, чүнки гәһрәмәнлыг пјесин бүтүн мүсбәт сурәтләринә хас олан кејфијәтди. Вагиф шаирдир. Лакин о, өз дәрләрини көз јашлары илә ифа-дә едән чылыз бир шаир дејилдир. О, халг вә вәтән јо-лунда гачарларла дөш-дөшә кәлән, Елдар кими халг гәһрәмәнларына ағыллы мәсләһәти илә јол көстәрән бир вәтәндаш шаирдир. Бу мә'нада, мүәллиф чох һағлы олараг Вагифин шәхси һәјәти илә вәтәнин вә халгын тәләјини, вәтәнин истиглалпјәти уғрунда гылынч гал-дыран халг гәһрәмәны Елдарын тәләјини бирләшди-ришди. Мәһз буна көрә дә образлар арасындакы кон-фликт шәхси мәнафеләрин дејил, ичтиман мәнафеләрин тоғушмасы үзәриндә гурулмушдур.

Әкәр Вагиф Азәрбајчан шаир вә јазычыларынын үмумиләшдирилмиш образыдырса, Елдар да Азәрбајчан халгынын әсрләр боју јаделли ишғалчылара гаршы мү-баризә апармыш Бабәк, Короғлу, Нәби кими гәһрәмән оғуллаарынын үмумиләшдирилмиш образыдыр. Әсәрин Х шәклиндә бир гоча Елдара Короғлунун мисри гылынчы-ны бағышлајыр вә она бу гылынчы көз бәбәји кими горумағы, бу гылынчла Гачар кими јаделли ишғалчыны вәтәндән говуб чыхармағы тапшырыр. Елдар һәдијә алдығы гылынча мүрачнәтлә дејир:

Гыратын јалында гыврылыб јатан,
Ханларын, бәјләрин көзүнә батан,
Залимә көз дағы, бизә шан гылынч,
Азадлыг уғрунда ворушан гылынч!

Демәк, Елдар Короғлуларын һәгиги варисдир. Ел-дар әсрләр боју халгын азадлығы уғрунда јерли һаким вә јаделли гәсбкарлара гаршы мүбаризә апармыш халг гәһрәмәнларынын XVIII әсрдәки нүмајәндәсидир.

Азәрбајчан халгынын өз азадлығы уғрундакы мүба-ризәләрдә көстәрдији гәһрәмәнлыг нәсилдән-нәсилә ке-чиб, нәһајәт, мисри гылынчын тимсалында Елдара чат-мышдыр. Демәк, мисри гылынч да гәһрәмәнлыг ән'әнә-синин рәмзи кими үмумиләшмишдир. «Вагиф» әсәринин 1938-чи илдән бу күнә гәдәр сәһнәмиздән дүшмәмәсини, бу гәдәр бөјүк мәһәббәтлә гаршыланмасыны мәһз пјес-

дә олан бу үмүмиләшдирмә гүввәси илә изаһ етмәк кәрәкдир.

Саф вичдан тимсалия кими верилән Видади өз хејир-хаһлығы вә алиһчәнәблыгы илә әсәрдә хүсуси јер тутур. Видади сәһнәдә бир ишыг кими, хејирхаһ әмәлләр кими көрүнүр. О, бүтүн әсәр боју мәләк кими ганадларыны ачыб Вагифин үстүнә кәбир, ону һәр чүр тәһлүкәдән мүһафизә едир. Ону јалныз өзүнүн, аиләсинин, доғма кәндинин сәадәти дүшүндүрмүр, о, бүтүн бәшәријјәтин адындан данышыр. Она көзәл күнләр, сәадәт арзулајыр. Дуа едәндә дә, Вагифлә сөһбәтләриндә дә, Гачарын јанына хаһишә кәләндә дә о өзү үчүн һеч нә истәмир, бүтүн бәшәријјәти дүшүнүр, онун үчүн хош күнләр диләјир. Бу чәһәтдән Видадинин I шәкилдә намаз үстүндәки дуасы чох сәчијјәвидир:

Худаја, инсанын һалы јамандыр,
Нәләр чәкдијимиз сәнә әјандыр.
Мәһнасы вармыдыр мин тәригәтин?
Ач, ач гапысыны сән һәгигәтин.
Нә олур бир јени ишыг вер бизә,
Бизим кор јаранмыш көзләримизә.
Бәлкә дә јахшыны сечәк јамандан,
Та ки, гансыз кечән бир күзәрәндән
Биз дә илһам алаг, севинәк бары.
Ишыглат бу дибсиз гаранлыглары.
Јазыгдыр дүнјанын әшрәфи инсан
Бөјүксән, адилсән, кеч күнаһындан.
Гојма ки, јерләрдә сүрүнсүн бәшәр,
Дүнјада галмасын нә пислик, нә шәр.
Јахшылыг инсана бир сәнәт олсун,
Дүнја башдан-баша гој чәннәт олсун...

Бу парчадан көрүндүјү кими, Видади өз шәхси дәрдиндән шикајәтләһмир, үмүмијјәтлә инсанын чәкдији мүсибәтләрин дөзүлмәз олдуғундан данышыр.

М. Һүсејин дедији кими, «Видадинин идеализминдә белә инсан үчүн чырпынан, онун гајғысыны чәкән јүксәк бир сима чанланыр».

Пјесдәки Видади һәјатдакы Видадијә чох јахындыр, даһа доғрусу, С. Вурғун Видади образында демәк олар ки, тарихи Видадинин өзүнү јарада билмишдир.

Видадинин әсәрләриндә кәдәр мүһүм јер тутур, шаир

өзү бу барәдә «дәрд әһлијәм, гәм һәрфини ганарам», јахуд:

Мәни белә һәр ким көрәр, бил, ағлар,
Дағ-даш јанар, улус-ојмаг, ел ағлар,
Чисмин сызлар, көз јаш төкәр, дил ағлар,
Өз башыма јалғыз дөјәр ағларам —

дејә зәманәдән шикајәтләһмир.

Бу чәһәтдән шаирин «Мүсибәтнамә» поемасы даһа сәчијјәвидир. Видадинин тәбиәтиндәки бу кәдәр Вагифин характер вә јарадычылығындакы никбиһликлә зиддијјәт тәшкил едир. Бүтүн бунлар да пјесдә чох көзәл әкс етдирилмишдир.

Әсәрин биринчи шәклиндә көрдүјүмүз кими, Видади Чавад ханын елчиләринин рәдд едир, сараја кетмәк истәмир. Мәкәр Вагиф дә вахтилә Ибраһим ханын елчиләринин рәдд едә билмәздими? Демәк, Вагиф, Видадидән фәрғли олараг, даһа артыг һәјат адамы олдуғундан, јашамаг наминә бәзи күзәштләрә кетдији һалда, Видади хәјалпәрәст, идеалист олараг галмышдыр. Бу фикри тәсдиг үчүн әсәрә мүрачиәт едәк. Видади Чавад ханын елчиләринин рәдд етдији заман Түкәзбан әринә белә дејир:

Видади, нә дедни, лап үрәјимдән
Өмүр сүрмәһисән голтуғларда сән.

Ибраһим хан инчијиб тојдан кедәндән сонра Хураман әри Вагиф һаггында белә дејир:

Бу ки голтуғларда кәзиб доһаныр.

Беләһликлә, «голтуғларда кәзиб доһанмаг» сөзүнү һәр ики арвад өз әри һаггында бири мәнфи, диқәри мүсбәт мәһнада ишләдир. Әкәр Вагиф дә Видади кими аллаһын дәрқаһына үмид бағлајыб, јалныз өз хәјаллары илә јашаја билсәјди, ким ону зорла сараја кәтирә биләрди?

Јахуд, нә үчүн Видадинин арвады гисмәтинә шүкүр едән, әринин арзусу илә јашајан вәфалы Түкәзбан олдуғу һалда, Вагифин арвады шөһрәтпәрәст, вәфасыз Хурамандыр? Вагифин монологундан да ајдындыр ки, Хураман вәфасызларын биринчиси дејил, бәлкә онунчу-

судур. Хураманын хана сатылдыгыны ешидэн Вагиф дејир:

Дүшүб, дүшмәјәли бу сарајлара,
Һәлә раст кәлмәдим вәфалы јара.
Чәкин боғазымдан мәни мин дара,
Чобанлар јәјлағы јадыма дүшдү.

Бурада биз Вагифә шаир Вагиф јох, вәзир Вагиф де-мәлијик. Бәс нечә, чәнаб вәзир! Сән сарајда вәфа ахтарырдын? Әкәр сәнин тәбиәтиндә ријасәт ешги, күбарлыг јох идисә, Хураман кими сарај чичәји илә јох, сән дә достун Видади кими намуслу бир кәнд гызы илә евләнәрдин. Бәлкә сән өзүн онлара, вәфасыз сарај көзәлләринә раст кәләндән сонра бу һәгигәти дәрк етдин, елә буна көрә дә оғлун Әлибәји сарај чичәјинә дејил, кәндли Әминә халанын јетим гызына евләндирдин? Шүбһәсиз ки, беләдир.

Бунунла белә, һәјат, көрдүјү дәһшәтли һадисәләр әсәрин сонунда Видадини дәјишдирир. Бу мә'нада о, динамик образдыр.

Илк шәкилләрдә дилиндән јалныз «илаһи», «јарәб-би», «худаја» кәлмәләри дүшмәјән Видади сонунчу шәкилдә «тфу сәнин тахтына, еј чәрхи-фәләк!» — дејә аллаһа үсјән едир. Онун бу үсјаны бирдән-бирә дејил, һәјатын амансыз зәрбәләри алтында тәдричән јарандығы үчүн бу инкишаф просесинин өзү мараглыдыр.

Әсәрдә ән чох мүбаһисә доғуран образ Хурамандыр. Бир гисм тәнгидчиләр онун һәбсханаја кәлишини артыг һесаб едир, Вагифин ону зиддандан говмасыны Вагифин шә'нинә, бөјүклүјүнә јарашмајан бир һәрәкәт кими көс-тәрирләр. Бәзиләри дә Хураманын бир образ кими зәиф, сүн'и олдуғуну дејирләр.

Үмумән, Хураман зиддијәтли образдыр. Онун тәбиәтиндәки бу зиддијәти гејри-тәбии һесаб едән М. Һүсејн фикрини сүбут үчүн Вагифдән наразы олан Хураманын ашағыдакы монологуну мисал кәтирир.

Бир ел ағасыјды әввәлки әрим,
Өз гапым, өз евим, өз пәкәрләрим,
Һамсы гуллугумда һазыр дурадды,
Рәһмәтлик күндә бир мәчлис гурадды.
Буна да бир бөјүк вәзир дедиләр,
Башым, бејними овуб једиләр.

Ипандым, дедим ки, нә хәјалы вар,
Јәгин ки, бунунда өз чәлалы вар.
Бу ки голтуғларда кәзиб доланыр.
Чох вахт да су кими рәнки буланыр.
Елә дәрд төкүлүр гашгабағындан,
Амма чох разыјам ганаचाғындан.
Шаирдир, көрүнүр, дүз илгары вар,
Нә көзәл, нә ширин кәламлары вар!

М. Һүсејн јазыр: «Чанлы инсанда, әлбәттә, бу чүр-дахили зиддијәтләр ола биләр. Лакин С. Вурғун бу зиддијәтләри ејни моментдә, һеч бир харичи һадисәнин тә'сири олмадан вердији үчүн, Хураман бә'зән инандырычы вә чанлы бир инсан кими дејил, мүәллифин һансы мәгсәдинә исә хидмәт едән бир васитә кими көрүнүр».

Доғрудан да Хураманын бу монологунда зиддијәт вардыр. Лакин дәриндән диггәт јетирсәк, көрәрик ки, бу гадын үчүн ики Вагиф вар: биринчиси «өз чәһи-чәлалы» олан «бөјүк вәзир» Вагиф, икинчиси исә «гашгабағындан дәрд төкүлән», «ширин кәламлы», «дүз илгарлы» шаир Вагиф!

Бәс Хураман бунларын һансыны бәјәниб она әрә кетмишдир? Әлбәттә, «бөјүк вәзири». Хураманын хәјанәти дә, Вагифин аилә фачиәси дә бурадан башланыр.

Јухарыдакы монологда о гәдәр дә бөјүк зиддијәт јохдур, чүнки Вагифин көзәл кәламлары олдуғуну гејд етдији јердә Хураман дәрһал «еһ... бир дә, бунлардан мәнә кар ашмаз» дејә јенә әввәлки наразылығына гајыдыр. Бәс Хурамана нә лазымдыр? Бөјүк бир шаирин «ширин кәламларына», «бунлардан мәнә кар ашмаз» дејән гадынын өтәрки еһтираслар алудәси, шөһрәт вә мәнсәб дүшкүнү олдуғу, бир сөзлә, мә'нәви чүрүклүјү көз габағындадыр. Мәнсәби, «бөјүк вәзирлији», «шаирликдән», «дүз илгардан», «ганачагдан» үстүн тутан бир гадынын кеч-тез хәјанәт едәчәји лабүддүр.

Хураман бә'зи чәһәтләри илә, хүсусилә онун Вагиф һаггында дедији:

Кечә фикир, күндүз фикир.
Нә јүрд салыр, нә ев тикир.
Елә јазыр, јазыр јенә,
Бир бахмајыр мән дејәнә

сөзлэри илэ Сабирин «Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндәки гадыны хатырладыр:

Әр дејил, шаир имиш ханә-хәраб,
Фикри јазмаг, охумаг, шүғлү китаб.
...Сүбһ олунча кечәләр дарға кими
Јатмајыр, гыр-гыр едир гарға кими.

«Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндәки гадын:

Мән дә сандым ки, дөнүб бәхтәвәрә,
Кедирәм бир нәфәр инсана әрә.
...Әр дејил шаир имиш ханә-хәраб —

дејә шаири адам һесаб етмирсә, Хураман да «буна да бир бөјүк вәзир дедиләр» — дејә Вагифин вәзирлијини шаирлијиндән үстүн тутур.

Бу ики гадын үмуми сәвијјә вә дүнјакөрүшү е'тибары илэ нә гәдәр јахын олса да, зөвг вә әхлаг нормаларына көрә бир-бириндән кәскин фәргләнирләр. Һәр икиси надан вә чаһилдир. Лакин Сабирин гәһрәманы әрини нә гәдәр бөјәнмәсә дә, она хәјанәт етмәз. Чүнки онун ана-ата тәрбијәси белә олмушдур. О, көзүнү ачыб бабасынын «чул-чухасыны јамамыш», «дама-дивара тәзәк јажмыш», јохсул һәјат кечирмишдир. О, һәмишә бир парча черәјин дәрдинә галмыш, дәбдәбәләрдән, тәмтәраглардан узагда бөјүмүшдур. Буна көрә дә онун нәфси өзүндәдир, гудурған дејил, онун шикајәти наданлыгдан, Хураманын шикајәти исә азғынлыгдан кәлир. О, назне'мәт ичиндә бөјүмүш, биринчи әри исә өзүнүн дедији кими, «ел ағасы» олмуш, гапысындакы нөкәрләри онун гуллуғунда һазыр дурмушдур. Инди Хураман Вагифдән дә бунлары тәләб едир. Вагифдә исә бу дәбдәбәләрин әвәзиндә дәрд-гәм көрдүјү заман буна дөзә билмир, әринин дәрдинә шәрик олмаг әвәзинә, ондан нәвазыш тәләб едир:

Әввәл ширин дили варды,
Мәни өпәр, охшәјарды.
Гуртарыбдыр инди о да,
Дири көзлү душдүм ода —

дејән Хураман үчүн мүгәддәс бир шеј јохдур. О, «Нәдамәт вә шикајәт»ин гәһрәманы кими әхлаг нормалары-

нын вә адәт-ән'әнәләрин дејил, өз чылғын һиссләринин, нәфсинин гулудур. Чүнки онун мүһитиндә һамы беләдир. Вагиф дә онун мүһитинә, ушаглыг тәрбијәсинә ишарә едәрәк, «ону башга руһда бөјүдүб заман» дејир.

Заман мәсәләси илэ әлагәдар олараг, јери кәлмишкән ону да гејд едәк ки, мәсәләнин бу чүр изаһы Вагифи нәзәримиздә даһа да бөјүдүр. Инсанлығын башына кәтирилән бүтүн фәлакәт вә мүсибәтләрдә Вагиф инсаны дејил, ону әһатә едән мүһити, һәјаты вә заманы күнаһкар билир. Хураманы зиндандан говандан сонра пешман олан Вагифин онун архасынча:

Нәјди, о јазығын нәјди күнаһы?
Инди чөлләрмидир онун пәнаһы?
Инсан! О, мүгәддәс бир кәнатдыр,
О саф гәлби позан јалныз һәјатдыр.

дејиркән заманын фөвгүнә учалыр. Бунунла Вагиф демәк истәјир ки, һеч кәс анасындан хәбис, алчаг доғулмур. Ону корлајан, «јер үзүнүн әшрәфи олан» инсаны хәбис һиссләрлә ләкәләјән, алчалдан, шаирин өз дили илэ десәк, «о саф гәлби позан һәјатдыр», мүһитдир. Вагиф Хураманы күнаһкар һесаб етмир. Хураман өзүнү гајадан атандан сонра о, әсл күнаһкары «буна мүгәсирдир, шүбһәсиз, заман» — дејә даһа ајдынлығы илэ көрүр.

Пјесдәки ән долғун сурәтләрдән бири дә Аға Мәһәмәд шаһ Гачардыр. Иран шаһы Гачарын бәдин сурәтини илк дәфә әдәбијјатымызда Ә. һагвердијев «Аға Мәһәмәд шаһ Гачар» пјесиндә јаратмышдыр. Гачарын тәбиәтиндәки вәһшилик, онун зүлмү, мүстәбидлији бу пјесдә классик шәкилдә ишләнмишдир. Мәшһур халг артисти Һ. А. Аббасовун «Вагиф» пјесиндә вә Ј. Вәзир Чәмәнзәминлинин «Ики од арасында» романында да Гачар сурәтинә тәсадүф едирик. Лакин, шүбһәсиз, Ә. һагвердијевин јаратдығы Гачар сурәти даһа долғун, даһа кәмилдир.

Бу мәсәләдән данышан М. Һүсејн дејир:

«Әлбәттә, һагвердијевин јаратдығы сурәт «Вагиф»-дәки Гачар сурәтиндән јүксәкдә дурур. Нә үчүн? Чүнки Ә. һагвердијев онун сәчијјәсини һәмишә һәрәкәтдә, көрдүјү јыртычы ишләрдә кәстәрир. Хүсусән бир сәһнә һеч заман бизим һафизәмиздән силинмир. Гачар чарпајы-

сынын алтында басдырылмыш инсан сүмүклөрүни (көрөк ки, Надир шаһын сүмүклөрүни) ајагламагдан ләззәт алыр. Будур, онун гәлбиндәки чүрүк бошлуг... Биз С. Вурғунун јаратдығы Гачар сурәтинә нифрәт едирик. Доғрудур. Лакин мүәллиф бу нифрәти даһа да дәринләшдирә билмәздими?»

Бизчә, бурада М. Хүсәјн бир гәдәр нфрата варыр. Тәғидчи С. Вурғунун Гачарынын Ә. һағвердијевин Гачары сәвијјәсинә чатмадығыны демәкдә һағлыдыр. Лакин тамашачынын Гачара бәсләдији нифрәтин аз олдуғуну демәк, «бу нифрәти даһа да дәринләшдирмәк» тәләбини ирәли сүрмәк нфрата вармагдыр.

Чүнки С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндәки Гачардан Әбдүррәһимбәјин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесиндәки Гачарын мүстәбидлијини, вәһшилијини тәләб етмәк о гәдәр дә дүз олмазды. «Вагиф» пјесинин баш гәһрәманы Вагиф олдуғу кими, «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесинин дә баш гәһрәманы Гачардыр. Әбдүррәһимбәј бүтүн һадисәләри Гачарын әтрафында чәмләшдирдији кими, С. Вурғун да бүтүн һадисәләри Вагифин әтрафында мәркәзләшдирмишдир.

Сонра: «Вагиф» пјесиндә тамашачынын Гачара нифрәтинин лазымынча олмадығыны вә буну даһа да дәринләшдирмәјин лазым олдуғуну идиә етмәк дә олмаз. Гачарын вәһши тәбиәтини көрмәк үчүн јалныз бир сәһнәни хатырлатмаг кифәјәтдир. Әсәрин V шәклиндә Гачар әсир күрчүләрә бир-бирилә вүрушмаг әмри верир.

Г а ч а р

...Сојунун, вүрушун, шәртим вар јалныз,
Сојсун дәринизи дырнағларыныз,
Көрүнсүн көзүмә ғыпғырмызы әт,
Гој алсын үрәјим бир јени гүввәт!
Сабаһ һүчүм вардыр.
Тез олун, дөјүшдә сағ галан нәфәр
Азад олачагдыр!..

Ш а л и к о

Шаһим!

Г а ч а р

Мүхтәсәр!

Ш а л и к о

Шаһим, биз гардашыг, бирдир гапымыз,
Бирдир вичданымыз, бирдир чанымыз.

Г а ч а р

Нечә? Гардашыныз?

Күрчүләр

Бәли!

Г а ч а р

Вәзир, бах

Бу ојун доғрудан ләззәт олачаг!

Бу сәһнә һәм драматуржи кәркинлији етибары илә, һәм дә мүстәбид бир инсанын вәһши тәбиәтини көстөрмәк бахымындан драматуркијамызда ән тәсирли сәһнәләрдәндир. Бу, һәм дә Гачар образыны јарадаркән С. Вурғунун оријинал јол тутдуғуну көстәрир. Јахуд, Гачарын өвлад дәрди, сонсузлуг, вәтән, көзәллик вә сәлтәнәт һағгындакы мүлаһизәләри чох гәрибә вә өзүнә мөхсусдур. Бүтүн бунлар тамашачыда она гаршы дәрин нифрәт ојадыр.

Бунларла јанашы Гачарда бир чәһәтә етираз етмәк олар. Бүтүн көрүндүјү сәһнәләрдә Гачарын:

«Мәним вичданым да, гәлбим дә гандыр».

«Гисас алмалыјам бу дүңјадак мән».

«Көрәк ган алтында галсын бу дағлар».

«Чајлар јарадылсын көз јашларындан» —

дејәрәк, өз-өзүнү нфша етмәси инандырычы дејил, гејри-тәбииндир. Даһа доғрусу, бир нечә һәрәкәтиндән биз онун залым олдуғуну көрдүјүмүз һалда, онун өзү һағгында «мән вәһшијәм» демәси, әлбәттә, образа примитивлик кәтирир.

Бу вәһшиликләрлә јанашы, Гачар ағыллы адамдыр. О, дүңјанын вә һәјатын етибарсызлығыны өзүнә хас һәссаслығла дәрк едир. Онун шәһрәт һағгындакы мүлаһизәси дә тәбиәтиндән, тутдуғу мөвгејиндән, шаһлығындан доғур:

Тутаг ки, мәшригдән мәғрибә гәдәр

Мәнә хәрәч верди бүтүн өлкәләр.

Нә олсун, бәдбәхтәм, бәдбәхтәм, инан.

Тутаг ки, Илдырым, Чинкиз, Тејмүр хан

Һамысы мәнәммин, нә олсун сону?

Дүјурам дүңјанын бош олдуғуну.

Бу сөzlәр жалныз сонсуз, өвлaдсыз Гaчарын дәрди дежил, көзләри торпагдан доймажан бүтүн чаһанкирләрин дәрдибир. Лакин С. Вурғун Гaчарын бу дәрдинин сәбәбини чох кичилдир, ону сонсузлуғу илә — өвлaд дәрди илә изаһ едир. Гaчарын јухарыдакы монологу бу сөzlәрлә битир:

Јохдур вәлиһәдим, бир сонсузам мән,
Нә гәдәр күскүнәм кор талејимдән!

Гaчарын күскүнлүјүнә сәбәб жалныз сонсузлуғу дежил, бу анчаг сәбәбләрдән бирибир. Бәс әсл, даһа дәрин сәбәб нәдир? Буну Гaчар өзү чох көзәл дејир: «Мәшригдән мәгрибә гәдәр — бүтүн өлкәләр онунку олса да, бүтүн бунларын сону јохдур». Чүнки о, дүнјанын бош олдуғуну, мәнасызлығын баша дүшмүшдүр. Чүнки Гaчар һеч бир амалын, һеч бир мәсләкин саһиб дежилдир. Гaчар үчүн уғрунда чан верәчәји бир амал, бир идеја јохдур. Дүнјада һәр бир кәс үчүн вәтәндән мүгәддәс нә ола биләр? Гaчар бу бөјүк һиссдән дә мәһрумдур. Белә бир һиссдән мәһрум олан адам үчүн, әлбәттә, дүнјанын, һәјатын мәнасы итәр, о, бош көрүнәр.

Гејд етдик ки, Вагифин әсәр бөјү ики-үч дәфә Гaчарын сонсузлуғуна саташмасы, ону «барсыз сөјүд» вә «гатыр» адландырмасы Вагифи бир инсан кими нәзәримиздә кичилдир. Чүнки тәбиәтин вә јахуд мүһитин вердији чисмани шикәстлик инсан үчүн нөгсан ола билмәз. Гaчар үчүн ән бөјүк нөгсан мәһз онун хәдимлији, чисмани шикәстлији дежил, мәһнәви шикәстлијидир.

«Чох да тәрифләмә мәнә вәтәни, бу ғылынч олмаса, јејәрләр мәни» дејән адам үчүн көрәсән мүгәддәс бир шеј вармы? Вагиф онун бу чәһәтинә кинајә етсәјди, ону даһа артыг алчалтмыш оларды. Гaчарын бәдбәхтлији дә сонсузлуғунда дежил, мәһз бундадыр. О, вәтән вә халг мәһәббәтиндән мәһрум олдуғуна көрә өз ичтимай истинадкаһыны итирмишдир. «Бу ғылынч олмаса јејәрләр мәни» дејән адамын истинадкаһы жалныз физики күчдүр, о, жалныз ғылынча архаланыр. Гaчар бир һәгигәти баша дүшмүр ки, ғылынч мәгсәд ола билмәз. О, олса-олса, бөјүк мәгсәдләрнә һәјата кечирмәк үчүн васитәдир. Мәһз буна көрә Гaчар «дағлар ағырлығда дәрдим вар мәним», «бил ки, балыг гәдәр ганым сојугдур» дејир.

Белә олдуғу һалда, Гaчар нәјин наминә ғылынч ча-

лыр? Бу суала да әсәрдә ајдын чаваб вардыр. О, «дүнја танымамыш һәлә адымы» дејә шөһрәт дүшкүнү олдуғуну билдирир. Лакин Гaчар бурада да јанылыр. О, тарихдә чох шөһрәтли адамларын олдуғуну билир. Лакин јенә дә инчә бир мәтләби баша дүшә билмир ки, шөһрәт дә мәгсәд ола билмәз. Шөһрәт бөјүк әмәлләрнн, бөјүк идеалларын өвлaдыдыр.

Гaчарын вә Вагифин өлүмү, әсәрдәки тарихи һадисәләр вә тарихи шәхсијјәтләр барәдә мүәјјән тәһрифләрә јол верилмишдир. Бу мәсәләләрнн изаһында «Вагиф» пјесн һағғында диссертасија јазан Гулу Хәлиловун мулаһизәләри илә тамамилә разыјыг. Гулу Хәлиловун Ибраһим хан һағғындакы мулаһизәләри вә бунун пјесдә дүзкүн верилмәмәси һағғындакы мүддәалары илә разылашмамаг олмаз. Чүнки бу һағда Вурғун өзү 1946-чы илдә белә демишдир: «Мән чох севдијим «Вагиф» әсәриннн кәләчәк тәлејини дүшүндүјүм заман орада јол вердијим бир чох тарихи тәһрифләр, хүсусән Ибраһим хан сурәтинин тәһрифи мәни чох јандырыр».

Билаваситә драм гануналары бахымындан әсәрнн зәиф чәһәти кими бир дә драматик конфликтин инкишафында нәзәрә чарпан икилији, сүжетин ики әсас һиссәјә парчаланмасыны гејд етмәк олар. Белә ки, пјеснн әввәлиндә әсас драматик зиддијјәт Вагиф вә Елдарла Ибраһим ханын арасында гурулуру, һадисәләрнн сонракы кедишиндә исә конфликтин мәнфи чәһәһни ифадә едән гүтбүндә Ибраһим ханы Гaчар әвәз етмиш олуру. Әлбәттә, бу, әсас мөвзунун кетдикчә мүрәккәбләшмәси илә әлағәдардыр. Икинчи пәрдәдән сонра дахилн — синфи зиддијјәт, ичтимай азадлыг вә истиғлалцијјәт мөвзусуна јаделли гәсбкарлара гаршы мүбаризә мотиви дә әләвә олунору. Бу икинчи мотив әввәлинчи мотивә нисбәтән әсәрдә даһа там вә парлаг бәдни сурәтдә әксини тапа билир.

«Вагиф» әсәриннн жанры илә әлағәдар олараг мәтбуатда сөјләнән мүбаһисәли фикирләрә кәлдикдә исә, демәк лазымдыр ки, «Вагиф»и үслубча романтик сәпкидә јазылмыш «халг-гәһрәманлыг драмы» кими гәбул еләјән тәдигатчылар даһа чох һағлыдырлар. Тәсадүфи дејил ки, Сәмәд Вурғун өзү дә бу әсәри «мәнзум драм» адландырмышдыр. Мөвзусуна көрә исә «Вагиф» тарихи совет драмларынын ән јахшы нүмунәләрнндән бирибир.

«БҮТӨВЛҮК»

«Бүтөвлүк» — Э. Күрчајлынын 30 иллик жарадычылыгы, бу жарадычылыгын гажеси, мотивлери, севки вэ нифрэт һадәфи һагында там тасәввүр жарадыр. Китабы диггәтлә охујан һәр кәс мүәллифин һисси илә бәрабәр, дүшүнчәсини, интеллектини илә бәрабәр характерини, арзулары илә бәрабәр дүнјакөрүшүнү көрә биләр, бир сөзлә, шаир Күрчајлы илә бәрабәр инсан Күрчајлыны таныја биләр. Бу икиси бир-бирини тамамлајан елә амилләрдир ки, бирини дикәрсиз тасәввүр етмәк олмаз. Она көрә ки, инсан кими, вәтәндаш кими јашанан дүјгулар, фикирләр шаирлији жарадыр. Бүтүн бөјүк сәнәткарлар әввәл бөјүк вәтәндаш олмуш, бу вәтәндашлыг дүјгулары онлары сәнәт јолуна кәтирмишдир.

Бу күн јени китабындан сөһбәт ачдығымыз шаирин фикри, дүшүнчәси, сәтирләринин бәзәк-дүзәјиндә дејил, һәр мисрасында, һәр бәндиндә, һәтта вурғусунда өзүнү, өз варлығыны нишан верир. Нәји севдијини, нәјә нифрәт етдијини ачыг-ашкар дејир вә охучуну да өзү кими дүшүнмәјә чағырыр. Она көрә ки, бу жарадычылыгда, ибарәчилик, сүн'и чүмләпәрдазлыг јохдур. Сөзү дә ај-дындыр, өзү дә...

Күрчајлынын «Арзу кичик оlanda инсан да чылызлашыр» сәтри онун шаирлик дүнјасына, һәјат гажәсинә, сәнәт амалына дахил олмаг үчүн охучунун әлиндә е'тибарлы ачардыр. чылызлашмамаг үчүн арзу да бөјүк олмалыдыр, амал да. Арзунун, амалын бөјүклүјү дахил олмаг истәдијин сәнәт дүнјасыны даһа ајдын, даһа дәгиг нәзәримиздә чанландыра биләр.

Бә'зән дејирләр ки, сәнәткар шәхси, интим һиссләриндә даһа чох өзүнү, өз варлығыны вә шәхсијјәтини ифадә едир. Мәнә көрә бу сәһв фикирдир. Умумијјәтлә, сәнәткар ичтимаи дүјгуларында, дүнјакөрүшүндә, тәбиәти вә чәмијјәти идракында, дүнја һадисәләринә мүнәсибәтләриндә даһа артыг вә даһа ајдын өзүнү вә өз шәхсијјәтини, мәнәви дүнјасыны ифадә едә биләр. Бу фикир мүасир сәнәткар үчүн даһа чох сәһвијјәвидир. Чүн-ки һәр бир фәрди инди чәмијјәтин үзви бир парчасына чеврилмишдир.

Һәр күн телевизорда динләдијимиз «Заман» хәбәрләр програмы дүнјанын күндәлик мәнзәрәсини көзләримизин гаршысында хәритә кими ачыр. Дүнјанын о ба-

шында јашајан инсанларын үзүнү көрүр, сәсини ешидир, үрәкләрини, арзуларыны динләјир, онларын дәрди илә јашајыр, севинчләри илә ганадланырыг. Бу заман биз өзүмүзү дүнја һадисәләринин ичиндә көрүр, бә'зән кәдәрләнир, бә'зән севинирир. Јени елми кәшфләр, улдузлара учушлар, башга планетләрдән «сигналлар», дөвләтләр арасында чәкишмәләр, мугавиләләр, инсан һугуларынын тапдаланмасы, һагсызлыгә үсјанлар, тә'тилләр, инфлјасијалар, бөһранлар, мәнкум халгларын әдаләт мүбаризәси, мүстәмләкәчилијин ифласы, идман јарышлары, олимпиаја ојунлары, нәләр, нәләр...

Јарым саатлыг верилишдә бу гәдәр зәнкин информация јүкүнү ачкөзлүклә гәбул едән мүасир инсан јалныз бир чәмијјәтин дејил, һәм дә дүнјанын вәтәндашына чеврилир. Бир һалда ки, беләдир, инди биз нечә дејә биләрик ки, инсан фәрди һиссләриндә даһа чох өзүдүр. Мүасир совет адамынын фәрди дүјғусу дүнја дүјғусунун, дүнја һадисәләринә мүнәсибәтинин бир парчасына чеврилдији бир заманда фәрди дүјғу ичтимаиләшир, «мәнлик» бөјүјүр, учалыр, зәнкинләшир.

Јарымчыг бир сарлығы
дејиб чатдырам сона,
Севиб вурам ахыра
јарымчыг мәнәббәти.
Амансыз һөкмдартәк
тутуб салам зиндана
Јарымчыг азадлығы,
јарымчыг сәадәти,—

дејән шаир нә гәдәр һаглыдыр. Она көрә ки, мүасир инсан һәр шеји бүтөв көрмәк, бүтөв дүјмаг, бүтөв гаврамаг, бүтөв јашамаг истәјир. Инсанлығын нечә мин иллик тарихиндә анамыз Јер күрәсини там һалда көрә билмәјән инсан әсримиздә чәзибә шәраитиндән чыхыб космосдан бахды вә планетимизни олдуғу кими күрә шәклиндә бүтөвлүкдә көрә билди.

Шаир мәнкум милләтләрә јалныз кағыз үстүндә «јарымчыг сәадәт», «јарымчыг азадлыг» верән империализм дүнјасыны дивана чәкир, бүтөвлүјү бәшәријјәт үчүн мәрәнамә гәбул едир.

Дүнја һадисәләри сәвијјәсиндә дүшүнән, дүнјанын вә бәшәријјәтин тәлеји үчүн нараһат олан, халгынын

кечмиши илэ дэрдлэнэн, бу күнү вэ кэлэчэји илэ ганадланан Күрчајлыны мэн ичтимаи дујғулар, мүасир проблемлэр шаири һесаb едирэм. Онун тэбиэт вэ инсан көзэллэјинэ һәср етдији ше'рлэри дэ интим дујғулардан ичтимаи дујғулара ганад ачыр.

Она көрө дэ:

Нәғмәмин үрәји
Вәтән дејилсә,
Мәнә оғул демәз
Доғма анам да —

дејәркән биз онун сәмиимижјәтинә инанырыг.

Шаир мөвзусуну фолклордан көтүрдүјү «Инсан һәсрәти» поемасында инсанын јалныз чәмијјәт ичиндә хошбәхт ола биләчәји фикрини мүдафиә, фәрдијјәтчилији исә инкар едир.

Зүлмүн, истибадын һаким олдуғу гулдарлыг чәмијјәтиндә азадлыгы әлиндән алынан Елјар:

Мин јолла тапылып
бир парча чөрәк,
Алынан үрәкдир,
сатылан үрәк.
Ја кәрәк гошулуб
сән дә ахына
Әлвида дејәсән
инсанлыгына,
Ја да инсан киими
әкәр јашасан,
Кәрәк бу аләмдән
узаглашасан —

дејә Вәтәни атыб узаг бир адада тәнһа јашамағы, азадлыға һәсрәт јашамагдан үстүн тутур, севкилисә илэ бәрабәр Хәзәрдәки кимсәсиз адалардан биринә чәкилип. Адада нә гәдәр азад нәфәс алса да, севкилисә: «Чәннәт көрүнсә дә бу ада бизә, гајыдаг, үрәјим инсан истәјир» — дејә Елјары чәмијјәтә гајытмаға мәчбур едир.

Поема «Үрәјим инсан истәјир» фикри үзәриндә гурулмушдур. Поемадан чыхан нәтичә будур ки, инсанын инсанлығы онун фәрди азадлығында дејил, чәмијјәт ичиндә, ичтимаи азадлығындадыр. Өз һаггы уғрунда мүбаризә апармаг бачарығындадыр.

Демәк, бурада да шаир ичтимаи дујғуну фәрди дујғудан үстүн тутур, өз јолуна ахыра гәдәр садиг галыр.

«Једәк кәмиси» ше'риндә шаир дәфәләрлә дәнизләрлә, чајларда көрдүјүмүз бөјүк кәмиләрин архасында сүрүнән једәк кәмиләриндән сөһбәт ачыр. Лакин мәтләб бу дејил. Мәтләб чох бөјүкдүр, ичтимаидир. Бурада шаир дүнјаја һөкмранлыг етмәк истәјән империалист дәвләтләринин мүстәмләкәчилик сијасәтинә атәш ачыр, әзилән халгларын тәләјинә ачыјыр. Онлары једәкдә сүрүнмәкдән хилас олмаға, өз тәләјини өзү һәлл етмәјә чағырыр.

Шаирин «Тиканлы сөзләр» башлығы алтында топладығы сатирик ше'рлэри чәмијјәтимизә јад олан, әл-ајаға долашан түфәјиләрә, әлиәјриләрә, рүшвәтхорлара иттиһамнамәдир.

«Ади адам» вә «Ушаглыг» поемалары социалист чәмијјәтимизин јетирдији, бу күнүн тәләбләри илэ јашајан, кәләчәјә үмидлә бахан ишыглы адамлар һаггында нәғмәләрдир. «Ади адам»ын гәһрәманы адилијиндә гејри-адилик јарадан јүксәк дујғулу, бөјүк амаллы мүасир инсандыр. Әввәлләр нәзәри чәлб етмәјән бу ади адам бөјүк бир вәзифә башына кечир. Онун фәалијјәт даирәси кенишләнир. Бу кениш даирәдә өз габилијјәт вә бачарығыны көстәрә билир. Һәр шеј дәјишир, әввәлки тохум өз бәһрәсини бирә-јүз артырыр:

Тохум һәммин тохум,
торпаг о торпаг,
Бәс нијә сүнбүлләр
долудур белә?
Ағач һәммин ағач,
будаг о будаг.
Бәс нәдән мејвәләр
сулудур белә?
Чаваб:
Инсан о инсандыр,
фәгәт голунда
Дејәрсән, бир азмаи
күчү вар инди.
Әгидә јолунда,
мәсләк јолунда
Чијиндә дағлары
галдырар инди.

Демэк, бөјүк эгиде, бөјүк мәсләк олан јердә фәалиј-
јәт дә вар, гәләбә дә.

Эгидәнин, мәсләкин чәмијјәтдәки ролуну, әһәмијјә-
тини тәрәннүм едән сәнәт дә һәмнин мәсләклә бәрәбәр
чичәкләнир, бөјүјүр.

Эгидәли сәнәтә ешг олсун!

ӘЛИ КӘРИМ

(Шаир Ә. Кәримин әлли иллији мүнәсибәтилә)

Бу күн биз бура арамыздан чох еркән кетмиш гәләм
достумуз, севимли шаиримиз Әли Кәримин анадан олма-
сынын 50 иллији мүнәсибәтилә топланмышыг. Әли сағ
олсајды бу күн 50 јашыны бизимлә биркә кечирәчәјди.
Инди биз, бизим үчүн гијмәтли олан бу тарихи, бу күн
онсуз гејд едирик. Јалныз сечилән, чәмијјәтдә мүәјјән
дәјәр газанан адамларын доғум күнү о адамын өзүнүн
иштиракы олмадан да кечирилә билир. Бу һаггы мәр-
һум, өз зәһмәти вә чәмијјәтә дедији сөз илә өз сағлы-
ғында газаныр. Бунунла да о, илин бир күнүнү — јәһни
доғум күнүнү халгына бајрам һәдијјәси кими бәхш едир.
Чүнки бу күн халг үчүн тарихә чеврилир.

Биз бу күн Әлинин хатирәсини аначаг, онун сағлы-
ғындакы әмәлләринә — өлмәз сәнәтә чеврилмиш мәһналы
өмрүнә өз тәшәккүрүмүзү билдирәчәк, бизә бәхш етдији
бајрамы онсуз кечирәчәјик.

Алимләрин, ихтирачыларын вә сәнәткарларын јарат-
дыглары, онларын өзләринә дејил, халга хидмәт үчүн
јараныр. М. Әләкбәр Сабир бир инсан кими, һансы ше-
риндән һансы фәјданы көрмүшдү? Әксинә, ше'рләринин
мүгабилиндә һәдә-горхудан вә тәһгирләрдән башга һеч
бир шеј газана билмәди. Газанан јалныз халг олду. Са-
бир ше'ри халгын көзүнә ишыг олду, көрә билмәдији
кизли нөгтәләри она көстәрди. Сабир ше'ри ағыл олду,
халгын дәрк етмәдији мәтләбләри она баша салды. Са-
бир ше'ри чәсарәт олду, халгын гәлбинә долду, ону өз
һаггы јолунда мубаризәјә сәсләди.

Нәһајәт, Сабир ше'ри күзкү олду, халга өзүнү көс-
тәрди, ону өз вәзијјәтинә күлдүрүб-дүшүндүрдү...

Низамиләр, Фүзулиләр, Сабирләр халгын онлара

вердији бөјүк исте'дадын әвәзини сәнәтләри илә өдәди-
ләр. Мүасирләри онларын һаггыны онлара гајтара бил-
мәди. Һәмнин халгын нәвәләри бөјүк оғулларынын адыны
әбәдиләшдирмәклә онларын һаггыны өзләринә гајтар-
дылар. Азәрбајҗан пајтахты даһиләрин һејкәлләри илә
даһиләшди, онларын өмрү әбәдиләшди, доғум күнләри
бајрам олуб халгын өмрүнә гарышды. Јашадығымыз
чәмијјәт бу күн бизә адларыны чәкдијимиз даһиләрин
көзәл варисн олан Әлинин дә доғум күнүнү бајрам ет-
мәк имканы вермишдир.

Сәнәт әсәрләри, јаранана гәдәр јарадана, јаранандан
сонра исә халга мәхсус олур. Бөјүк јарадычыларын до-
ғум тарихи она көрә халг үчүн бајрама чеврилир ки,
јарадычы доғуланда онунла бирликдә кәләчәкдә халгын
сәрвәти олачаг сәнәт әсәрләри дә доғулур.

Демәк, биз бу күн Әлинин доғум күнү илә бәрәбәр,
онун бизим үчүн гојуб кетдији «Гајтар ана борчуну»,
«Йки севки», «Даш», «Бомба үстүндә ев», «Гајыт» кими
өлмәз ше'рләринин тәвәллүд күнүнү гејд етмәјә топлаш-
мышыг.

Әли Кәрим 13 ил әввәл арамыздан кетмиш, чәми 37
ил јашамышдыр. 37 илин 20 илини ушагыға вә тәһсил
илләринә чыхсаг, јердә 17-чә ил галыр. Чәми 17-чә ил
јазыб-јарадан шаир бизә нәләр гојуб кетмишдир. Бу
күнә гәдәр јашасајды, бу 13 илдә даһа нәләр јарада би-
ләчәјини дүшүнмәк чох ағырдыр. Беләликлә, Әлинин
өлүм күнү, һәм дә чох-чох ше'рләрин өлүм тарихинә чев-
рилир.

Бунунла бәрәбәр севинирик ки, о, гыса өмрүндә бизә
бир хәзинә гојуб кетмишдир. Бизи бу күн бура топлајан
да һәмнин хәзинәдир.

Нәһајәт, севинирик ки, Әли халгымыза һәм дә үч кө-
зәл оғул бағышламамышдыр. Тәсәллимиз бир дә одур ки,
бу оғулар аталары кими халгымыза лајигинчә хидмәт
едәчәкләр.

БОРЧАЛЫ—БАШКЕЧИД ДАҒЛАРЫНДА ГАЈНАЈАН ЧЕШМӘ

Јазычылар Иттифагынын бинасында И. Әзим адлы
хошсифәт бир оғлан мәнә бир китаб бағышлады: «Чеш-
мә». Бу китаб Күрчүстанда јашајан Азәрбајҗан шаир
вә јазычыларынын әсәрләр топлусу иди.

Китаба өн сөз жазан күрчү шаирәси Лејла Ерадзе вә «Совет Күрчүстаны» гәзетинин редактору С. Сүлејмановун гејдләриндән мә'лум олур ки, топлуда әсәрләри кедән гәләм саһибләри гәзетин нәздиндә тәшкил едилмиш «Чешмә» әдәби бирлијинин үзвләридир.

Ше'рләри охујандан сонра әдәби бирлијә вә китаба верилән «Чешмә» адының нә гәдәр ујғун олдуғу гәнаәтинә кәлдим. Ше'рләр, һәгигәтән Күрчүстан дағларын да гајнајан ахар-бахарлы, бұлур чешмәләрин үрәк сәринләдән архыдыр. Бу архын селә чеврилмәсини арзу едәрдик.

Икинчи тәрәфдән күрчү һәмкарларымыза миннәтдарлығымызы билдиририк ки, бу көзәл чешмәнин архыны арытламыш, онун дағлардан арана ахан јолуна рәвач вермиш, бизә думдуру ичмәли су тәгдим етмишләр.

Китабда топланан ше'рләрдән данышмаг истәјирәм. Она көрә истәјирәм ки, бу барәдә данышмамаг олмаз. Чүнки ше'рләр өзләри данышыр.

Бир вар, мүәллифләри шәхсән таныјыб онларын јазысы барәдә сөз дејәсән, бир дә вар ки, мүәллифләрини шәхсән танымадан әсәрләрини тәһлилдән кечирәсән. Биринчи һалда бәзән мүәллифләр әсәрләринин әвзинә данышыр, икинчи һалда исә мүәллифләр көрүнмәдән әсәрләри онларын әвзинә данышыр. Даһа доғрусу, әсәр өзү ғышгырыб дејир: «Мәним барәмдә данышмаја билмәзсән, чүнки сәнин гәлбиндән хәбәр верирәм». Бах, «Чешмә»дәки ше'рләрин әсас гисми белә јазылардан-дыр.

Бу чәһәти мән, илк нөвбәдә, ше'рләрин дил сафлығында, бу дилин илкилијиндә, јад тәсирләрдән узағлығында, өзлүјүнү сахламасында көрүрәм. Мүәллифләрин әксәријјәти Борчалы вә Башкечид маһалларында јетишмиш, орада боја-баша чатмыш пәһрәләрдир. Бу маһаллар өз фолклору — саз һавалары, ашыг гошмалары, халг дастанлары илә мөһүрдур. Шаир Нәби, Ашыг Садыг, Ашыг Камандар, Ашыг Хынды, Ашыг Әмрәһ вә Гүсәјн Сарачлы кими уstad ел нәғмәкарларыны јетишдирән бу маһаллар, горујуб сахладығы көзәл ән'әнәләри, ән вачиби дә дил сафлығы вә тәбиилији илә сечилир. Азәрбајҗан радиосунун тәшкил етдији «Булаг» верилишинин үнванына көндәрилән һәлә әл дәјмәмиш фолклор материалынын бөјүк бир гисми бу маһаллардан кәлир. Бу күн Азәрбајҗанда јазыб јарадан јазычылардан Т. Нү-

сәјнов, И. Исмајлызадә, М. Сүлејманлы, Ејваз Борчалы, А. Абдулланын дилиндә дә биз ејни дағ тәбиилијини вә су сафлығыны көрүрүк.

Бир нечә дәфә Н. Сарачлынын сөјләдији дастанлары динләмишәм. Хүсусән Ашыг Әләскәрин Кәнчә сәфәрини уstad ашыг елә бәдн вә образлы данышыр ки, вәзијјәт театр тамашасы кими көзүмүзүн гаршысында чанланыр. Елә бил көзәл бир операја бахырсан. Бу операнын режиссору да о өзүдүр, дирижору да, ифачысы да, мүшәјиәт едәни дә. Ејни заманда о, һәм либретто мүәллифидир, һәм дә бәстәкар.

Мәсәләнин әсл тәрәфи ашығын данышығындакы, дејим тәрзиндәки, тәбиилик вә сәмиилик, ширинлик вә көзәлликдир. Онун дилиндәки «Бизи борана гырдырма», «А чыран кечсин», «Ағзы ғырговуллу кәлмисән», «Јел вуруб јенкәләр ојнајыр», «Ағзымы боза вермә» кими халг дејимләри тәбни олдуғу гәдәр образлы, образлы олдуғу үчүн дә дәгигдир, тәсирлидир.

Мә'лумдур ки, әдәбијјатда дил көзәллији илкин шәртдир. Дилин көзәл олмајан бәдн әсәрин неч бир тәсир күчү ола билмәз.

«Чешмә» топлусу илк нөвбәдә мәнә бу чәһәтдән хош кәлди. Әлбәттә, ше'рләрин һамысы ејни дәрәчәдә көзәл дејил. Мән сечмә ше'рләрдән данышачағам.

Ше'рләрин әксәријјәтиндә Дәдә Горгуд руһунун һа-ким олмасы чох әләмәтдардыр. Онларын бәзиси Горгуд мотивләри әсасында јазылмыш, бәзиләриндә исә мөвзу тамам башга олса да дил Горгуд дилидир:

Алп анамла улу дәдәм
Данышыглы
Һәр кәлмәси әрдәм-әрдәм
Јарашыглы
Чығнам-чығнам әсрләрин
Доламбачлы јолларыны
Ашан дилим,
«Оғузнамә» әсәринин
Бојларыны, голларыны
Гошан дилим. —

дејән Әлихан, дилимизин тарихинә баш вурур, онун улу гајнағларындан — илк гајнағын өз дили илә сөһбәт ачыр. Шаир, гәсдән Дәдә Горгуд дили илә јазмаға ча-

лышмыр, һисс олунур ки, бу онун өз руһундан белә сүзүлүр, чүнки бу ше'р чешмәсинин гайнагы гәдим вә улу Горгуд дағыдыр.

Хан бабамын гопузундан
Мәрчан-мәрчан сүзүлүбән
Чыхан сөзләр
Озанларын авазындан
Мунчуг-мунчуг дүзүлүбән
ахан сөзләр!

Ше'р башдан-баша Горгуд дејим тәрзи илә җазылмагла дилимизин әлванлыг вә көзәллијини, һардаса унутдугумуз бакирәлијини, нәғмәјә бәнзәр аһәнкдарлыгыны, гулагларымызда сәсләндирир, бизи гуру вә сүн'и дилдән чанлы халг дилинин образлылығына чағырыр.

«Торпаг нәғмәси» ше'риндә шаир торпагы өз ихтија-рына бурахмајан, ону мүасир техниканын күчү илә бечәрән адамларын әмәјиндән данышыр. Амма нечә?

Гысраг чөлләр! Инди бил ки,
Гахач олмуш сәһраларын
Дамарына тәбиб кими
Көл ворулуб чај әләнди.

Адәтән ган дамара вурулар. «Торпагын дамарына көл вурулар» дејими илә шаир торпагы инсаниләшдирмәклә фикри әјаниләшдирмиш вә бәдииләшдирмишдир. «Сарысач сүнбүлләрин» «битмәз икән битәр олду», «нки өпүб бир дишләрсән» «дүзүлүбән» «Мәрә сучу» кими дејимләр, ше'рә Горгуд һавасы кәтирир, бизи көкүмүзә бағлајыр.

Улу дәдәмизин китабындан, Мирзә Чәлил дили илә десәк, «Анамызын китабындан» кәлән сәсләр Ариф Мустафазадәнин ше'рләриндә даһа тутарлы вә даһа көзәлдир. «Чопур гајалары гојаг сапанда» «Тапаг ич оғузда Дәдә Горгуду» кими ачыг дејимләрлә јанашы ше'рләринин үмуми руһунда јахшы мә'нада нағылчылыг (көјдән үч алма дүшдү) һиссләрин тәбиилији, сәмимилији, ифадәләрин тутумлулуғу, јүклүлүјү, долулуғу вә һәм дә орижиналлыгы дигәтимизи чәкди.

Арифин ше'рләри, һәтта тәк-тәк мисралары үстүндә дүшүнмәли олурсан, һиссләр сәни һараса апарыр, ајры-ајры сөзләр мисраја дөнәндә мисралар һиссләрә чеври-

лир, фикир конкретликдән чыхыб мүчәррәдләшир, мүх-тәлиф јозумлар ичиндә дүшүнмәли олурсан. «Нә вахтса бир ше'р јазачағам мән», «Гопам, голајланам дүшәм уза-ға», «Елә көврәк-көврәк...» ше'рләри мүхтәлиф јозумлу ше'рләрдир. Бу җазыларда дејим тәрзи нә гәдәр орижи-нал олса да сөзләр һәдәфә дүз дәјмир, сөз күлләси бә'-зән һәдәфдән јаыныр. «Бир ағыр һава чал» ше'риндә исә һәр шеј өз јериндәдир. Бу ше'р башдан-баша бәднин бир лөвһәдир. Ше'рин илк бәндиндән охучу өзүнү јығыш-дырыр, тәсвир олуан вәзијјәтә сәфәрбәр олур:

Бир ағыр һава чал, гоча зурначы
Нәнәм ағыр-ағыр чыхсын ортаја.
Бир ојун башласын ала-торандан
Гуртара билмәсин күн күнортаја. —

ше'ри изаһ етмәјә адамын әли кәлмир. Артыг өнүмүздә лөвһә чызылыб: Гоча зурначы улу дәдәләрдән мирас алдығымыз гара зурнаны пүләмәјә башлајыб. Әтирли-фәтирли, боғчалы-тахчалы нәнәмиз гол көтүрүб өнүмүз-дә ојнајыр. Бу һала «бәһ-бәһ» дејиб әл чалмагдан өзкә нејләмәк олар?

Илк бәнддә 4 образ вар: гоча зурначы, гары нәнә, дәдәләрдән бизә галан гара зурна вә чалынан ағыр һа-ва — јә'ни гәдимлијимиз, тарихимиз. Шаир зурначыны гоча еләмәклә ону нәнәјә ујғунлашдырыб. Чүнки нәнә-нин ојнадығы ағыр һава да зурнанын өзү кими тарихи-миздән кәлиб.

Инди көрәк тарихимиз бизә нә дејир?

Бу 4 образ бизи көзәллији дујмаға, горумаға, ону дәјәрләндирмәјә, ону јашатмаға чағырыр. Ахы бунлар елә-белә дурғун көзәллик дејил. Рәгс һәрәкәтдир. Нәнә дә өз рәгсини гуртарана гәдәр көрүн нәләр олур:

Үфүгдән салланан булудлар кими
Ениб галханадәк гулач голлары
Долсун арабајла, долсун даварла
Һајлы, ғышгырыглы јајлаг јоллары.

Ениб галханадәк гулач голлары;
Кишиләр атлансын дағдан арана
Кишиләр атлансын арандан даға
Оғул евләндириб, ғыз көчүрмәјә
Кәлин кәтирмәјә, нишан тахмаға.

Бу, гәдим бир халгын бәдии етнографијасыдыр...
Шаир женә зурначыја мұрачиәт едир:

Ендир папағыны көзләрин үстә
Ејдир јаваш-јаваш, чал ағыр-ағыр.
Үзүндән-көзүндән гоча нәнәмн
Јурдумун ағбирчәк көзәлләмәси
Јурдумун ағсаггал вугары јағыр
Ејдир јаваш-јаваш, чал, ағыр-ағыр.

Адәтән нәнәјә ағбирчәк, бабаја ағсаггал дејәрләр.
Лакин бунлары сифәт кими һәр гоча гадына вә һәр гоча
кишијә демәзләр. Јалныз ел гајғысыјла јашајыб, ел дәр-
ди чәкән, елә бағлы мүдрикләрә ағсаггал вә ағбирчәк
дејиләр. Бурда исә шаир нәнә илә зурначыја гоча, ел
көзәлләмәсинә ағбирчәк, јурдун вугарына исә ағсаггал
дејир. Чүнки бу ше'рдә зурначы өз зурнасы илә ағсаггал,
нәнә исә ојнадығы мүдрик көзәлләмә илә ағбирчәкдир,
дағлар кими вугарлыдыр. Демәк, ағсаггаллыг вә ағ-
бирчәклик адамлара өзүндән дејил, халгынын ән'әнәсин-
дән, тарихиндән кәлир.

Ешг олсун бу бәдии фикри, бу бөјүк үмүмиләшдир-
мәни балача бир ше'рә сығышдыра билән гүдрәтли гә-
ләм саһибинә!

Белә бир ше'рин халг әдәбијјаты вә етнографија илә
зәнкин олан бир торпагда чүчәрмәси ше'рин өзү гәдәр
тәбиидир.

Әлијар Мәммәдовун «Гајалар», Осман Әһмәдоғлунун
«Дүнјанын сәси», Тариел Гәриблинин «Борч», Ләтиф
Камилин «Кәнд дујумлары», М. Әлләзовун «Кәндимиз»,
«Јајлаға кәлин», Шаһвәләд Әһмәдоғлунун «Доғмалыг»,
А. Тәһләлинин «Ушағлыгында» ше'рләриндә дә ејни тә-
биилик вә сәмиблик, хусусилә дил көзәллији диггәти-
мизи чәлб етди.

«Гајалар» ше'риндәки бу парчаја диггәт јетирин:

Һәр көврәк гајанын, һәр көврәк дашын
Сүкут нәғмәси вар, сүкут сәси вар.
Бурда һәр баһарын, бурда һәр ғышын
Гаја сәртлијиндә өтүшмәси вар.

Илк мисраларда гајаларын вә дашларын көврәкли-
јиндән сөһбәт кетдијинә көрә шаир онларын сүкутунда
сәс ахтарыр, сөз ахтарыр. Әслиндә сәрт олан гајанын

вә дашын үстүндән заманын өтүшмәси — баһарын вә
ғышын бир-бирини әвәз етмәсиндә исә шаир һағлы ола-
раг гаја сәртлијини көрүр. Чүнки гаја вә дашы сәртләш-
дирән замандыр, вахтдыр. Көрүрсүнүзмү бир бәнд ше'р
нә гәдәр тутумлудур.

Ики мисрадан ибарәт олан «Борч» ше'риндә исә Гә-
рибли бир-бирини әвәз едән нәсилләрин бир-биринә олан
борч һиссини чох јығчам шәкилдә үмүмиләшдирмишдир.
«Ата олмасан ата гәдрини билмәзсән» зәрбүл-мәсәли бу
ше'рин епиграфы ола биләр: ше'р кәнч аңанын көрпә
өвләдә һағгында сәмими дүшүнчәсидир:

Бә'ән јумруг дүјүб ағламағы вар
Бә'ән күлүмсәјиб ачар овчуну
Елә бил дејир ки, «тез мәнә гајтар
Нәнәмә, бабама олан борчуну».

Шаир мәсәләни чох дүз гојур. Чүнки инсан тәбиәти
беләдир. Биз аталарымыздан көрдүјүмүз бөјүк гајғыны,
даһа чох, өвләдларымыза гајтарырыг. Јә'ни атанын өв-
ладына көстәрдији гајғы, һәмнн атанын өз атасындан
көрдүјү гајғынын әвәзидир.

Мүәллифләрин әксәријјәти чавандыр. Һәлә гаршы-
ларында ашылмалы чох ашырымлар, чыхылмалы чох
јохушлар вар. Башланғыч јахшы оlanda јол асанлашар.
Јолун чәтини јолун кәсәсидир. Мән бу чаванлара кәсә,
амма чәтин јолу нишан вердим. Бу јолда сәфәрә чыхан-
лара уғур олсун! Истәјирик ки, чешмә селә дөнсүн!

СОНЕТ ШАИРИ

Сонети поетик форманын шаһматы адлан-
дырмаг олар.

И.—Р. Бехер.

Мүһарибәнин дәһшәтли илләриндә «Коммунист» гәзе-
тинин нәздиндә бир әдәбијјат дәрнәји варды. Јараланыб
чәбһәдән гајытмыш Һүсәјн Аббасзадә, Н. Хәзри, Н. Кән-
чәли, Габил, мән вә бу китабын мүәллифи А. Бабајев
һәмнн дәрнәјин фәал үзвләри идик.

Арамыздан вахтсыз кетмиш шаир Б. Адил о заман
сон дәрәчә чәкинкән вә тәвәзәкар бир кәнч иди. Бу ху-

сусијјәти о, өмрү боју сахлады, неч заман неч бир јазысы илә өјүнмәди, јазды, јаратды, зәһмәтинә эвәз уммады.

О заман Адил бизим арамызда ән чох мүталиә едән, дүня әдәбијјатындан хәбәрдар оланлардан бәлкә дә биринчиси иди. Онун бу чәһәтини мәрһум јазычымыз М. һүсәјн һәмишә гүјмәтләндирәр, онун илк јазыларыны тәгдир едәрди.

Нәһајәт, Адилни:

Даддымса дүнянын һәр не'мәтини,
Дилбәр кушәләрдә өтдүсә өмрүм.
Дүнянын ән бөјүк сәадәтини
Бу бөјүк чинарын алтында көрдүм. —

бәндини ше'ринә епиграф кәтирән С. Вурғун һәлә о заман чох кәнч олан Адилни истә'дадыны көрмүш, «шаир нә инчәдир рүбабын сәнин» дејә ону тәгдир етмишди.

30 иллик јарадычылығында Адил намусла чалышмыш, ше'римизин сырави әскәри олмуш, бачардығыны етмишдир.

Адил әсасән лирик шаирдир. Лакин о, һәм дә онларла ири һәммли поемаларын вә бир нечә драм әсәринин мүәллифидир. Онун поемаларында драматизм әсас чәһәтдир. Буна көрә дә шаир өзү онлары драматик поэма адландырмышдыр. «Бабәкдән сонра» поемасы Бабәкин өлүмүндән сонра Афшинин төрәтдији фәциәләрдән вә бу трагик-гәһрәманын шәхси фәциәсиндән бәһс едир. Бу образла мүәллиф өз халғыны јаделлиләрә сатан бир наданын симасында беләләринин дахили драмыны вә шәхси фәциәсини көстәрмишдир.

Б. Адил бизим ше'римизә Гәрб әдәбијјатында мәшһур олан сонет жанрыны кәтирмишдир. Бу жанр мүәјјән гәдәр Шәрг әдәбијјатындакы гәзәли хатырладыр. Лакин һәм шәкилчә, һәм дә мәзмунча сонетин гәзәлдән фәрғи дә вар.

Адил сонет жанрынын формасыны сахласа да ону гәрб ше'риндәки сонетдән фәрғләндирмишдир. Белә ки, онун сонетләри јалныз бир мөвзуда дејил, мүхтәлиф мөвзулардадыр. Мәсәлән, онун «Инсан даим көзәллик кешијиндә дајаныр» мисрасы илә башланан сонети, үмүмүјјәтлә, көзәллијин тәрәннүмүнә һәср олунмушдур. Лакин, ше'рин сон мисралары тәрәннүмдән чыхыр, мүсбәт мә'нада Шәрг ше'ринә хас олан дидактикаја кечир.

Бурда шаир Гәрб ше'рини Шәрг ше'ри илә синтез едир. Сонетә јени мәзмун кәтирир:

Горујаг көзәллији јердә, көјдә, көнүлдә..
Нифрәт ғылынчымызла һәр өлкәдә, һәр елдә
Көзәллијә узанан гара әлләр кәсилсин.

Адилни сонетә кәтирдији јениликләрдән бири дә ичтимай мәзмундур. Бу да чох тәбиндир. Она көрә ки, о, мүасир шаирдир. Мүасир дүнянын өз тәләби вар. Шаир бу тәләбә риәјәт едәрәк көһнә форманы мүасир инсанын дүјгуларына табә етдирмәли иди.

Музејләрдә көрүрүк биз галханы, ғылынчы,
Низә сүкут ичиндә, шәһпәр сүкут ичиндә.
Лакин мисри ғылындан гәлбә дүшән ғығылчымы,
Јолумузда алышыр оддаң, судан кечәндә.

Көзәл фикридир. Көһнә силаһлар музејләрә верилсә дә онлар бу күн дә бизим үчүн әзиздир. Чүнки һәмин гәдим силаһларла (мисри ғылыныч) дәдә-бабамыз ана торпағымызы горујуб бизә вермишләр. Биз кечмиши унутсаг бу күнү вә кәләчәји јарада билмәрик. Бу фикрин бир тәрәфи дә әдәбијјатда ән'әнә вә новаторлуг мәсәләсинә дүзкүн мүнасибәтимизи изаһ едир. Ән'әнәни гору вә онун үстүндә јенисини јарат! Шаирин өзү дә көһнә сонет жанрында мүасир вә јени мәзмунлу ше'рләр јаратдығы кими...

Шаирин китабына јаздығым бу кичик өн сөздән истифадә едиб бир мәсәләјә тохунмаг истәјирәм. Б. Адил кими арамыздан вахтсыз кетмиш шаир вә јазычыларымызын әсәрләри һәлә күлл һалында чап олунмамышдыр. З. Хәлил, Ә. Әлибәјли, Й. Сәфәрли, Ә. Тәл'әт, М. Аранлы, Ә. Күрчәјли вә Б. Адил кими шаир вә јазычыларымызын күллијјатыны чап етмәк, онларын јарадычылығыны там һалда охучулара чатдырмаг бизим борчумуздур.

БИР ГӘЛБИН ЈУКУНУ ГАТАРА ЈЫФСАН...

Мәммәд Аразын јеничә чапдан чыхан китабынын чилди үстдә јалныз мүәллифин ады вар, китабын ады јохдур. Әввәл тәәччүбләндим, сонра хошума кәлди. Биринчи она көрә хошума кәлди ки, бизим классик шаир-

81

ләримизин дә җыглар җыгысы еҗни адла адланмыш: Диван. Һәм дә ше'рләрә ад верилмәмиш, җыгысы гәзәл, гәсидә, җахүд да гошма адланмышдыр. Лакин хошума кәлән чәһәт аҗрыдыр. М. Араз өз сифәти, өз көрүшү, өз мөвзулары, өз җазы манерасы олан шаирдир. Онун имзасы елә җыгларынын ады олмага лаҗигдир.

Шаирин имзасы өзү һаггында данышыр. «М. Аразын филан гәзетдә җени ше'ри чап блунуб» — деҗилән заман билирик ки, о нә деҗе биләр, өзү дә нечә деҗе биләр. Чүн-ки шаирин өзү дә «Мәни ше'римдә кәз» деҗе өз көнүл дүнҗасына дахил олмаг үчүн охучусунун әлине ачар верир.

Онда Вәтән санар мәни
бир балача вәтән дашы.
Вәтән дашы олмаҗандан
олмаз өлкә вәтәндашы! —

Бу беҗт шаирин өтдүҗү бүтүн нәғмәләрин нәғәраты-дыр.

М. Араз нәдән җазыр җазсын — истәр тәбиәт, истәр инсан көзәллиҗиндән, истәр халгымызын газандығы уғур-лардан вә истәрсә дә хариҗи өлкә сәҗаһәтиндән, онун кәлдиҗи нәтичә будур: Вәтәнә хидмәт ешгн илә җашама-җандан вәтән үчүн вәтәндаш ола билмәз.

Шаир, халгымызын ән гәдим дөврләриндән тутмуш бу күнә гәдәрки һәҗатыны җалныз бу бахымдан сүзкәч-дән кечирир, Вәтәнә хидмәт ешгини тәгдир едир, бу ешг-дән кәнар һадисә вә әмәлләри гәзәблә гамчылаҗыр. Буна көрә дә шаирин севкиси гәдәр нифрәти дә дәрин вә ба-рышмаздыр. О, нифрәт обҗектинә чох гәзәблидир. Она көрә дә шаир бу һәдәфи ән кәсәрли вә ән тутарлы образ-ларла дөҗмәҗи, ләнәтләмәҗи бачарыр! Бу чәһәтдән «Мән-дән өтдү гардашыма дәҗди» ше'ри ваһид Азәрбаҗчаны ханлыгларә бөлән, бизи парчалаҗан ханларә нифрәт вә гәзәб нәғмәсидир. Бурда шаирин үстүндә даҗаныб хырда дуҗуғулары иттиһам етдиҗи хитабәт күрсүсү чох мөһкәм-дир. Бу күрсү вәтәндашлыг күрсүсүдүр. Җалныз бу күр-сүдән өз севки вә нифрәт нәғмәләрини етмәҗән шаирин нә мәрәми билинәр, нә идеалы, нә дә сифәти.

«Нобел мұкафаты» ше'риндә шаир вахтилә Бакы неф-тини соруб апаран хариҗи капитализмин соҗғунчулуг

сиҗасәтиндән сөһбәт ачыр. Илк бахышда адама елә кә-лир ки, капитализмин соҗғунчулуг сиҗасәти һара, Нобел мұкафаты һара? Лакин маһиҗәтә кедәндә, дүнҗа һадисә-ләринин дәринлиҗинә варанда, Нобелләрин, Ротшеллә-рин вахтилә Бакы нефтинә саһиб чыхдыгларыны тарих-дән өҗрәнир вә бизә аҗдын олур ки, мәшһур инһисарчы Нобелин хариҗи банкларда җатан милҗонлары Бакы нефтинин пулу, Азәрбаҗчан фәһләсинин ганы имиш.

Сорулуб Бакынын ган дамарлары
Нобел банкларында капитал олду. —

деҗән шаир, һәмин капитал һесабына өз сиҗасәтләринә уҗғун кәлән җыглары мұкафатландыран Нобел мұка-фаты комитәсини иттиһам едир.

Кимин алын тәри, үрәк ганыны
Мұкафат верирсән кимин адындан?

Бу мәнтиги суал охучуну дүшүндүрмәҗе билмәз. Һа-дисәләрин маһиҗәтинә варан, һәр шеҗин ичини, дахили мәнтигини көрә билән вә ону бу гәдәр җығчам вә уста-лыгла деҗе билән шаирин нәғәсиндә Мирзә Чәлил кәсә-рини, Сабир истәһзасыны көрүрүк. Бах, бурда шаир гәзәблидир, үсҗанкардыр, мұбариздир, нифрәт һәдәфи илә барышмаздыр. Бурда ше'р дә, сөз дә сон күчүнү көстәрир. Бурда ше'р шаирин е'тираз етдиҗи һагсызлы-ғын, әдаләтсизлиҗин кар гулагларында гәһгәһә кими сәсләнир. Бурда ше'р ше'рлиҗиндән башга, һәм дә өз кү-чүнү вә бүтүн имканларыны көстәрә билән сиҗаси пом-флетдир, әдаләтли иттиһамнамәдир. Бурда поезиҗанын бүтүн имканларыны вә гүдрәтини сәнәтиндә көстәрә би-лән шаирин ше'ринә «әһсән» демәмәк мүмкүн деҗил! Бу гүдрәт, бу күч шаирә һардандыр? Даһа доғрусу бу гүд-рәтин гаҗнағы нәдир? Ешг вә ағыл! Бу икиси бирләшмә-дән сәнәт зирвәҗе чата билмәз, ону җарадан сәнәткар исә төвшүҗүб җары җолда галар. Вәтәнини дәличәсинә севмә-җән, халгына вурулмаҗан адамын нә дәрдинә галыб ки, вахтилә Нобел адлы бир инһисарчы бу вәтәнин сәрвәтини соруб апарыб... Лакин үрәкдә вәтәнә бөҗүк ешг оlanda о ешг сәнә бу Вәтәнин достуну вә дүшмәнини җахшы та-нытдыр. Онда сән Нобел милҗонларынын һардан топ-ландығыны да, о пулларын кимләрә паҗландығыны да җахшы көрәчәксән. Бу көрмәдә исә ағыл шаирин бәсирәт

көзүнү ачыр, она һәгигәти көстәрир. Ешг көзү илә ахтаран, ағыл көзү илә көрән сәнәткарларың, аты чох јүјүрәк, сөзү чох кәсәрли олур... Будур М. Араз сәнәтинин гүдрәт гајнағы! Она көрә дә шаир өзү чох һағлы олараг дејир ки:

Дүнјада бир дамла олмаг истәсән,
Дүнјага бир үмман һөвәсилә кәл.

Тамамилә доғрудур!

Дүнјага ағыл көзү илә бахмаг, ағы гарадан сечә билмәк, үрәји дүнја дәрәлери илә жүкләјир. Бу күн дүнјаның әдаләт вә әдаләтсизликләре, һәгигәт вә јаланлара бөлүндүјүнү билән, истисмар дүнјасында ағын гара, гараның ағ адландырылдығыны көрән, планетимизин тәлејини дүшүнән совет шаири бу ағры ачылары шәхси дәрди кими јашајыр. Она көрә дә:

Еһ үрәк... јох, онун нә тәғсири вар
Әсәбләр үстүндә јер салыр инсан.
Јоллар силкәләнәр, релсләр дағылар
Бир гәлбин жүкүнү гатара јығсан —

дејир вә бу бәдиһ һәгигәтә бизи инандырыр.

Бәдиһ һәгигәт сәнәтин ән әсас шәртләриндәндир. Буну јалныз шаир олан, даһа доғрусу анадан шаир доғулан бачара билир. Бәдиһ дүшүнчәнин мејвәси олан бәдиһ һәгигәт әслиндә јаландыр. Лакин көзәл јаландыр, инанмаг истәдијимиз јаландыр! «Бачым Күлсүмә мәктуб» ше'ринә диггәт јетирәк. Анасы өләндән сонра доғма кәндиңә гонаг кәлән шаир евләриндә әввәлки истилији вә көзәллији көрә билмир. Оғул үчүн ананың јохлуғу онун ады илә бағлы олан һәр шејин јохлуғудур:

Елә бил јарпызын дәјишиб тамы
Наһәнин әтри дә азалыб бир аз.
Чағырын, чағырын әзиз анамы
Белә бағча олмаз, белә бағ олмаз.

Чәтиндир еј бачым, бунлары көрмәк
Көз дә бир бахышла ода дүшәрмиш
Ушағлыг итирмәк, кәнчлик итирмәк,
Ана итирәндә јада дүшәрмиш.

Ана итирән оғул, бундан артыг нә дејә биләр? Бурда М. Араз әввәл оғул, сонра шаирдир. О, бу дәрди оғул кими јашамасајды, шаир кими јаза билмәзди. Беләликлә, бурадан да сәнәтин икинчи шәрти — јә'ни әввәлчә инсан кими дујмаг, јашамаг шәрти мејдана чыхыр.

Шәхси дујғулары бир оғул, бир әр, бир ата кими јашајан шаир, анасына јахшы оғул олмагла Вәтәнинә дә јахшы вәтәндаш ола биләр. Мән М. Аразы биринчи һөвбәдә вәтәндаш шаир ола билдијинә көрә севир вә онун бу чәһәтини даһа үстүн һесаб едирәм.

Башга өлкәләрин һесабына варланан Америка империализминин төрәтдикләрини үрәк ағрысы илә садалајан шаир «Кечә дүшүнчәси» ше'риндә јазыр:

Арабир дүнјаның
Тәрсинә фырланмағыны
истәјирәм:
Бәлкә онда көрәрик
Ајын гаранлыг үзүнү.
...Бәлкә онда иглимләр
Тамам дәјишә биләр
јерини Америкајла
Вјетнам
.. дәјишә биләр. —

«Ајын гаранлыг үзүнү» көрмәк истәјән шаир бурда елә көзәл вә инчә бир нөгтәјә тохунур ки, охучу сәнәтин дејә билмәдикләриндән даһа чох вә даһа дәрин мәтләбләри көрүр. Шаир, ајын гаранлыг үзүнү дејил, өзүнү «азадлыг вә инсан һүғуғларыны горујан өлкә» кими гәләмә верән империализм дүнјасынын ич үзүнү ачыб көрмәк вә дүнјага көстәрмәк истәдијини дејир.

Ахы империализм дүнјасы өзүнү һәр јердә һәр мәгамда һағлы билир, һағгы тапданан халғларын ғышғырығыны исә һағсыз фәрјад һесаб едир. Бу заман шаир «Америка илә Вјетнамын јерләринин дәјишмәсини» истәјир. Јәгин ки, јалныз о заман әзән әзиләнин нә чәкдијини һисс едәр вә онун ғышғырығыны һағлы сајар.

М. Аразын јени китабы охучуларымыза јахшы бир һәдијјәдир. Китабдан китаба әртан, бејүјән, ганадланан шаиримизә даһа кениш јарадычылыг үфүгләри диләјирәм.

ЭЗИЗИМ МӨВЛУД

Сәнин радиога дүзәлтдијин «Булаг» верилиши чамаатын үрәјиндән олду. Намы ону һәсрәтлә көзләјир, марагла динләјир. «Булаг» дағларымызын сәринлијини, бағларымызын көлкәлијини үрәкләримизә чиләди. «Булаг»да ағбирчәк нәнәләримизин, ағсаггал дәдәләримизин дили илә данышдын. Бу верилишләрин дилинә, дејим тәрзинә һајыл-мајыл олдум. Сәндән хаһиш еләдим ки, «Булаг»да кедән јазылары мәнә кәтирәсән, өзүм охујум. Тәкчә охујум јох, өјрәним. Кәтирдин. Мән бу јазылары дәнә-дәнә охујурдум ки, «булағын» дили гәләмимә һопсун. Јазыларымдакы үтүләнмиш дејимләрдән, сүртүк ибарәләрдән азад олум, ел данышан дилдә јазым, көрдүм, бачармырам, бу дилә сонрадан јијәләнмәк олмур. Кәрәк әввәлдән елә бу дилдә дил ачасан... Бурда мәрһум јазычымыз Мир Чәлалын бир сөзү јадыма дүшдү: Мән онун аспиранты идим. С. Вурғун һаггында илк јазыларымы она охудум, киши әсәбиләшди. Деди: евдә ананла нә тәһәр данышырсанса, јазыларыны да елә јаз. Мән о заман ону баша дүшмәмишдим. Мәтләб сонралар мәнә ајдын олду.

Сән әдәбијат күлзарына мәним сонралар дәјәрләндириб гонмаг истәдијим зирвәдән учдун. Сонралар мән сәнин бәдин әсәрләрини марагла изләмәјә башладым. Һәр дәфә дә дилинә, дилиндәки бүллурлуға һејран галдым. «Дәјирман» хошума кәлмәди. Она көрә ки, орда чәбһән мә'лум дејилди. Чәбһән мә'лум олмадығындан күллән кол-косу дејил, күл-чичәји бичирди. Сәнин нијәтин исә кол-косу бичмәк иди. Белә олмасајды сән инди дәдә-бабамызын ишыгы руһундан руһумуза нур чиләјән «Көч» кими көзәл бир әсәри јаза билмәздин.

Мән әдәбијатдан ишыг истәјирәм. Мәни јашадан, мәни учалдан, кечмишимә бахыб мәни өјүндүрән кәләчәјимә бахыб мәни севиндирән ишыг!

«Көч» һаггын јолунда дәјүшән Газан дәдәмизин, сәдагәт тимсалы олан Банучичәк нәнәмизин кечдији долама јоллардан бизә ширин һағыллар данышыр. «Көч»ү охудугча фәрәдән синәм габарды, һардан кәлдијими, кимләрин нәвәси, нәтичәси олдуғуму көрдүм, Бејрәк кими бөјүдүм, учалдым, өзүмү она охшатмаг истәдим.

Бу әсәрдә кечмишимизин үрәкағрыдан, гангаралдан ишдәкләри дә көстәрилир. Бунунла бәрәбәр әсәр ишыг-

ла долудур. Она көрә ки, бурда сәһбәт кичикликдән дејил, бөјүклүкдән, ејбәчәрликдән дејил, көзәлликдән кедир.

Бәс ган дапасы? Бәс 300 ил давам едән әдавәт? Ики гәбиләнин бир-бирини чалыб таламасы? Бу барәдә сәндән әввәл дә јазмышлар. С. Сани Ахундовун «Ешг вә Интигам», Әбдүррәһим бәјин «Мүсибәти-Фәхрәддин», А. Шагин «Ики фамилијанын мәһви» вә с.

Классикләримиз дә ән'әнәјә дөнмүш, вәрдиш һалына кечмиш нәсил дүшмәнчилијинә, ган дапасына лә'нәт охумушлар. Сәнә дә мә'лумдур ки, бизи әсрләр боју керри гојан адәтләрдән бири дә бу иди. Бу адәтә сән дә «Көч»дә лә'нәт охујурсан. Амма нечә? «Көч»дә бу адәт халгын бөјүклүјүндән, мәрдлијиндән, икидлијиндән вә ән үмдәси дә тәмизлијиндән кечиб ифша олунур.

Көјүш арвады Сәнәм хатына гузугулағы дәрән заман Ганыг көкүнүн адамлары онун үстүнү алыр. Сәнәм хатын кәлағажысыны јерә атан кими Ганыг оғлу түфәнкини јанына салыб дејир:

— Јахшы гаракәллә оғлу һалалыны апар, көрүшәрик.

Сөзә бах! «Һалалыны апар!» Бурда дүшмән дүшмәнини гадын јанында тәһгир еләмир, әксинә «Һалалын»— дејә онун адыны һөрмәтлә чәкир. Көјүш дә бу мәрдлијин гаршысында кичилә билмәзди. О сөз верир ки, дедијимиз вахт дедијимиз јерә кәләрәм. Елә дә олур.

— Кәлдинми Гаракәллә оғлу?

— Кәлдим Ганыгоғлу.

— Нечәнчи олдуғуну билирсәнми?

— Биздән бир мән галмышам. Биз сајы итирдик. Бәс сиздән?

— Биздән јүзү кечиб.

— Өзүнүзү дә кәлин үстүнә.

Белә дејиб Гаракәллә оғлу ајағларыны үзәнкидән чыхартды.

Беләликлә, ган дапасы, мәнфур гисаә һисси, вә'дә хилаф чыхмамаг, верилән сөзә киши кими әмәл етмәк кими мәрдлик, чәнкавәрлик рәнкләри илә көстәрилдији үчүн адәтә лә'нәт охусаг да онун гурбаны олан бу бәд-бәхт адамларә рәғбәт бәсләјирик.

Эзизим Мөвлүд;

«Көч»лә о јурддан бу јурда көчән, јурдларә сығмајан көчәри дәдә-бабамызын кениш руһуну, тәбиәтин өзү гәдәр нараһат тәбиәтини, иглимдән-иглимә салам апаран

нағыллы, эфсанәли үрәјини үрәјимизә көчүрдүн, ганымызы гәјнатдын. Өзүмүздән кизли ганымызда јашајан о руһу дилә кәтирдин, бизи өзүмүзә гәјтарыб тәзәләдин. Бу кизли бир фәһмдир ки, сән дә бу әсәри биллик вә мәлумат әсасында дејил, елә һәммин фәһмин күчүнә јазмысан.

Бир нечә күн әввәл Борчалы Гарајазы тәрәфләрдә боја-баша чатмыш пәһрә шаирләрин «Чешмә» адында ше'р топлусуну охудум. Көрдүм ки, ше'рләрин дили вә руһу Дәдә Горгуд гәјнағындан кәлир. Бу гәјнагдан ахан чешмәләрин сују мәним үчүн чох дәјәрли олдуғундан өзүмү сахлаја билмәјиб ше'рләр һагғында мәгалә јаздым. Һәммин мәгаләдә сәнин дә јазыларынын бу гәјнагдан баш алдығыны көстәрдим. Мән онда сәнин белә бир әсәр јаздығыны билмирдим.

«Көч»дә халгымызын көчәриликтән отураглыға кечмә тарихи гуру тарихи фактлар әсасында јазылмамышдыр. Бу тарих сәнин дәдәләрин руһуна бағлы ганындан сүзүлмүшдүр. Елә бил сән өзүн мин ил јашајыб о тарихин шаһиди олмуш, инди онлары бизә дәдәләримизин дили илә нәгл едирсән.

Отураглыға кечәндән сонра гаракәлләләр үчүн ат бели чохдан унутулмуш «јурд јери кими ағарырды»... Ел шәнликләриндә јенидән ат ојнадыб кәмәнд атмаг јада дүшүр: «Ох атдыгча, кәмәнд атдыгча, көјдәмир атлары кишнәдикчә ганларыјла кәлән гәдим, улу бир јол онлары чағыырды... Бу, өзләринә дә ајдын олмајан күчлү, дәли бир һәсрәт иди, көһнәлиб јадырғаныб ганларында кизләнмишди».

Дејирләр исте'дад колоритдир.

Мән бу сөзүн керчәклијинә бу әсәрлә бир даһа инандым. Колорит, сонрадан өјрәнмәклә јазычынын јазыларына чөкә билмәз. О, ганда, руһда олмалыдыр. Гарајазы—Борчалы тәрәфләрә шәһәр һавасы аз тохундуғундан орда өзлүјүмүз саф галмыш, бу руһ, бу колорит индијә гәдәр јашамышдыр.

Дејирләр дин дә сизин тәрәфләрдә зәифдир. Ислам нәфәси дағ кәндләринә аз тохунмуш, малдарлыгла вә көчәриликлә бағлы истилаһлар, сөзләр, һәјат тәрзи, гәдим адәтләр, ән үмдәси дә ағыз әдәбијјаты, этнографија горунуб сахланмышдыр.

Бу әсәри сәнә јаздыран да һәммин көкә, соја бағлылығындыр. Әсәрин күчү дә бундадыр.

Тарихи мәрһәләләр. — Ат белинин әввәл көчәри алачыглары илә, сонра газма дахмаларла әвәз олунмасы, торпағын бөлүнүб чәпәрләnmәси, илк оғурлуг, көч итләринин гапы итинә, јүрүш атларынын гошгу атларына чеврилмәси, гејбәттин, әдавәтә, гәбиләләр арасындакы даваларын гәбилә үзвләринин бир-бири илә чәкишмәсинә чеврилмәси, танрынын (дан јеринин) аллаһла әвәз олунмасындан сонра Бејрәк, Бәкил, Алај, Уғур, Ајла, Алакөз, Чәмән, Чичәк кими тәбиәтлә бағлы адларын Мәһәммәд, Вәли, Мустафа, Сәкинә, Фатма кими исламијјәтлә бағлы адларла дәјишдирилмәси, нәһәјәт, Молла Вәлинин мејдана чыхмасы, варланма еһтирасы, илк пул вә илк түфәнкин ичмаја дахил олмасы — бүтүн бунлар халгымызын јашадығы тарихи пилләләрдир. Сән бунлары бир романа нечә сығышдыра билмисән!

Бу роман, һәр шејдән әввәл, халгымызын јүз илләрдән бәри кечиб кәлдији јолларын тарихи, адәт вә ән'әнәчинин горужуб сахладығы көчәри руһунун бәдни этнографиясыдыр.

Бу әсәр «Јол» да адлана биләрди. Чүнки бу, бир халғын доғула-доғула, өлә-өлә тәкчә торпағ үстүндә дејил, һәм дә тарих боју кечдији енишли-јохушлу, давалы-шавалы бир јолун тәсвиридир. «Илләр боју атлы, дәвәли, инәкли, өкүзлү, итли, гојунлу јола кәлмәкдә олан бу көч һардан кәлирди, нечә ил иди јол кәлирди, нијә кәлирди?»... Јахуд «Јаз ағзыјды, Гарајазы мешәсинин әтәјиндән бир көч чыхды. Габагда кәһәр атлар, белиндә јарағлы-јасағлы оғланлар, онлардан сонра атлы гызлар, кәлинләр кәлирди. Кәбәләрлә, килимләрлә өртүлүб бәзәнмиш көч арабаларында гарылар, гадынлар кәлирди. Тохунма иплик кејмиш оғлан ушағларыны өкүзә миндирмишдиләр. Гызыл инәкләр, гырма гојунлар күнүн һансы вахтында дүнјанын һансы јериндәсә сағылачакларыны дуја-дуја, ота-әнчәрә баш апарыб сүддәнә-сүддәнә јашыл дағлара сары дартынырдылар. Ири көвдәли јашлы кишиләр бу көрүнән дүзү дүнјаны өзләри јаратмыш кими дүнјаја јијәләнә-јијәләнә дағлар ағырлығыјла јол кедирдиләр».

Бу бир халғын јүз илләр боју кечдији тарих јолудур. Бу јол елә-белә јол кими тәсвир олунмур. Бу јол заманла бирликдә дәјишә-дәјишә адәти, ән'әнәси, руһу вә зөвгү илә, мејли вә арзусу, кејими-кечими илә тәсвир олунур.

Сон 300—500 иллик тарихи чох бөжүк усталыгла елә бил бир нәслин һәјатына сығышдырмысан. Бабадан нәвәјә (Бәкил) нәнәдән нәвәјә (Һүрү) кечән адлар узун әсрләрдән кечиб кәлән әдавәт, көкләрин гырғыны, Ора-лын сүрүсүнүн бу нәсилдән о нәсилә әманәт верилмәси нәсилләри бирләшдириб ваһид һалына кәтирмишдир. Беләликлә, 300—500 иллик тарих романда бир нәслин тарихи кими көзә чарпыр. Бүтүн бу тарих көрпә Имрини јаддашына јазылмышдыр. О, нәслинни кечмишини бил-дијиндән кәләчәји дә она әјән олур. Буна ел дилиндә алын јазысы, елми дилдә әввәлчәдән програмлашдырма дејилир. Үмумијјәтлә, фәһм бу әсәрин чанына һопдурул-мушдур.

Гаракәллә нәсли узун јол кәлиб нијә мәһз Әјригарда мәскән салды? Нијә Дәдә бурдан да көзәл јерләрдән өтүб өлмәк үчүн бураны сечди? Јенә инсанын өзүнә белә сирр олан фәһм, ган јаддашы! Дәдәни бура дәдәләринин торпағы чәкиб кәтирди. Сонра мә'лум олур ки, бу нәсил вахтилә елә бурдан көчмүшдү, бура да дөндү. Романын «Үч јүз илин башындан чыхан көч, Имирдән дә чыхыб кәләчәјә кедирди» — сөзү илә битмәси «Көч»үн бөжүк үмумиләшдирмәләрлә јазылдығыны, нәслин һәр нүма-јәндәсинин бүтөв бир тарихи әкс етдирдијини көстәрир.

Бурда сәнин бәдин шәкилдә дедијин бир мәтләби ач-маг, инчәләмәк истәјирәм. Бу мәтләб одур ки, Азәрбај-чана оғуз гәбиләләринин ахыны бир дәфә дејил, бир нечә дәфә олмушдур. Һәлә ерамыздан әввәл бизим әчдады-мыз Азәрбајчанда мөвчуд иди. Сонракы көчләр әввәлки көчләрин үстүндә гәрар тутмасајды бабалар бурда бәнд ала билмәзди. Беләликлә, сонра көчәнләр өз торпагла-рына јијәләнир, «өз јурдларында јурдчу» олурлар. Сә-нин әсәриндәки көчүн башчысы Дәдәни Әјригара бурда јашајыб бурда торпага гарышан әчдадын руһу чәкиб кәтирир. Сәнин фәһмлә һисс етдијини нәдәнсә тарихчи-ләримиз елми дәлилләр әсасында (бу елми дәлилләр ис-тәнилән гәдәрди) дејә билмирләр. Бу, бир даһа сәнин әсәринин күчүнү көстәрир.

Сәнин дилинә һәмнишә олдуғундан даһа артыг бу ро-манда һајыл-мајыл олдум. Сән јазы дилимиздә унудул-маз доғма кәлмәләримизи, дејимләримизи тарихдән де-јил, һәјатын өзүндән, халғын чанлы дилиндән алыб јени-дән бизә гајтардын.

Әдәбијјатымызда һадисә олан «Көч»лә сән бу вахта

гәдәр һеч бир јазычынын еләмәдијини еләдин. Бу әсәр көстәрир ки, гәлбин долудур вә сән даһа бөжүк әсәрләр јаратмаға гадирсән.

НӘРИМАН ҺӘСӘНЗАДӘ

Һәр дәфә көзәл бир ше'р охујанда, ше'рин сәһри илә әфсулананда өзүм өзүмдән хәбәр алырам: нәдир ше'р? Нијә бу сәтирләр мәни сәһрләди? Бу сәтирләрдәки кизли гүввә нә имиш ки, гәлбими иситди, һәјәчана кәтирди, һиссләримни далғаландырды, мәни силкәләди?

Мәни чандан усандырды, чәфадан јар усанмазмы?

Бу мисраны охујуб дәрк едән охучу сарсылмаја бил-мир. Нијә? Бах бу нијәнин чавабы чәтиндир. Бу мисраны тәшкил едән сөzlәрә бахырам: «Мән », «чан», «усанмаг», «чәфа», «јар». Бу 5 сөз классик әдәбијјатымызда кәр-ратла ешитдијимиз ади сөzlәрдир. Јар олан јердә чәфа олмалыдыр, чәфа олан јердә дә чан усанмалыдыр. Бу шаблон сөzlәрин тәшкил етдији фикир (классикләрин руһу мөндән инчимәсин) тәзә дејил. Лакин Фүзули, «усанмаг» сөзүнү бир мисрада контраст кими ики дәфә ишләтмәкдә (усанды-усанмазмы) өзүнә гәдәр дәфәләрлә тәқрарланмыш сөzlәрә башга чан, башга рәнк вермиш, беләликлә таныш сөzlәри јени мә'на илә тәзәләмишдир: јарын чәфасы, мәни чандан усандырыр, амма јар өзү исә чәфасындан усанмыр.

Мисрадан чыхан фикир будур. Лакин бу фикир јал-ныз көзәл дејилмиш фикирдир, поезија дејил. Бурадакы усанмаг сөзүнү бу мә'нада јалныз Фүзули ишләтмишдир. Буна көрә дә јердә галан «јар» «чәфа», «чан» кими гу-лағы јағыр еләјән сөzlәрин сүртүклүјүнүн фәргинә вар-мырыг. Чүнки бир сөздәки бәдин контрастын күчү о бири сөzlәрин дә үстүнә көлкә салыб онларын рәнкини дејишдирмиш, ону тәзәләмишдир.

Фүзули мисрасынын бизи сәһрләјән, гәлбимизи тит-рәдән күчү јалныз бунда имиш? Јох! Бу, башга шаирләр тәрәфиндән мин дәфә ишләнмиш көһнә сөzlәрин јалныз јени чалара бүрүнмәсинин көстәричисиدير.

Бу ше'рдәки сәһрин башга әләмәтләри? Бу әләмәтләр бирдирми, икидими? Үмумијјәтлә, бу әләмәтләри бир-бир сајмаг вә нөвбәләндирмәк чох чәтиндир.

Бизә мә'лум олан, дәфәләрлә ишләтдијимиз сөzlәри әсл шаир кечирдији һәјәчанлары ифадә етмәк үчүн јан-јанашы дүзүб мисра һалында тәгдим едәндә биз тәк-тәк сөzlәрин лүғәти мә'насына дејил, там һалда сөzlәрин ифадә етдији мә'наја — һиссә, һиссин биздә ојатдығы һәјәчана вәләһ олуруг.

Бәс еләјсә биздә һәјәчан ојада, гәлбимизи титрәдән о һиссин гәјнағы нә имиш көрәсән? Нијә һәр сөз топлусу биздә һәмин һисси, һәмин һәјәчаны ојада билмир? Шаир о сөzlәри јан-јана нечә дүзүр ки, биз мисранын аловуна бүрүнүр, бу аловда исниир, һиссләримиз тәлатүмә кәлир? «Мәни чандан усандырды, чәфадаң јар усанмазмы?» — мисрасындакы әфсун, сәһр нәдир?

Мисранын дашыдығы фикирми, фикрин бәдин ифадәсими, сөzlәрин дүзүлүшүндәки мусигими, вәзнин аһәңкими? Ениб галхан сәсләрин дүзүлүшүндәки ахармы?

Бунлар һамысы бир ше'рдә, ше'ри тәшкил едән мисраларда бирләшәндә биз һејранлығымызын сәбәбини ахтармыр, елә беләчә һејран олур, поезијанын көнлүмүзә чиләдији дујғуларын ахарына, ишығына, көзәллијинә ујуруг.

Јалныз бу гәдәр!

* * *

Н. Һәсәнзәдәнин ше'рләриндән мән һәмишә бөјүк һәзз алмышам. Она көрә ки, бу ше'рдә, һәр шејдән әввәл, үрәк дөјүнүр. Шаир охучусу илә үрәк дилиндә данышыр.

Јаланын дили ғышғырыг, керчәјин дили һычғырыгдыр. Инсан һеч вахт өз һиссини ғышғыра-ғышғыра демәз. Ғышғырыг — нәјисә зорла сүбут етмәк гәсдидир. Ше'р исә нәјисә сүбут етмәк үчүн дејил, садәчә олараг јашанан дујғуну, гәлбә сығмајан һәјәчаны өз-өзүнә пычылдамаг үчүндүр.

Шаир:

Илләр пилләләрмиш биздән өтәри,
Јоллара каһ бүркү, каһ шахта дүшүр
Шәһрәтин севинчи, јашын кәдәри,
Тәрс кими, икисн бир вахта дүшүр. —

дејәндә мән бу фикрин керчәклијинә инанырам. Бурда шаир ғышғыра-ғышғыра мәни нәјәсә инандырмаға ча-

лышмыр, садәчә олараг пычылтыјла гәлбиндән кечәни дејир. Она көрә ки, мүәјјән јаша чатмыш шаир дүнјаны белә көрүр вә һиссини сәмимилији илә мәни дә өзү кими көрмәјә чағырыр. Ғышғырмајан бу сәмими үрәк сөзүнүн алову охучуну исидир вә о да јашындан асылы олмајараг дүнјаны шаир кими көрмәјә башлајыр вә инаныр ки, шәһрәтин севинчи илә јашын кәдәри инсан өмрүнә ејни вахтда кәлир.

Бурда сөzlәр фото гаршысында дуруб шәклини чәкдирмәк үчүн поза алмајыб. Әксинә сөzlәр башыны ашағы дикиб утана-утана демәк истәдијини дејир. Нә чоҳ, нә дә аз. Сөzlәр дејир ки, дүнјанын иши беләдир. Мәним бу сөзүмә инана да биләрсән, инанмаја да. Амма бурда бир инчә нөгтә вар: Сөzlәр елә һәјалыдыр, елә тәвәзәкардыр ки, биз онларын дедијинә инанмаја билмирик; она көрә ки, һәјалы, тәвәзәкар инсан һәм дә сәмими олар. Сәмими инсан исә һәмишә доғру данышар. Нәинки башгаларынын, лазым кәлсә өз нөгсаныны да демәкдән чәкинмәз. Белә бир үрәјин сөзүнә инанмамаг олармы?

Н. Һәсәнзәдә ше'рини мән һәмишә белә көрмүшәм: Абырлы вә һәјалы, утанчаг вә сәмими!

35 иллик јарадычылыг тәчрүбәмдән дејә биләрәм ки, поза тутуб ғышғыран ше'рләрим гундагдан чыхмамыш өлүбләр. Бу күн онларын өлүмүнә һајыфсыланмырам. Анчаг она һајыфсыланырам ки, о өлән ше'рләрим һеч кәсин јаддашында галмаса да китаб вә гәзет сәһифәләриндә сарала-сарала галачаг вә мәним јарадычылыг биографијама артыг јүк олачаг. Өлән ше'рләрин чәназә јүкү алтында мәним кими чоҳ шаирләр инилдәјиб. Һәлә С. Вурғун кими устад шаирләри демирәм.

Мәнчә бу тәчрүбә јеничә јазмаға башлајан кәнчләрә ибрәт дәрси олмалыдыр.

Шаир бир һисси инсан кими јашамаса ону шаир кими гәләмә ала билмәз.

Бир инсан өмрүнү киров гојмүшам
Бир шаир өмрүнү јашамаг үчүн —

бејтиндә инсанлыгла шаирлик гаршылашдырылмышдыр. Бу, шаир өз өмрүнү сәнәтә гурбан вермәсә шаир ола билмәз — фикрини һисси — бәдин ифадәсидир. Бу һиссин фәлсәфи мә'насыны, өмрүнү сәнәтә һәср едәнләрдәриндән дәрк едә биләр.

Һисси шаир кими гәләмә алмамышдан әввәл ону инсан кими јашамалыдыр. Бах будур сәнәтин нүвәси, чөвһәри, чаны!

Китабда топланан ше'рләрин әсас маһијјәти бу јашанма һиссиндәдир. Бурда зәиф ше'рләр јохдурму? Вар! Зәиф оланлар лазымынча јашанмамыш, дәрк олунмамыш өтәри һиссләрин мәһсулудур. Ән көзәл ше'рләр исә дәриндән јашанмыш, инсан кими һисс едилмиш, дәрк едилмиш дүјгүларын, һиссләрин өвладыдыр. Јашанан, дәрк олунан һиссләрини гәләмә аланда шаир өзү дә сарсылыр. Өзү сарсылдыгы үчүн бизи дә сарсыдыр вә дүшүндүрүр:

Дејирләр камала јетдикчә инсан
Ширин ачы олур, ачылар ширин.
Нијә көнлүн көзү дојур дүңјадан
Нијә көзүн көнлү ач галыр көрән?

Көрүрсүнүзмү, шаир һөкм вермир, суал верир. Лакин бу суалда нә бойда һәгигәт нидасы вар.

Шаир һөкм верә билмәз, шаир охучу гаршысында сүфрә кими гәлбини ачар. Дејәр мәнчә беләдир. Амма беләни елә дејәр ки, сән она инанмаја билмәзсән.

Әввәл арзуларла гызынан гәлби,
Сонра хатирәләр үшүдүр һејһат!

Мәкәр белә дејил? Ким бунун керчәклијинә шүбһә едә биләр?

Мән Нәриманын ше'рләрини, бах бу чәһәтинә көрә севмишәм. Онун ше'рләри һәмишә мәни исидиб, һәмишә дүшүндүрүб, көрә билмәдикләримни мәнә көстәриб.

Әтраф мүһитә, ону әһатә едән адамлара вә һадисәләрә үрәк јанғысы илә бахмајан шаир, ону нараһат едән һадисәләрдән сәмими диллә, үрәк јанғысы илә даныша билмәз. Елә ки, бу үрәк јанғысы олду, демәк о, үрәјинин дили илә данышачаг. Үрәјин дили исә һәмишә сәмими олур. Сәмимијјәт олан јердә исә үмуми данышыг, тәм-тәраг вә сахтакарлыг ола билмәз. Сәмими адам һәмишә конкрет фактларла, деталларла данышар.

Мүһарибәнин дәһшәтләри һаһымыза мә'лумдур. Бу дәһшәтләрдән үмуми шәкилдә данышмаг, фашизмин төрәтдији чинајәтләри үмуми сөзләрә демәк динләјичидә һеч бир һисс ојада билмәз. Лакин:

Галды галстуклар мағазаларда
Бир нәслин көјнәји јахасыз олду —

бејти мүһарибәни көрмәјән кәнч нәслин нәзәриндә мүһарибәнин төрәтдији мәһрумијјәтләри чанландырыр. «Галстуксуз көјнәк» — деталы нәзәримиздә мүһарибәнин шәклини чәкир. Амма унутмајын ки, бу бејтдә нә топун, танкын ады чәкилир, нә дә онларын тәкәрләри алтында әзилән шәһәрләрин, мәһв олан инсанларын... Бунунла белә бу бејт бәдни деталы илә мүһарибәни букүнкү нәслә көстәрә билир. Јахуд «Пајыз» ше'риндәки:

Һава көрүрсән ки, хејли сәриндир
Башгадыр үрәјин әһвалы инди.
Гочалар саһилдән азалыр бир-бир
Кәнчләр ики-ики чохалыр инди —

бәнди Бақы пајызынын рәссам кими лөвһәсини чәкир. Көрүрсүнүзмү, бурда шаир мән дә дахил олмагла бүтүн шаирләрин пајыза хас олан «сары јарпагларын» төкүл-мәси деталындан гачмыш, мәнз Бақы пајызына хас олан башга бир деталы көрмүш вә ону өзүнә мәхсус пычылыты дили илә ифадә етмишдир. Бу бәнддә фикир јүкүнү чийиндә дашыјан гафијә — әһвалы — чохлары — әслиндә гафијә дејил. Лакин биз буну һисс едирикми? Јох! Нијә? Она көрә ки, бурда сөзләрин гафијәләнмәсинә еһтијаж јохдур. Чүнки бурда фикрин өзү мусигидир, аһәнкдир, гафијәдир, бир сөзлә дәрин мүшаһидәдән доған тапынтыдыр. Биз бу фикир тапынтысынын нәғмәси алтында әфсунланыр, ше'рин јазы гәјдасынын фәргинә вармырыг. Бәс еләјсә мән нијә бу гафијәсизлијин фәргинә вардым? Она көрә ки, мән профессионал шаирәм. Гафијәнин мәним үчүн мүәјјән әһәмијјәти олса да, охучу үчүн бунун әһәмијјәти јохдур. Охучу ше'рдән бәдни һәзз ахтарыр вә ону да тапанда севинир.

«Китабханачы» ше'риндә:

Мәним тәк ишимни гоша көрмүшүк
Борчујам миннәтсиз һөрмәти сәнә.
Сәнин әмәјини бөлүшдүрмүшүк
Шөһрәт мәнә дүшүб зәһмәти сәнә.

Һәмишә әзијјәтимизи чәкиб ахтардығымыз мәгаләни ја китабы бизим үчүн тапыб һазыр шәкилдә гаршымыза

гојан китабханачылар һаггында бундан көзәл вә бундан керчәк нә демәк олар?

* * *

Шаирин Һиндистан силсиләсиндән олан ше'рләриндә дә ејни истилик һисс олунур. Чүнки бу силсиләдә дә Һиндистанла јанашы Азәрбајҗандан сөһбәт кедир. Шаирин кәздији шәһәрләр Бақыја, көрдүјү адәтләр бизим адәтләрә бәһзәдиләр. Бу чәһәт башга шаирләримизин харичи мөвзуда јаздылары ше'рләрдәки һиссләрә јахындыр. Бу силсиләдән олан ше'рләр ичиндә, «Мө'чүзә» өз орижиналлығы илә сечиләр. Бурда Һиндистаны сәјаһәтә кәлмиш харичи сәјјаһларын әјләһчәләриндән бәһс олунур. Харичи сәјјаһлар өзләри илә кәтирдикләри тулалары јерли филләрин үстүнә гысгырдылар:

Тохдулар, ачлара бахыб күлүрләр,
Күлүшүн зәрбәси архадан имши.
Тулалар филләрә горхуб һүрүрләр,
Тула чәсарәти горхудан имши.

Кәлмә туланын јерли филә һирсләнмәсини бундан көзәл үмүмиләшдирмәји тәсәввүрә кәтирмәк чәтиндир. Горхудан һүрән тулаларын «чәсарәтинә» филләрин би-канәлијинин сәбәби исә онларын өз вәтәнләриндә әсир олмаларыдыр:

Ханымлар билмирәм нә шижәтдәди
Бајагдан үрәјим од тутуб јаныр
Тулалар харичи сјаһәтдәди,
Филләр вәтәниндә әсир сахланыр.

Бу, һәјат һәгигәтинә шаир мүнәсибәти вә гүдрәтли шаир үмүмиләшдирмәсидир. Бу үмүмиләшдирмә исә ше'рин чөвһәри, мәғзи вә нүвәсидир. Бу нүвә, нүвә парт-лајышындан чох гүдрәтлидир... Белә үмүмиләшдирмәдән, белә чөвһәрдән хали олан ше'рә ше'р дејилмәз, әсәрә әсәр...

Китабда шаирин кичик һәчмли 9 поемасы топлан-мышдыр. Бу поемалар ичәрисиндә «Вәтәнсиз», «Кимин суалы вар», «Рәсул Һәмзәтова мәктуб» поемалары ичти-маи дәјәри илә әдәбијјатымызда һадисә сәјылә биләр.

Бу поемаларда шаир бөјүк бир халгын адындан да-нышыр, һәгигәти алгышлајыр, әдәләтсизлији иттиһам едир. Бир сөзлә, бу поемаларда биз шаир — вәтәндашын образыны көрүрүк.

Өн сөздә чалышдым ки, 30 ил поезија саһәсиндә гәләм чалан сәнәт достумузун әдәбијјатымыза кәтирдији тәзә нәфәси вә бу нәфәсин өзүнәмәхсуслуғуну һөрмәтли оху-чуларымыза чатдырым. Амма әсл сөз сәнәтин ағыр јол-ларында шаирлә чийин-чийнә аддымлајан шаирин дејил, ше'ри охујуб онун оду илә гызынан, өз гәлбиндә дәјәр-ләндирән гәдирбилән охучунундур.

МҮӘЛЛИМ ВӘ ТӘЛӘБӘ*

Аз-аз сөһбәтләр, көрүшләр јадымыза дүшүр ки, чәр-раһ Нурәддин Рзајев бир бағлылыг тапыб мүәллими Фуад Әфәндијевни хатырламасын. Беләликлә, Азәрбај-җан тәбабәтинин индики сәвијјәјә чатмасында өмрүнү сона гәдәр јандырмыш Ф. Әфәндијев достумузун дили-нин «лајласына» чеврилмишди.

Күнләрин бир күнү бу фикрә кәлдик ки, Нурәддин өз мүәллими һаггында олан дүшүнчәләрини вә букүнкү кәңчлик үчүн чох марағлы олан хатирәләрини сәјсыз-һесабыз сөһбәтләријлә сәләләјинчә онлары јазыб бир китаб шәклиндә халга чатдырса, фајдалы иш көрмүш олар.

Н. Рзајевин өз мүәллиминә бәсләдији дәрин севкиси вә еһтирамы о гәдәр күчлү иди ки, елә бил, бизим сөзү-мүзә бәнд имши... разылашды вә јазды.

Көркәмли шәхсијјәтләр һаггында чох китаблар ја-зылыб вә јазылыр. Халгларын мәдәнијјәт тарихи көстә-рир ки, өмрүн сонсузлуға чеврилмәси үчүн о өмрүн өзү сонсуз өмүрлү ишә, абидәјә чеврилмәли, јахуд да сил-силәннин давамы кими башга өмүрләрдә јашамалыдыр. Башга сөзлә:

Өмүр — гәлбин, зәканын
Мин ешги, мин әмәли...

* Мәрһум профессор Фуад Әфәндијев һаггында профессор Н. Рзајевин јаздығы китаба өн сөз. Бу мәгалә Худу Мәммәдовла бирликдә јазылмышдыр.

Көркөмлө шәхсиyyətләрин өмүр салнамәсини јазмаг, әбәди јашамаға ләјиг олан о өмүрүн әсас нахышларыны үмумиләшдириб ону тәглид үчүн кәләчәк нәсилләрин өмүрүндә јашатдырмаг, халча нахышларынын нәсилдән-нәсилә кечиб тәкмилләшмәсинә бәһзәр. Белә китаблар өмүрүн шәклини чәкир, о өмүрүн китаб сәһифәләринә сәпә-ләнән илләринин, әлван ипләрлә чәкилән нахышлара, вурулан илкәкләрә нечә дә охшары вар.

Јашамағы өјрәдән ән уғурлу дәрс јашанылмыш һәјат мисалыдыр. Өрнәк ола биләчәк һәјатларын јазылыб сахланмасы бу мәгсәд үчүн лаһымдыр.

Јаратмаг ешги илә јашатмаг ешги тәхминән ејнидир. Чүнки јарананын јашамаг һаггы вар. Јараңаны јашатмаг ешги илә јашајанлар дүнјанын ән көзәл, ән хејирхәһ адамларыдыр.

Јашамаг — јанмаг, јана-јана јашамаг исә — јаратмаг демәкдир. Һәр јаранан әсәр, едилән кәшф, салынан јол, тикилән ев — севкинин, јангынын мејвәсидир. Јанмагдан ишығ төрәдији кими, јаранан һәр шеј кечәдән күндүзә јолдур. Нәдәнсә нәјә ачылан пәнчәрәдир, бир сөзлә, ишығдыр.

Охучуларымыза тәгдим етдијимиз китабын ады «Јашатмаг јангысы»дыр. Бу ад елә-белә, тәсадүфи ад дејил. Бу китаб, һәгигәтән јарананлары јашатмаг ешги илә өмүрүнү баша вурмуш ишығлы бир инсанын һәјат јангы-сындан бәһс едир.

Ингилабдан әввәл Азәрбајчанда ушаглар үчүн «Мәктәб» адлы бир журнал дәрч олунурду. Һәммин журналын илк сәһифәсиндә гаранлыг ичиндә бир кәнд мәктәби тәс-вир олунурду. Мәктәб бинасынын үстүндән күнәш до-ғур. Онун һәлә зәиф олан илк шәфәгләри кәндә јайылыр...

Бу шәкиллә рәссам демәк истәјирди ки, Азәрбајчан кәндинә илк шәфәгләр мәктәбдән доғачаг, кәнди ишыг-ландырачаг. Бу фикир о заманын маарифчи-демократ-ларынын әгидәсиндән кәлирди. Һәммин журналын редак-тору Азәрбајчанын илк зијалы гадынларындан Шәфигә ханым Әфәндијева иди.

Фуад Әфәндијев һәммин бу аиләдә — илк маариф га-рангушларынын аиләсиндә доғулмуш вә бөјүмүшдү. Ушағлыг илләриндә анасынын нәшр етдији «Мәктәб»

журналыны охујан Фуад сонралар өз тәбиәтиндә вә фи-кирләриндә јашатдығы ишығы рәссамын чәкдији мәктәб бинасынын архасындан доған һәммин күнәшдән — һәммин мәктәб вә идеалдан алмышды.

Нәсилләрә өрнәк ола биләчәк ишығлы адамлар бөјүк амал вә әгидә илә јашамыш бөјүк шәхсиyyətләр һаггын-да китабларын јазылмасы бир нечә мә'нада чох лаһымлы вә вачибдир.

Биринчи она көрә ки, нәсилләр өзләриндән әввәл јашамыш, онлар үчүн нәсә гојуб кетмиш, бөјүк арзу вә идеалларла алышыб-јанмыш адамлары танымалыдыр. Јалһыз танымаг үчүн дејил, онлардан өјрәнмәк, өзләринә һәјат гајәси сечмәк үчүн танымалыдыр.

Икинчиси, белә китаблар нәсилләр арасында көрпү салыр, онлары бир-биринә бағлајыр вә бу бағ халгы вәһ-дәтә кәтирир, тамлашдырыр, бунунла да өзүнү өзүнә таныдыр.

Һардан кәлдијини билмәјән һара кетдијини дә бил-мәз. Өз тарихини, кечиб кәлдији јоллары билмәјән, хал-гынын јетишдирдији надир шәхсиyyətләри танымајан, онларла өјүнмәјән адама нә там инсан демәк олар, нә дә там вәтәндаш.

Белә китаблар елә јазылмалыдыр ки, орда һаггында бәһс олунан шәхсиyyətин бөјүклүјү, онун јалһыз пешә-синдә, сәнәтиндә дејил, инсани кејфијәтләриндә, әгидә-синдә, дүнјакөрүшүндә — бир сөзлә, вәтәндашлығында изләнилсин. Белә ки, әкәр китаб ме'марын һәјат сална-мәсиндән данышырса, ону охујан мүнәндис, агроном, фәһлә, јахуд мүнәллим үчүн дә бу һәјат ејни дәрәчәдә марағлы, јашанылмалы вә тәгдирәләјиг олмалыдыр. Башга сөзлә, һәјаты тәсвир олунан о адам бәдии портретә чеврилмәлидир.

200 ил әввәл јашамыш бир әдиб, јахуд алим һаггында бу күн јазылан китабла һәммин әдиб, јахуд алимин мұа-сиринин онун һаггында јаздығы китаб арасында бөјүк фәрг олмалыдыр. Биринчиси, бәдии чәһәтдән даһа мұ-кәммәл ола билсә дә, икинчисиндә кәләчәкдә јарана би-ләчәк чох-чох белә мұкәммәл портретләрин реал әсасы вар. Чох тәәсүф ки, мәдәнијәт тарихимиздә бу имкан-дан вахтында вә лаһымынча истифадә олунмајыб.

Бөјүк Сабир һаггында, онун јахын досту, јарадычы-лығынын пәрәстишкары, дәрдинин ортағы А. Сәһһәт бир

китаб јазсајды, бу, бизим үчүн бу күн бөјүк тапынты оларды.

Јахуд гәдим әлјазмаларыны гапы-гапы, кәнд-кәнд, шәһәр-шәһәр кәзиб ахтаран, бир чох сәнәт баһадырларыны халга чатдыран С. Мүмтаз кими әдәбијјат мүчәһидинин ону шәхсән таныјыб зәһмәтини дәјәрләндирмәји бачаран бириси тәрәфиндән јарадылмыш әдәби портрет букүнкү нәсил үчүн нә гәдәр мафаглы оларды...

Һаны Үзејирбәјин, Ј. Мәммәдәлијевин, Б. Сәттарзадәнин вә чох-чохларынын өмүр нахышларыны јашадан белә китаблар?

Бөјүк шәхсијјәтләр һаггында халг арасында сајсыз-һесабыз әфсанәләр долашыр. Бунлар өзлүјүндә јахшы олса да, шәхсијјәтин портрет бүтөвлүјү бахымындан кифәјәт дејил. Бу әфсанәләр, тәглид үчүн реаллашмалыдыр.

Н. Рзајевин «Јашатмаг јанғысы» китабы һәмнин бу мәгсәди дашыјыр. Мүәллифин бу мәгсәдә нә дәрәчәдә наил олдуғуну охучу дејәр.

Бизим бу китаба өн сөз јазмагда әсас мәгсәдимиз гәләм адамларынын диггәтини бу хејрхаһ ишә јөнәлтмәкдир. Хејрхаһлыға чәкилән зәһмәт итмәдијн кими, хејрхаһлығы көрүб дәјәрләндирмәјә чәкилән зәһмәт дә итә билмәз.

ИКИ ПОВЕСТ ҺАГГЫНДА

Һөрмәтли редаксия!

Сон ајларда «Азәрбајчан» вә «Улдуз» журналларында бир нечә мараглы нәср әсәри охудум. Сабир Азәринин «Илк тәкан» вә «Думан чәкилир» повестләри... Биринчи әсәр букүнкү кәндимиздән, икинчиси — јахын кечмишимиздән бәһс едир. Мөвзулар да мараглыдыр, бәднин һәл-ли дә...

«Думан чәкилир». Бу әсәрин тәсири алтында 70-чи илләрдән 20-чи илләрә дүшдүм, көјдән пилтә-пилтә төкүлән гарын алтында «Көбәләк гаја»ја сығындым. Чәлил бәјин лајласына, Бадам ханымын вәсијјәтинә гулаг асдым.

Л. Н. Толстојун бир сөзү јадыма дүшдү: «Әсл сәнәти сахтадан фәргләндирән јеканә, шәксиз әламәт — сәнәтин тәсириләндирмәк игтидарыдыр».

Узун мүддәт охудуғум повестин тәсири алтында галдым. Нәһајәт, фикрими гәзетинизин һөрмәтли охучуларына билдирмәкдән өзүмү сахлаја билмәдим.

Илк нөвбәдә јазычынын дилиндән, јазы тәрзиндән данышмаг истәјирәм. Р. Һәмзәтовун «Мәним Дағыстаным» (I һиссә) әсәрини С. Азәринин тәрчүмәсиндә охудуғум заман тәрчүмәнин дилинә валәһ олмушдүм, чүнки бу дил тәрчүмә дили дејилди.

«Тәрчүмә дили» ифадәсинә көрә охучулардан үзр истәјирәм; әслиндә белә бир дил јохдур. Ону биз јаратмышыг. Радиода ешидирик: «Секаһ, ифа едир филанкәс». Бу ифадә дилимиздә јохдур. Сүн'идир, тәрчүмәдән кәлмәдир. «Секаһ, охујур филанкәс» өз дилимиздәдир.

Биринчи синиф дәрслијиндә рус шаирләриндән бирини «Ағачда гуш» адлы ше'рини охудум. Ше'ри намә'лум бир шаир тәрчүмә етмиш, «птица села» ифадәсини «гуш отурду» шәклиндә чевирмишдир. Бах, буна тәрчүмә дили дејәрләр. Тәрчүмәчи бәлкә дә рус дилини јахшы билир, лакин ана дилини билмир, десәк, сәһв етмәрик. Она көрә ки, Азәрбајчан дилиндә «гуш гонар» — дејәрләр.

Һәрфи тәрчүмә дилимизин аһәнкини вә тәбиәтини позур, көзәллијини итирир. «Мәним Дағыстаным»да белә бир ифадә вар: «Чтобы твоя мать носила по тебе траур». Бу чүмләнни сәтри тәрчүмәси беләдир: «Истәјирәм ки, сәнин анан сәнин үчүн јас сахласын». С. Азәринин тәрчүмәсиндә исә беләдир: «Анан вајыңа отурсун». Биринчи тәрчүмә дегигдир, лакин азәрбајчанча дејил, икинчи тәрчүмә исә оријиналдан бир гәдәр узагдыр, лакин азәрбајчанчадыр. Бизә белә тәрчүмә лазымдыр.

Тәрчүмәсиндә бу гәдәр чанлы халг дилинә јахын олан, онун аһәнкини вә инчәликләрини сахлајан јазычынын өз дили даһа ширин вә үрәјәјатымлыдыр: «Әһмәд сәндәләди. Күллү арвад бөјрүндә олмасајды јыхылачагды. Күллү арвад да ләнкәрләнди, киминсә голундан јапшыбыб өзүнү дүзәлтди. Сонра фикир верди ки, бу, Топал Вәлинин әли имиш. Әлини чәкди. Топал Вәли Әһмәдә чымхырды». Јахуд: «Кечә вәһимәли олур. Билирсән нијә? Кечә сонсуз, үмидсиз, кедәр-кәлмәз јол кимиди. Һа јеријирсән, һа гачырсан, бир јана чыхаммырсан, амма сәһәр... Сәһәр ајры шејди. Фикрин дә, јолун да ајдын олур, ишыглы олур, билирсән, көрүрсән ки, һара кедирсән, нечә кедирсән, нијә кедирсән...».

Истәр «Илк тәкан», истәрсә дә «Думан чәкилир» Са-

бир Азәринин јарадычылығынын сон уғурларындан са-
јыла биләр. Һәр ики әсәрдә образлар (һәтта эпизодик)
бүтөвдүр, охучу онлары көрүр, «таныјыр», һисс едир.

Мүәллиф образларыны бүтүн зиддијјәти, нифрәт вә
мәһәббәти, дахили һәјәчаны, мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри
илә биркә көстәрир. Охучу онларын һәрәкәтләринә ирад
тута билмир. Она көрә ки, бу адамларын һәрәкәти, ниф-
рәти вә мәһәббәти мүәллифин ирадәсиндән вә арзусундан
дејил, өз тәбиәтләриндән, өз характерләриндән доғур.

«Илк тәкан»да Солтанын һәрәкәтләри бә'зән охучуда
тәәччүб доғурса да, әсәр давам етдикчә биз ону баша
дүшүр, уғурсуз мәһәббәтнинин һисасындан доған гәрибә-
ликләринә һагг верир, дахили һәјәчанларыны дујуруг.
Бу әсәрдә тәнгид һәдәфи лагејдликдир, сојугганлылыг-
дыр. Әтрафа биканәлик, өзү дә, бир нөв, хәстәликдир,
мәнәви хәстәлик! Онун ачы нәтичәси өзүнү дәрһал бү-
рузә вермир, тәдричән көстәрир... Дамчы-дамчы сызан
су бүнөврәни јаваш-јаваш чүрүдә билдији кими... Мүәл-
лиф бу фикри, сују һәдәр јерә ахан булагын үзәриндә
усталыгла үмумиләшдирмишдир. Булагы дүзәлтдирмәк
лазымдыр, лакин гоншулар онун тә'мирини бири дикә-
риндән умур. Су мәһлә-бачаны батырыр, һеч кәс өзүнү
бу ишдә мәс'ул сајмыр.

Беләликлә, мүәллиф сәнәтдә садәдән мүрәккәбә
принсипини әсас көтүрмүш вә фикрини үмуми сөзләрлә
дејил, конкрет деталларла дејә билмишдир.

«Думан чәкилир» дә Чәлил бәј өз фикир вә дүшүнчә-
ләриндә бә'зән һаггсыз олса да, характериндәки мәрданә-
лијә, дүшдүјү вәзијјәтдән чыхыш јолу тапа билмәмәсинә
көрә, онун һалына ачыјыр, ону бу һала салан гарашлара,
әһмәдләрә нифрәт едирик. Мүәллиф Чәлил бәји психоло-
жи вәзијјәтләрдә тәсвир едир, онун дахилинә баш вурур,
заһирини дејил, гәлбини, гәлбиндәки туфаны бизә көс-
тәрир.

Чәлил бәј Азәрбајҗан бәјлијинин сонунчу нүмајәндә-
ләриндәндир. Мүәллиф бу фикри әјани сурәтдә — Чәлил
бәји нәсли кәсилмәкдә олан гарағачын көлкәсиндә тәс-
вир етмәклә охучуја чатдырыр:

«— Гурујур,— деди,— дәдәмин гарағачларындан бир
будур, бу да гурујур.

— Һә, гарағачларын көкү кәсилир.

Чәлил бәј ғышгырды:

— Кәсилиб еләмир, нијә кәсилир ки...».

Бу кичик эпизод түкәнмәкдә олан бәјлијин фачнәсини
образлы шәкилдә ифадә едир.

Бир тәрәфдән рәијјәтинә зүлм едән, о бири тәрәфдән
торпағы севдијинә көрә Сәрханы өлдүрмәк фикриндән
чәкинән, каһасында гонаг олдуғуна көрә јол азмыш
дүшмәни Сәмәндәрә јол көстәрән Чәлил бәј өз мүрәккәб
тәбиәти илә чанланыр. Чәлил бәјин арвады Бадам ханы-
мын әзәмәти, дөзүмү илә бәрәбәр, ханым-хатынлығы,
сәдагәти елә тә'сирли сәһнәләрдә тәсвир олунур ки, охучу
мүәллифи бу һадисәләрин иштиракчысы кими гәбул едир.
Бадам ханымын өлүмгабағы әри илә сөһбәти, Чәлил бә-
јин она лајла чалмасы, өтәнләрин хатырланмасы реал
тәсвир олунур. Боз атын вә маралын өлүм сәһнәләри елә
бил Бадам ханымын өлүм сәһнәсини тамамлајыр...

Гар дүшмәјән «Көбәләк гаја»нын алтында гаралан
тәк мазар мүәллифин әсәрбоју дедикләринә нөгтә гојур.

Фикримизчә, әсәрин финалы — Чәлил бәјин өлүмү
бир гәдәр башга чүр олмалы иди. Чүнки тәсвир олуна
өлүм Чәлил бәјин бизә мә'лум олан характеринә ујғун
кәлмир.

Әсәрләриндән чыхан нәтичә будур ки, мүәллиф тәс-
вир етдији һадисәләри вә адамлары дујур, онларла бир-
кә ејни вәзијјәтләри јашајыр...

Мән гәләм јолдашыма бу јолда јени јарадычылыг
уғурлары арзулајыр, ондан даһа көзәл әсәрләр көзләји-
рәм.

ШАИРИН ИЛҲАМ ГАЈНАҒЫ

Бизим букүнкү ше'римиздә үч Мәммәд вар: Мәммәд
Араз, Мәммәд Аслан вә Мәммәд Исмајыл. Адлары бир
олса да, бу Мәммәдләрин јарадычылығы бир-биринә
бәнзәмир. Һәр бири јалныз өзүнә бәнзәјән Мәммәддир.
Нә јахшы ки, беләдир.

Мән бу Мәммәдләрин үчүнү дә севирам. Икпси һаг-
гында өз сөзүмү демишәм. Бу күн исә үчүнчүсү һаггын-
да демәк истәјирәм: Мәммәд Исмајыл.

Бир-биринә бәнзәмәсәләр дә, бу Мәммәдләрин үчү дә
бир булагын көзүндән су ичиб. Буна көрә дә онларын
охудуғу нәғмәләрин сөзләри башга-башга олса да, дејим
тәрзләри бир-бириндән ајрылса да, мәтләбләри ејнидир.

Нәдән ки, сөжкәндикләри даг, баш алдыглары гајнаг бир-дир.

Тәнгидчиләримиз јени китаблара рәј јазанда шаир-ләрин тохундуғу мөвзулары садаламагла, ше'рләри мөвзу үзрә групплашдырмагла, бәзи һалларда да бәндләри нәсрә чевириб, изаһ етмәклә ишләрини битмиш һесаб едирләр. Һалбуки шаир шаирдәң нәдән јазмасы илә дејил, нечә јазмасы илә сечилир.

Ше'р сәнәтинин инчәликләрини баша дүшән (баша дүшмәк азыр, дујан) бу сәнәтин тапынтыларына тапынан, дејим тәрзиндәки усталығы шаблондан сечә билән, шаирин башга гәләм саһибләриндән фәргләнән өзүнә-мәхсуслуғуну үзә чыхара билән тәнгидләрә аз раст кәлирик. Мән М. Исмајылын ше'р топлусуну охудуғча һајыф-сыланыр вә истәрдим ки, тәнгидчиләримизин ичәрисиндән хүсуси ше'р арашдырычылары јетишә, јалныз бу ишлә мәшғул ола, ше'р сәнәтиндәки зәркәр инчәликләрини үзә чыхара.

Мәммәд Исмајылы бизә севдирән нәдир?

О, «Тәкрар» ше'риндә «Онсуз да ше'римиз тәкрарла долуб» — дејир. Әслинә бахсан, дүңјада дејилмәмиш сөз јохдур. Јухарыда дедијимиз кими, әсл мәсәлә нәји демәкдә дејил, нечә демәкдәдир. Мәммәд Исмајылын шикајәтләндији тәкрар, фикир тәкрары дејил, көрүм вә дејим тәкрарыдыр.

М. Исмајыл мә'лум фикри өзү кими демәји бачарыр. Она көрә ки, о, әтрафына шаир көзү илә бахыр. Шаир олдуғу үчүн дә өз көзү илә бахыб дүңјаны өзү кими көр-мәји бачарыр. Вај о күнә ки, өзүнү шаир һесаб едән шаир олмаја! Јазан, шаир олмајанда онун дүңјаја өз бахышы да олмајачаг. Өз бахышы олмајанда да дејил-ләнләри өзү кими дејил, өзүндән әввәлkilәрин дедији кими дејәчәк. Сәнәт аләминдә тәкрар будур!

Сәһәрин ачылмасыны јүзләрлә шаир тәсвир едиб. Мәсәлән, Сәмәд Вурғун дејир:

Бахын сәһәрләрин јагут рәнкинә
Бәнзәјир шаирин сөз аһәнкинә.

Пушкин дә өз зәманәсинә ујғун шәкилдә тәхминән белә дејир: «Һөкмдардан әввәл сарај әјанлары кәлиб шаһын кәләчәјини хәбәр вердији кими күнәшдән әввәл шәфәгләр көрүндү» вә с.

Ејни фикри Мәммәд Исмајыл да белә дејир: «Үфүгдә сәһәрин чичәји чыртлар». Һамысында мәтләб ејни олду-ғуна көрә бу дејиләнләрә тәкрар демәк олармы? Гәтијјән! Бурда күнәшин доғдуғуну һәрә өзү кими хәбәр верир.

Инсанын јашы артдығча оғул-ушаг гајғысы артыр, өмүр јүкү чохалыр. Бу фикри чохлары дејиб. Мәммәд Исмајыл һәмин фикри демәк үчүн инсаны ағача, инсанын јашадығы илләри ағачдан көјәрән будаглара бәнзәдир:

Дөнәр будаглара өмүрүн илләри
Асылар чийиндән оғул-ушаглар.

Һәмин фикри һеч кәс бу чүр демәјиб.

Јахуд дөрд иллик мұһарибәнни бизә нечә баһа баша кәлдији барәдә һамы јазыр вә јазачаглар. Амма дөрд иллик мұһарибәнни мәһрумијјәтләрини дејәнләрин ичә-рисиндә јалныз өзү кими дејәнләрин сөзү әзбәрләнир, та-рих үчүн галыр. Мәммәд Исмајыл мұһарибәнни дөрд илини гатардан гырылыб галан дөрд вагона бәнзәдәрәк јазыр:

Фит верәр... Заманын сәси учалар
Кәләчәк сәһәрләр чыхар гаршына
Дөрд вагон гатардан ајрылыб галар
Дөрд нәсил јетишмәз мәнзил башына.

Бурда фикир мә'лумдур. Дејим, образ исә тамамилә јенидир. Мұһарибәнни дәһшәтли мәһрумијјәтләриндән бири дә дул галмыш кәнч аналарын өз тамаһ дишләрини чыхарыб нәфсләрини әрсиз өлдүрмәләри иди. Бу дәрди шаир көрүн нечә дејиб:

Бир ад долашырды сөз арасында
Үмиддән асылан гылынч кимијдик.
Аналар гынындан сыјырыб бизи
Гојмушду нәфсијлә өз арасында.

Бурда шаир, нағылларымызда гәһрәманын өз нәф-синә гәләбә чалмаг үчүн бир јатагда јатдығы гызла өз арасына гылынч гојмасы әһвалатындан истифадә илә көзәл бир образ јаратмышдыр. Нәфсә гәләбәнни бу шәк-ли ше'римиздә тамамилә јенидир, бу, Мәммәд Исмајыла мәхсусдур.

Елэ бурадан да Мәммәд Исмајыл ше'ринин даһа әсас-
фы бир чәһәти ортаја чыхыр:

Ана лајласыјла ичирилән сәс
Дүнја гајғысыјла унудулармы —

дејән шаирин илһам чешмәси өз гајнағыны ана лајлала-
рындан, нәнә нағылларындан кәтүрүр. Шаир дүнјаја
нағыл көзү илә бахыр, дүнјанын енини, узунуну, ширин-
лијини, ачылыгыны, гәмини, севинчини бајаты јанғысы,
нағыл һикмәти илә өлчүр. Одур ки, мұһарибә илләриндә
нәфси илә намусу арасында дајанмыш кәнч аналарын
фачиәсини јазан шаир, о дөврүн ушаглаарыны гылынчдан
асылан үмидә бәнзәдир, ону нағылларымыздакы кими
нәфслә намусун арасына гојур. Бу, шаирин дүшүнчә тәр-
зидир. Дүшүнчә тәрзини исә сонрадан газанмаг олмаз.
Бу, онун руһуна анасынын лајлаларындан, нәнәсинин
нағылларындан сүзүлүб. Елә буна көрә дә онун ше'р-
ләриндә бајаты сафлығы, нағыл мүдриклији көрүрүк.

«Бабаларын әмәк нәғмәләри» силсиләсиндән јаздығы
«Әкин, әкин торпаглары», «Ишлә котаным, ишлә», «Хыр-
ман ач, вәри сазла», «Аһ бу саралан зәмиләр», «Дән кә-
тир, һеј дән кәтир» кими ше'рләри этнографик парчалар-
дыр. Бу ше'рләрдә халгын руһуну, дүшүнчәсини, фик-
рини, арзусуну, тәбиәтини, зөвгүнү, дүнјакөрүшүнү,
әмәјә вә мұһитә мұнасибәтини, бир сөзлә халгын өзүнү
көрүрүк. Халгы дәриндән танымадан, онун ағрысына,
ачысына дәриндән бәләд олмадан, онун арзуларыны өз
арзун кими јашамадан белә ше'рләри јаратмаг олмаз.

Елм космополит, сәнәт миллидир. Милли олмајан сән-
нәт сәнәт ола билмәз. Мәнә көрә бәдин истә'дад колорит-
дир, миллиликдир, хәлгиликдир:

Долајлары долајлајын,
Һоловары һолајлајын,
Голунузу голајлајын,
Бугда сәпин, бугда сәпин!

* * *

Бу дары дарычады,
Чөрәји сарычады
Бир габ чамыш гатығы,
Јанында дары чады.

* * *

Нә инсафа кәлмисән
Һардан доғуб күн белә
Мән очағы галајым,
Сән хәмири күндәлә.

Бајаты тә'сири бағышлајан бу парчалар этнографик
нәғмәләрдир. Бу парчалары башга дилә тәрчүмә елә
көрүм нечә еләјирсән! Руһу, зөвгү тәрчүмә еләмәк мүм-
күнсә, бунлары да ајры дилә чевирмәк мүмкүн олар.
Фолклордан кәлән «Елчи дашы», «Кәлинин башына шир-
ни сәпмәк», «Он бармағын онуну да шам елә», «Евләри-
нин далы јонча» кими дејимләр халгын руһу вә зөвгүн-
дән ышыгыран елә аңламлардыр ки, халгы билмәдән,
танымадан, халгла нәфәс-нәфәсә јашамадан бунларын
көзәллијини дәрк етмәк чәтиндир.

Бир инсан өмрүнүн хәритәсини чәкмәк асандырмы?

Лермонтов демишкән бир инсанын бир күндә чәкдик-
ләрини јазмаг бир халгын миниллик тарихини јазмагдан
чәтиндир. Инсанын чәкдикләрини сәнәткар гәләми, хал-
гын чәкдикләрини исә тарихчи гәләми јазыр. Сәнәткар
инсан гәлбинин дәринликләринә, тарихчи исә кечмишин
гаранлыгларына баш вурур. Инсан гәлбинин дәринлик-
ләриндәки зүлмәти ајдынлашдырмаг үчүн ора бәсирәт
көзүндән, мәнәви көздән, тарихин дәринликләрини ај-
дынлашдырмаг үчүн исә ора ағылдан, сүбутдән ишыг
салмаг лазымдыр.

Шаир инсан адындан «Мән дүнјајам» дејир. Бу дүн-
јада нә гәдәр ағрылар, ачылар, севинчләр, арзулар, көз-
ләмәләр, бүдрәмәләр, галхмалар, енмәләр вар... Бунлар
һамысы мә'лум керчәкләрдир. Лакин «Бир дүнјајам»дан
сонра шаир «Позулубдур бу дүнјанын игтисади хәритә-
си» дејәндә дајанмалы, дүшүнмәли олурсан... Бурда јоз-
малар башланыр. Мәтләби һәр охучу өзү билдији јерә
јозур. Јозмасынын дүзкүн олуб-олмадығыны кәсдирмәк
үчүн ше'рин ардыны охујур: «Мә'дәм варды бир вахт
дашы әридәси». «Игтисади» сөзү илә «мә'дә» сөзүнүн
мәтләб ујарлығы охучунун көмәјинә чатыр. «Хәритәси»
сөзүнә «әридәси» гафијәсинин кәтирилмәси ағла чәтин
кәлсә дә, шаирин демәк истәдији фикрин өзү гафијәдир,
аһәнкјир. (Мән дејәрдим ки, «өлүмлә», «күлүм» дејил,
«өлүмлә» «һәјат» гафијәдир, бу шәкли гафијә дејил, бу

мәтләб гафијәси, фикир гафијәсидир, даһа доғрусу, ујарлығыдыр).

Инсан өзү бир дүнјадырса вә бу дүнјанын игтисади хәритәси позулубса, бүтүн бунлар һамысы инсанын өмрүндән, дахили дүнјасындан кечиб кедир. Вахтилә дашы әридә билән мә'дә дә замаң кечдикчә әввәлки имканларыны итирир, дүнјанын һәрбә-зорбасы гаршысында тәслим бајрағы галдырыр. Артыг даш бир јана галсын, чәрәји дә чәтин әридир. Бу, мәсәләннн мадди тәрәфи, бундан сонра шаир инсанын мә'нәви дүнјасына кечир:

Үрәјим дә бир көзәлә мүстәмләкә,
Күнаһларым мәнә ләкә
Бир балача өлкәјәм,
Бир аз мәһкумлуғум вар,
Бир аз да һакимлијим.

Бу сон аккордда шаир ше'рин әввәлиндә дедији. «Бир дүнјајам» сөзүнү дәлилләрлә «сүбүт едир». Демәк, инсан сијаси вә игтисади хәритәсилә һәгигәтән бир дүнјаја, бу дүнјанын ичиндә гәрар тутуб бир көзәлә мүстәмләкә олан бир өлкәјә бәнзәјир. Бу әсл мәнтиги ше'р өрнәјидир.

Мәммәд Исмајылын ше'рләринин көзәллијини, өзүнә-мәхсуслуғуну ачмағ, онун мөвзуларында башга чүр јени ше'рләр јазмағдан чәтиндир. Чүнки онун ше'рләри ағла дејил, һиссә јөнәлир. Ағла јөнәлән ше'рләри ағыл вә мәнтиглә ачмағ, изаһ етмәк асандыр, лакин һисслә, һәјәчанла јазылан ше'рләри ачмағ үчүн һәмнин ше'рләрин мүәллифи олуб мүәллифин өзү кими һәјәчанланмағ, вәчдә кәлмәк лазымдыр. Бир сөзлә, онун ше'рләри изаһа, тәһлилә чәтин кәлир. Адам горхур ки, бу ше'рләрдәки көзәллик, зәрифлик тәһлилдән үркүјә дүшүб гача биләр.

Гызыл сүфрә дүшәр јашыл талаја
Кечәјә тушланар чајын ишығы.
Ајылар сүбһәчән шәфәг јалајар,
Сүзүләр бал кими ајын ишығы.

Үчүнчү мисрадакы «ајылар» сөзү илә сәтрин башындакы «јалајар» гафијәсинин јаратдығы көзәллији бир тәрәфә гојағ. Әсас мәсәлә бурадакы бәнзәтмәләрдәдир. Ај ишығында мешә... мешәнин ичиндән ахан чај. Чајы

шәфәгләндирән ај ишығы, мешәнин гаранлығына тушланыб... Бәндин сон икн мисрасындакы «ајы» вә «бал» јухарыдакы идиаллик мәнзәрә илә маддиллик бахымындан ујушмаса да өз араларындакы ујарлыг (мешә ајылары бал јејәр) тәсвирин поетик көзәллијини артырыб ону тамамлајыр. Шаир ајын шәфәгләрини балдан сачылан телә бәнзәтмәклә онларын арасында һәм мадди, һәм дә поетик аһәнк јаратмышдыр. Бах, буна дејәрләр, әсл поезија! Амма һеч билмирәм бу көзәллији, бу поетик кәшфи ача билдимми? Шаирин шаиранә тәсвиринә мәним тәһлилим хәләл кәтирмәдимми?

Мәммәд Исмајылын ше'рләриндәки тәбиәт јалныз тәсвир хатиринә, мәнзәрәси чәкилән тәбиәт дејил. Бу, инсан кими данышан вә инсаны да данышдыран, дағын, дашын архасында инсан нәфәси дајанан, бизи һәјәчанландыран вә дүшүндүрән тәбиәтдир:

Јарпағлар дүшдүкчә өз будағындан
Өмүр күнләрини бир-бир сајырды.
Гышын кәлишини санки бу заман,
Јерин гулағына пычылдајырды.

Пајызда јарпағ төкүмү ади һалдыр. Лакин јердә сүрүнән јарпағларын јерин гулағына гышын кәлмәсини пычылдамасы шаир бахышы, шаир јозумудур.

«Әкәр истәјирсән көнлүн ачылсын, көнүл вер торпаға» — дејән шаир, инсанын дүнјаја вердији вә верә биләчәји бүтүн суалларын чавабыны вә бүтүн дәрдләрин дәрманыны торпагда, ана тәбиәтдә ахтарыр. Шаир бир заман гојнунда бөјүдүјү кәндинә кәлир. «Тәзә чаванлар ону танымыр» бурда инчә бир кинајә вар. Арзуларына чатмағ үчүн кәнддән шәһәрә кәлән кәнчләр бир мүддәтдән сонра доғма кәндинә јадлашыр, кәнд дә ону танымыр. Шаир бу уму-күсүнү чох инчә бир ејһамла арадан көтүрмәк, бојнунда һагг-сајы олан кәнднн көнлүнү алмағ истәјир:

Сәнин гучағында арзуладығым
Күнләрдән гајыдыб кәлмишәм сәнә.

Бу икн мисра о гәдәр долу, о гәдәр тутумлудур ки, «арзуладығым күнләрдән гајыдыб кәлмишәм»ин нә демәк олдуғуну дәнә-дәнә дүшүнмәк, чох дәринликләрә

баш вурмаг кәрәкдир. Бу дүшүнчәнин, бу бәшәри инчик-
лијин сәбәбини вә чавабыны шаир башга ше'риндә верир:

Бирчә күн унутсам сәни дүнјада
Өзүмә кәлмәрәм.

Тәбиәтлә бу бағлылыг, өзүнү тәбиәтдә, ана торлагда
тапмаг демәкдир:

Ич сүбһүн көзүндән күн ишығыны
Чыхсын варлыгындан ағры-ачылар.
Көрсән гөнчәләрин ачылдығыны
Бәлкә дәрдинин дә сирри ачылар —

Шаир, инсан гәлбинин мүәммалы сирләрини јенә тәбиәт-
дә ахтарыр, она көрә ки, инсан өзү дә ана тәбиәтнә өв-
лады олмагла онун үзви бир парчасыдыр:

Дөнәм тәбиәтин бир парчасына
Јаралы көнлүмү сағалда бәлкә

Она көрә ки:

Һоп мәним руһума ај јашыл мешә
Сәндән ајрыланда руһум јадлашыр.

Шаирин кәлдији бу нәтичә тамамилә доғрудур.

Мәммәд Исмајылын охучуларә тәгдим олунан бу нөв-
бәти китабында көзәл бир шаир дүнјасы јашајыр. Бу
дүнјада нә варса һамысы шаирин өз бахышындан, өз
дүјғуларындан сүзүлмүшдүр. Ше'рдән-ше'рә, китабдан-
китаба јеткинләшән бу шаир өз сәмимийјәти вә мүдри-
клији илә, һәр шејдән әввәл, бизи дедикләринә инандыра
билир. Чүнки о, гәлбинин дили илә данышыр. Сәнәтдә
исә үрәк дили даныша билмәк сәнәткарын сәнәткарлы-
ғынын дәлилидир. Мән әминәм ки, охучуларымыз бу ки-
табдан бир чох суалларына чаваб тапа биләчәк вә мәним
фикримә шәрик олачаглар.

ҺӨРМӘТЛИ МУСА

«Јахшы ки, сән варсан» китабыны охудум. Бурдакы
ше'рләрин чохуну вахтилә гәзет вә журнал сәһифәләрин-
дә охумуш вә исинмишдим. Бу китабда исә һәм сәнин үс-
лубун, һәм дә мөвзу даирән инчәликләринә гәдәр мәнә

ајдын олду. Сәнин һаггында чох вахт дејирләр ки, сән
тәбиәт шаирисән. Бу фикирлә мән дә шәрикәм. Тәбиәти
гәлбән дујан, онун нәғмәсини сөзә чевирмәји бачаран
шаирләримизин өзү дә јахшы ки, бири-дикәриндән үслу-
буна, дејим тәрзинә көрә сечилир. Бу јердә һ. Арифи ја-
да салмамаг мүмкүн дејил. О, дашы, торпағы данышдыр-
мағы, инсан һиссләрини тәбиәтә көчүрмәји бачарыр. Бах
бу јолда сәнин ше'рләрин тәзә пилләдир. Сән «Көчүрдүм
көнлүмә мән тәбиәти» — дејәндә охучуну инандыра би-
лирсән. Она көрә ки, бу, елә-белә кәлиши көзәл сөз
дејил, һәгигәтдир, сән гапалы дөрд дивар ичиндә оlanda
дә көзләрин чөлү көрүр, чијәрләрин чөл һавасы илә тә-
нәффүс едир, гәлбин тәбиәтлә јашајыр:

Дамчылар гарангуш димдији ким
Чырпылыр вагонун пәнчәрәсинә.

Бу, артыг лөвһәдир. Бу лөвһәни јаратмаг үчүн илк
нөвбәдә тәбиәти севмәк, дујмаг вә чөл һавасы илә јаша-
маг кәрәкдир. Бурдан да мүшаһидә доғур... «Тохумларын
ијнә учлу көзләриндә бирдән јашыл ишыг јанды» деји-
мини тапыб бу көзәлликдә демәк үчүн јаз башы ағач-
ларын дүјмәләнемәсини нә гәдәр сејр етмәк, ән вачибидә
ачылан дүјмәләрлә бәрабәр баһар ешгинә көнүл гапы-
ларыны ачмаг, ону кәлән баһара тәслим етмәк ләзимдыр.

Тәбиәт көзәллијинә өзүнү тәслим едән шаир, һәр
јердә бу көзәллији өзүнә арха, көмәк вә дајаг сајыр,
гәлбиндә бошлуг һисс едәндә тәбиәтдән, онун гәрәзсиз
јахшылығындан көмәк умур:

Өзүмү кимсәсиз сајанда бә'зән
Чинарлар узадыб әлнини мәнә.

Тәбиәтә күвәнмәк һисси тәбии оларәг сәни инсанла
тәбиәт арасындакы инчә, илк бахышда көзә көрүнмәз
әлагәни көрмәјә кәтириб чыхармышдыр. Сән бир чох
ше'рләриндә, тәбиәт һадисәләриндә инсан овгатыны кө-
рүр, онлары шаирәнә шәкилдә гаршылашдырысан. Гај-
најан булағын инсана бәхш етдији сәрин суда јахшы
адамларын гәрәзсиз хејрхәһлығыны көрмәк, сәни ин-
сандан тәбиәтин сәхавәтини умма фикринә кәтириб чы-
хармышдыр. Инсан тәбиәтин баласы олмаг е'тибарилә

сəхавəт, хејрхəһлыг, тəмизлик кими ади сифəтлəри аны-
сы тəбиəтдэн өјрəнмəлидир.

Јахшы ки, тиканлар чичəкдэн азыр
Амма тиканлар да көрүр ишини.
Һəлим күлəклəрин охшамасында
Дудум јахшыларын нəвəзишини.

Бурдакы «Һəлим» сөзү күлəкдэн чох инсана аид си-
фəтдир. Лакин сэн əслиндə күлəкдэн дејил, инсандан да-
нышмаг истəдијин үчүн күлəжə хəфиф дејил, Һəлим си-
фəтини вермиш, ону инсанилəшдирмисэн.

Тəбиəтдəки эн али сифəтлəри инсанда ахтардыгын-
дандыр ки, гарын тəмизлијиндə сојуглуг дејил, истилик
көрүрсэн.

Улдуз тək үстүмə сəпəлэн еј гар,
Белə тəмизликлə инсимək олар.

Шаирлəр дүнјада Һəмишə тəмизлик, хејрхəһлыг вə
јахшылыг ахтарсалар да Һəјат бир рəнкли дејил, онун
ағы илə бəрəбэр гарасы да вар. Буну билэн, мұшаһидə
едэн шаир гəлби бир-биринə гаршы дуран тəрəфлəрин
мүбаризəсини тəһлил едир, əбəди јахшылыға говушма-
нын јолларыны дүшүнүр. Нə гəдэр ки, јер үзүндə импе-
риализмин, зүлмүн, Һагсызлыгын көкү кəсилмəјиб, тə-
рəфлəрин мүбаризəси лəбүддүр. Лакин сэн она да ин-
нырсан ки, əдалəт вə Һəгигəт өз сөзүнү дејəчək. Имperi-
ализм тəрəфи мəғлубијјəтə уграјачагдыр. Чүнки инсан
бөјүкдүр, гүдрəтлидир. Инсан əдалəтин, Һагын, Һəгигə-
тин вə вичданын Һөкмү илə Һəрəkəт едэндə аллаһ сəвиј-
јəсинə јүксəлир:

Нə вахткы гəлбинə шејтанлар долур
Бəдкүман Һаг кəрмəз инсан тəрəфдə
Инсан аллаһларын аллаһы олур
Ондакы дајаныр вичдан тəрəфдə.

Инсанын гүдрəтинə бу бөјүк инам Һисси сəни чох
тəбии олараг «Нефт дашларында кечə јары» лирик пое-
масына кəтириб чыхарыб. Бу поемада дəнизин дибин-
дэн гара гызыл чыхаран əмək гəһрəманларынын əфса-
нəви шүчəэти патетик бир диллə тəрəннүм олунур. Мəһз

тəрəннүм олунур, кəстəрилмир. Гəһрəманлыгын пафосу
сəнин гəлбиндэн кечиб романтиклəшир, поетиклəшир.
Əлбəттə гəһрəманлыгы кəстəрмək эпик поеманын иши-
дир, сэн бу мөгсəди гаршына гојмамысан. Даһа доғрусу,
шејриндəки лирик ағыны сахламаға чалышмыш вə буна
да наил олмусан.

Əфсанə шəкилли бир Һəкəјəтин
Бирјолуг инандым Һəгигəтинə.
Једди див өлдүрэн Мəлнкмəммəдин
Инандым күчүнə, чəсəрəтинə.

Бурада дəниз гəһрəманлары фəклор гəһрəманы Мə-
ликмəммəдлə тутушдурулур. Халг Һəмишə өз гəһрəма-
ныны мүбалиғəли сурəтдə шиширтмəји, бөјүтмəји, ону
əфсанəлəшдирмəји севир. Бу мəһнада сэн əфсанəви гəһ-
рəманлыг нүмунəлəри кəстəрмиш дəниз гəһрəманларыны
охучуна нағыл гəһрəманлары кими тəгдим етмəкдə Һаг-
лысан.

Бир гарыш торпагы мин гарыш ејлэр
Дүнјанын алтыны шум ејлэр инсан.
Гајаны эридиб мум ејлэр инсан;
Дашлары өјрəдэр күл битирмəјə
Булуду өјрəдэр сүд кəтирмəјə.

Бу поэма инсан гүдрəтинə кəзəл бир Һимндир.

Əниз гəлэм јолдашым, сəнин бу кəзəл сənəт уғурла-
рын мəни бир дə она кəрə севиндирир ки, сэн Һэр чүр
Һоғгабазлыгдан вə көһнə мəтəһныны јенилик ады илə ба-
зара чəкэн үздəнираг новаторларын əлламəчилијиндэн
чох узагсан. Əдəбијјат вə сənəт халг үчүндүр. Əкəр ону
баша дүшмəкдэн өтрү халг башыны чатдадачагса бу
кимə вə нəјə лəзымдыр? Сənəткар она дејилир ки, о,
дамлада дəрјаны, садəдə бөјүјү, адидə гејри-адини ифа-
дə етмəји бачарсын. Сənəт нə гəдэр садə вə ајдын олса
бир о гəдэр кəзəлдир.

Новаторлуг ады илə ребус вə тапмача јазанлар баш-
га халгларын да əдəбијјатында олмушдур. Бунлар Һаг-
гында кəркəмли совет əдиби Серкеј Сартаков «Литера-
турнаја газета»нын бу илки 22 август тарихли нөмрəсин-
дə јазыр: «Новаторлуг пəрдəsi алтында бəзи əдəбијјат-
чылар Һэр чүр мəнтигдэн узаг ојунлар чыхарыр, сөзлəри
баш-ајаг гојур, гəсдэн аңлашылмамазлыг јарадыр вə бу-

ну эн жүксәк нанлијјәт е'лан едирләр — фикирләш охучу, кәл кәләфин учуну тап көрүм нечә тапырсан... Поезијада исә аһәнк, сафлыг, ше'ријјәт вә образларын дәгиглији унутулур вә мән кәдәрлә фикирләширәм: Ахы бунула нә газанырлар? Пушкинин, Лермонтовун, Толстојун, Туркеневиң, Достоевскиниң, Чеховун, Буниниң, Горкиниң, Мајаковскиниң, Јесениниң, Блокун јаратдыгларының гаршысында бу әсәрләрин һаңсы үстүнлүкләри вар?

Чаваб јохдур. Ја да белә бир чаваб верирләр: «Бу, елә она көрә јахшыдыр ки, мүасирдир».

Демәк, аңлашылмамазлыг мүасирлик имиш!..

Јенилији долашыглыгда, гејри-мүәјјәнликдә, абстраксијада дејил, ајдынлыгда, мүәјјәнликдә вә реал һәјатда ахтармаг лазымдыр. Сән бу јолун јолчусусан. Сәнә бу јолда даһа бөјүк уғурлар диләјирәм.

ДИЛИМИЗ — ӘДӘБИЈАТЫМЫЗ

Мән Бақы радиосунун чәнуби азербайжанлы динләјичиләриндән бир нечәсиниң мәктубу илә таныш олдум. Мәктублар һамысы бөјүк мәһәббәт вә үрәк дөјүнтүсү илә јазылмышдыр. Мәктуб мүәллифләри бизим өлкә илә, онун тәһсил системи вә һәјат тәрзи илә марагландыгларыны јазыр вә бу мәсәләләрә даир мараглы суаллар верирләр. Мән бу суалларын һамысына чаваб вермәк фикриндә дејиләм. Лакин мәктубларын әксәријјәтиндә тохунулан бир мәсәлә барәсиндә фикрим билдирмәк истәјирәм. Бу да Азербайжан дили, онун Совет Азербайжанындакы вәзијјәти барәдә олан суаллара чавабымдан ибарәтдир.

Һәмдулла Чәфәри, Әһмәд Азәри јолдашлар мәктубларында Азербайжан халг әдәбијјатыны вә дилини дәрјндән өјрәнмәк истәдијини јазыр. Биз бу јолдашларын арзусуну нәзәрә алараг бүгүнкү чыхышымызда Азербайжан дилиниң тарихинә өтәрки нәзәр салыб халг әдәбијјаты өрнәкләриндән данышмағы лазым билдик.

Бизим доғма Азербайжан дилимизин тарихи чох гәдимдир. Бу дилдә XIII вә XIV әсрләрдә Һәсәнәғлу вә Нәсими кими уstad шаирләр јазыб јарадыблар. Бөјүк сәркәрдә вә шаир Шаһ Исмајыл Хәтәи дөврүндә бу дил бүтүн Јахын Шәргдә елм-сәнәт вә дөвләт дили кими танымыш вә чичәкләнмишдир.

Бу, јазылы абидаләрдән чох-чох әввәл Милад тарихиниң илк әсрләриндә, јә'ни 1400—1500 ил әввәл Дәдә Горгуд китабы јаранмыш вә түрк дили халглар арасында јайылмышдыр. Бу абида бәди дәјәриндән, көзәл бир сәнәт әсәри олмасындан башга, һәм дә ана дилимизин һәлә о заманлар нә гәдәр жүксәк сәвијјәдә олдуғуну, онун кениш имканларыны көстәрир:

Бәри кәлkil, башым бахты, евим тахты
Евдән чыхыб јүрүјәндә сәлви бојлум.
Топуғунда сармашанда гара сачлым
Гурулу јаја бәнзәр чатма гашлым
Гоша бадам сығмајан дар ағызлым
Күз алмасына бәнзәр ал јанаглым
Ғадыным, дирәјим, дөләјим.

Бу бәди сурәтләр, охшатмалар, дилимизин зәрифлијини, көзәллијини көстәрән гүввәтли дејимләрдир.

Халг әдәбијјаты халгын јаранма тарихи илә бағлыдыр. Белә ки, халг өз нәғмәләриндә, нағыл вә дастанларында, бајаты вә лајлаларында һәмишә өз дәрдини вә арзусуну ифадә етмәјә чалышмышдыр. Она көрә дә халг әдәбијјаты инчиләринә јалныз сырф сәнәт әсәрләри кими дејил, һәм дә тарихимизин ајры-ајры дөврләрини әкс етдирән кечиб кәлдијимиз јоллардан хәбәр верән тарихи сәнәдләр кими бахмалыыг. Бу бајатыја диггәт јетирәк:

Елим, күнүм таланды
Үстүнә од галанды
Јад әлиндән ел көчдү,
Бир даға далдаланды.

Бу бајаты нә заман јаранмышдыр? Билмирик. Лакин нә мүнәсибәтлә дејилдији ајдындыр. Бајаты охунан кими, көзүмүзүн өнүндә бир лөвһә чанланыр, јаделлиләрин вәтәнимизә басгынлары јада дүшүр. Бајатыдан бу басгынын тарихи һаггында мә'лумат ала билмәсәк дә вәзијјәти көрүрүк. Бајатынын биринчи сәтриндә елин таланмасындан, икинчи сәтриндә ел-обаја од вурулмасындан сөһбәт кедир. Үчүнчү сәтирдә бу изаһ олунур: јаделлиләр јурдумуза басгын етмишләр, дөрдүнчү сәтирдә исә бу басгындан горунмаг үчүн елин дағлара чәкилиб орада далдаланмасы хәбәр верилир.

Беләликлә, бөжүк бир романа мөвзу ола биләчәк һадисәни халг дөрдчә мисраја сығышдыра билмишдир. Бурада һаваја атылмыш бир дәнә дә бош сөз күлтәси јохдур. Сөзләрин һамысы һәдәфә дәјир. Бу нәдир? Бу, чан јанғысыдыр. Бу, чан јанғысындан јаранан һаләдир.

Инди бу бајатыја диггәт јетирәк:

Әзизим бизә галды
Бир ширин сөзә галды.
Јад говулду обадан,
Јүрд јенә бизә галды.

Бу бајаты елә бил, биринчи бајатынын ардыдыр. Биринчи бајатыда јаделлинин јурда басгынындан, икинчи бајатыда исә јаделлинин јурддан говулмасындан сөһбәт кедир.

Бајатыларын һәр бири бир тәләјин уғурсузлуғу, бир өмрүн ениш-јохушу, елин, обанын дәрди-сәри илә бағлыдыр. Онларын һәр бири бир һадисәдә јараныб ағыздан ағыза кечир, илләрин мәһәк дашына тохунуб бүллурланыр, чилаланыр, кәлиб зәманәмизә чатыр. Она көрә дә бу күн биз бајатылара, онлардакы камиллијә, бүтөвлүјә, көзәллик вә мүдриклијә һејран галмаја билмирик. Бир инсанын дәрди бир халгын дәрдинә, халгын дәрди бир нәфәрин дәрдинә чеврилир. Халгын мә'нәвијјаты о гәдәр дәрин, о гәдәр зәнкин олуб ки, өз дәрдини сон дәрәчә инчә, шаһранә демәји бачарыб. Халгын мә'нәви дүнјасыны, инчә зөвгүнү вә зәриф дүјгуларыны дилә кәтирән бајатыларымыз вә лајлаларымыз дилимизин нәләрә гадир олдуғуну вә бүтүн имканларыны көстәрир:

Әзизим касад олмаз
Мәрд әли касад олмаз
Јүз намәрдин чәрәјин
Доғрасан касә долмаз.

Әзизим дәрә мәрдим
Дүшмәсин дәрә мәрдим
Мәнә дәрман нејләјин
Тифилкән дәрә әмәрдим.

Әзизим су дајанды,
Сел кәлди, су дајанды.
Өзүмү суја атдым,
Алышды, су да јанды.

Әзизим ојан јери
Севкилим, ојан јери.
Мин ил сел кәлсә долмаз
Бир күн гәм ојан јери.

Бу бајатыларын һәр бири бир сәнәт инчиси, бир ше'р көһнәридир.

Бајатылардакы бу зәрифлик, бу дәринлик вә бөжүклүк гаршысында сәчдәјә кәлмәк аздыр, бунлары кечәкүндүз өјрәнмәк, өјрәнмәк лазымдыр. Биз халгы өјрән-дикчә учалырыг, бөјүјүрүк.

Бизим ән бөжүк сәнәткарларымыз һәмишә халг јарандычылыгындан өјрәниб, она көрә дә јүксәлибләр. Фүзуллинин дә, Үзејир бәјин дә, Сабирин дә, Вурғунун да гүд-рәти бунда иди.

Бајатыларын һәр бири бир роман, бир хатирәдир. Бу дөрд мисралыг ше'р парчаларынын үзәриндә бөжүк бир роман, бөжүк бир дастан јазмаг олар:

Фәләјин бир бағы вар,
Үстүндә чардағы вар.
Мән о баға кетмәрәм,
Гәлбимдә јар дағы вар.

Јәгин севкилиләр һәмишә о бағда көрүшәрмишләр. Заман кечиб, севкили өлүб, ја иткин дүшүб, ја өлүм јатағында јатыр. Инди севкили һәмин баға кедә биләрми? Көлкәсиндә кәзишдији ағачлар, отлар, чығырлар она нә дејәр? Елә бурадача икинчи бајаты јараныр:

Јашылдыр башын өрдәк,
Гызылдыр гашын, өрдәк.
Һәмишә чүт кәзәрдин,
Һаны јолдашын, өрдәк?

Галалар, галалар! Бизим бабаларымызын дүшмәни һәдәләмәк үчүн дүјүнләнмиш јумруглары... Биз бу галалары вәтәнимизин һәр кушәсиндә көрүрүк. Бақыда Гыз галасы, Абшеронда Дөрдкүнч гала, Рамана галасы, Нардаран галасы, Шәкидә «Кәләрсән, көрәрсән» галасы, Дәвәчидә Чыраггала, Шамхорда Короглу галасы вә с.

Гәфләти басгынлардан горунмаг үчүн тикилән бу галаларда бизим тарихимиз, вүгарымыз, јенилмәзлијимиз

охунур. Бу галалары тикэн усталар јәгнн ки, онлара фәхрлә бахмыш, халгы үчүн бир шеј гојуб кедәчәјинә көрә фәрәһләнмишдир. Галаны тикән уста кәлиб онун һәндәвәриндә доланмыш вә бир бајаты чағырмышдыр:

Бу гала бизим гала,
Һәмишә бизим гала.
Гурмадым өзүм галам,
Гурдум ки, изим гала.

Нә көзәл дејилиб! Инди кәлин бу бајатыны мисра-мисра ачаг:

Бу гала бизим гала,
Һәмишә бизим гала.

Уста демәк истәјир ки, гурдуғум бу галаны дүшмән тута билмәјә, о һәмишә бизимки ола. Нә көзәл арзудур! Ким истәр ки, јаратдығы өзкәнин әлине кечә? Икинчи тәрәфдән, уста нә үчүн јаратдығыны да билирди. Мәкәр бу гала дүшмәнин башыны әзмәк үчүн тикилмәмишми? Әсас мәтләб сон бејтдәдир:

Гурмадым өзүм галам,
Гурдум ки, изим гала.

Мән бу галаны өзүм үчүн дејил, вәтәним үчүн гурмушам. Бир дә она көрә ки, доғма вәтәнимдә мәним дә изим галсын. Нәдир бу из? Халгымын дүшмәнә чалачағы гәләбәдә мәним дә бир пајым олсун. Инсан үчүн бундан бөјүк мұкафат нә ола биләр? Уста гуруб кедәчәк. Кәләчәкдә халг бу галадан дүшмәнин башына атәш совурачаг, вәтәни мұдафиә едәчәк вә гәләбә чалачаг. Мән дүнјада олмасам да, торпағын алтында өз кечмиш әмәлимлә дүшмәнлә вурушачағам.

Нә гәдәр бөјүклүк, нә гәдәр мүдриклик! Јалныз өз сәадәти үчүн јох, халгын сәадәти илә јашамаг арзусу! Бу бөјүклүгә, бу дәринлигә, бу әгидәгә ешг олсун!

Ади бир јазычыны танымаг үчүн онун јарадычылығын өјрәнирләр. Халгы да танымаг үчүн онун јарадычылығын өјрәнмәк лазымдыр. Биз бу кичик бајатыларла халгымызын мә'нәви әләмини, әгидәсини, нәһајәт, дүһасыны өјрәнирик.

Халг өз узагкөрәнлији илә ичтиман һадисәләри дәриндән баша дүшмүш вә бу балача ше'р парчаларында да она өз мұнасибәтини билдирмишдир. Зүлм вә истибад дөврүндә халг кәләчәгә үмидлә бахмыш вә бу гурулушун јох олачағына инанмышдыр:

Дағларда көрдүм лала,
Әлдә тутдум пијала.
Ким көрүбдү дүнјада
Зүлм сви абад гала?

Ағрыја, ачыја, зүлмә таб кәтирмәјән халг фәләгә дә үсјан едир. Бурада мисралар ағламыр, е'тираз едир, ғышгырыр, фәрјад гопарыр:

Аман фәләк, дад фәләк.

Бу нөв бајатыларда халгын сөзү даһа мүдрикләшир, даһа артыг мә'нәви мә'на кәсб едир. Халгын башына ачылан ојун ону фәрјада кәтирир. Мүдрик аталар дөвранын тәрсинә доландығына тәәччүб едир. Халг тәбиәтин дә, чәмијјәтин дә аһәнкини јахшы билир. «Бу аһәнк нијә позулду, ону нә позду» — дејә халг дүшүнүр:

Сөзүн демә тәрсинә,
Тәр тәни гој тәр синә,
Су өз сәмтинә ахыр,
Дөвран ахыр тәрсинә.

Бу мүдрик дүшүнчәләр, бу ағыллы мұһакимәләр бөјүк бир халгын бағрындан гопан фәрјадлардыр. Биз бу бајатыларда халгын мин илләрдән бәри кечиб кәлдији енишли-јохушлу јоллары көрүрүк.

Бунлардан башга бајатылар бир дә она көрә гијмәт-лидир ки, дөрд сәтирлик бу балача сәнәт нүмунәләриндә чох бөјүк вә дәрин, мүдрик вә фәлсәфи фикирләр ифадә олунмушдур. Аз сөзлә чох мә'налар вә дәрин мәтләбләр ифадә етмәк бајатынын әсас хүсусијјәтидир. Бајаты бизим дилимизин бөјүк имканларындан, рәнкарәнклијиндән вә сон дәрәчә зәрифлијиндән јаранмышдыр. Мәһз буна көрә дә бајаты башга дилдә јарана билмәзди. Аз сөзлә бөјүк фикирләр ифадә едән ше'р нөвүнү јалныз зәнкин вә имканлы дил јарада биләр. Бу фактын өзү дә

бизим дилимизин дүнјанын зэнкин диллери илэ јанашы
дурдугуну тәсдиг едир.

* * *

Бизим ана дилимиздә ән дәрин фәлсәфи фикирлә бө-
јүк мәналар вә мәтләбләр ифадә едән јүзләрлә елми
әсәрләр вә сәнәт инчиләри јаранмышдыр. Мәнчә бунла-
ры бир-бир садаламаға дәјмәз. Мән јалныз бир нечә
сәнәткарымызын јарадычылығына өтәри тохунмаг истә-
јирәм.

Дүнја дурачаг јер дејил, еј чан, сәфәр ејлә
Алданма онун алиһә, ондан нәзәр ејлә
Бир һалә гәрар ејләмәз, әјјам, кечәр, өмрүн
Еј әһли нәзәр, бах да бу һалә нәзәр ејлә.

Јахуд:

Вары мөһнәтдир чаһанын, нә умарсан еј көңүл,
Ләһнәт олсун бу чаһанә, һәм чаһанын варына.

Ешг пејғәмбәри, мәһәббәт тәрәннүмчүсү бөјүк Фүзули
мисилсиз рүбаби гәзәлләри вә дүнјача мәшһур «Лејли вә
Мәчнун» дастаны илэ Азәрбајчан дилинин, о заман бү-
түн Шәргдә шә'р сәнәт дили кими танынан фарс дилин-
дән әскик олмадығыны сүбүт етди.

Азәрбајчан дилиндә көзәл сәнәт инчиләри јаратма-
ғын мүмкүн олмадығыны дејәнләрә гаршы Фүзули бу-
нун мүмкүн олдуғуну ирәли сүрәрәк јазырды:

Ол сәбәбдән фарси ләфзилә нә чоһдур нәзм ким,
Нәзми назик түрк ләфзилә икән дүшвар олур
Ләһчәји-түрки гәбули-нәзми-тәркиб етмәјиб
Әксәрән әлфазинәмәрбүтү-наһәмвар олур
Мәндә төвфиг олса бу дүшварин асан ејләрәм
Нөвбаһар олчаг тикәндән бәркү-күл изһар олур.

Фүзули ширин гәзәлләри вә «Лејли вә Мәчнун» дас-
таны илэ өзү дедији кими «дүшвари — јәни чәтини асан
ејләди», әдәби дилимизи јүксәк зирвәјә чатдырды. Бу
ишдә бөјүк Азәрбајчан һөкмдары вә шаири Шаһ Исма-
јыл Хәтәинин хидмәтләрини хусуси гејд етмәк ләзым-
дыр. Она көрә ки, о, Фүзули дөврүндә Азәрбајчан дилини

дөвләт дили е'лан етди. Бу хидмәтин нәтичәсидир ки, һәм
өзү, һәм дә өз мүасири олан Фүзули, һәбиби, Шаһи кими
шаирләр ана дилиндә јазыб јаратдылар.

Фүзули шә'ри, бу шә'рдәки бөјүклүк вә гүдрәт хусу-
силә дил көзәллији түрк дили бүтүн халглары әфсун-
лады, сәһрләди. Бу әфсун бу күнә гәдәр давам едир. Инди
дә Шәргин бир чоһ шаирләри Фүзули тә'сириндән јаха
гуртара билмр.

Мәни чандан усандырды, чәфадан јар усанмазмы
Фәләкләр јанды аһимдән мурадым шә'ми јанмазмы?
Гаму-бимаринә чанан, дөваји-дәрд едәр еһсан
Нечин гылмаз мәнә дәрман, мәни бимар санмазмы?
Гәмм пүнһан тутардым мән, дедиләр јарә гыл рөвшән
Десәм ол бивәфа билмәм, инанырмы, инанмазмы?

Бу нәдир? Бу шә'рдир ја нәгмә? Сөздүр ја маһны? Бу
гәзәлдә сөzlәр су кими ахыр, баһар јарпаглары кими
пычылдашыр, пајыз меһи кими инилдәјир... Шә'ри охујуб
сәһрләнирсән вә истәр-истәмәз дејирсән: көрәсән дил дә
бу гәдәр көзәл, дадлы-дузлу, шәһдли-ширәли ола би-
ләрми?

Белә сәнәт әсәрләри илэ биз бир даһа дилимизә, онун
тарихилијинә вә көзәллијинә мәфтун олуруг вә дејирик,
белә көзәл дилә малик олан халг өлмәздир, әбәдидир.

Дилимизи бизә севдирән, онун дәринлијини бизә көс-
тәрән сәнәт јолларындан бири дә ашыг шә'ридир. Кор-
оғлу гошмаларындан бирини мисал кәтирмәк истәјирәм:

Үч јашындан беш јашына вараңда
Јеничә ачылан күлә бәнзәрсән.
Беш јашындан он јашына вараңда
Арыдан сачылан бала бәнзәрсән...

Образлара диггәт јетирәк. Инсан көрпә икән һәлә,
ачылмыш күл дејил, гөнчәдир. 10 јашлы ушаг, арыдан
јеничә сачылмыш, һәлә тохтамамыш, јеткинләшмәмиш
бала бәнзәјир. Бурада башга бир ел мисалыны да јада
салмаг ләзымдыр. Елдә өвлад һаггында дејәрләр: «Ачы-
лығындан јемәк олмур, ширинлијиндән атмаг олмур».
Ашыг бурадакы «ширинлик» сөзүнү бала бәнзәтмишдир.
Бу бал һәлә јеткин дејил. О, һәлә пәтәкдә јетишмәлидир.
Көрүн ашығын нә гәдәр дәрин һәјат мүшаһидәси вар.
Буна көрә дә онун образлары тутарлы вә јерли-јерин-
дәдир:

Он дөрдүндө севда јенә башына,
Он бешиндә һарам кирәр душунә.
Чүнки јетди ијirmi дөрд јашына,
Боз-буланыг ахан селә бәнзәрсән.

Инсанын јеткинлик дөврүнә гәдәм гојмасыны ашыг бәндин илк мисраларында верир. Бу ики мисрада кәнчлик хәјалларындан, арзуларындан сөһбәт кедир. Сон ики мисрада исә кәнчлијин ән гызғын, ән гајнар дөврү гәләмә алыныр. Инсан өмрүнүн мүхтәлиф дөврләри фәсилләрлә нә гәдәр ујғун кәлир. Јаз ајларында чајлар дашыр. Бу заман дағлардан нәрилдәјә-нәрилдәјә ахан селләр буланыг олдуғу кимн инсан өмрүнүн бу дөврү дә еләчә гајнар, еләчә чағлар вә боз-буланыг олур. Ашыг да һағлы олараг 24 јашлы кәнчин чылғынлығыны боз-буланыг ахан селләрә бәнзәдир:

Отузунда кәклик кимн сәкәрсән,
Икидлик селәјиб гаңлар төкәрсән.
Сән гырхында әл һарамдан чәкәрсән,
Сонасы овланмыш келә бәнзәрсән.

Кәнчликдән сонракы дөвр... Артыг о, сел кимн чағлар дејил. О, јашадығы илләрә бахыр, сәһв аддымларыны дүшүнүр, бә'зән дә хәчәләт чәкир. Бу дөврү шаир «сонасы овланмыш келә» бәнзәдир.

Әллисиндә әлиф гәддин чәкиләр,
Алтмышында өң дишләрин төкүләр
Јетмишиндә гәддин-елин бүкүләр,
Карваны кәсилмиш јола бәнзәрсән.

Бу бәнддәки сонунчу мисраја хүсуси диггәт јетирмәк лазымдыр. «Карваны кәсилмиш јол». Ашыг бунунла нә демәк истәјир? Бәли, 70 јашында инсан тәкләнир, ишәкүчә јарамыр, һәмјашларынын чоху артыг јохдур. Бу һалында гоча, һәгигәтән «карваны кәсилмиш јола» бәнзәјир. Артыг бу јолда кедиш-кәлиш јохдур. Бу јолун үстүндә јабаны отлар да битмишдир. Нәһәјәт, ше'рин ахырынчы бәнди:

Сәксәниндә синир јенәр дизинә,
Дохсанында губар гонар көзүнә
Короғлу дер, чүнки јетдин јүзүнә,
Уча дағ башында кола бәнзәрсән.

Бу бәнддә дә әсас вурғу сонунчу мисранын үзәриндәдир. 100 јашлы инсан мүдриkdir, учадыр. Лакин тәк-тәһадыр. О, «уча дағ башында кол» мисалындадыр.

Бурадакы һәјати деталлар, образлар адамы вәләһ едир. 5 бәндлик бир гошмада ашыг, бөјүк бир усталыгла 100 иллик өмрүн мүхтәлиф пилләләрини үмумиләшдирә билмишдир. «Боз-буланыг ахан селә», «сонасы овланмыш кәл», «карваны кәсилән јол», «уча дағ башында кол» деталларынын һәр бири өмрүн бир пилләсинә нә гәдәр ујғун, нә гәдәр мүнасибдир. Бу ше'рин мајасы һәјәтдан, дәрин мүшаһидәдән кәлир. Бизи бурада форма марағландырмыр. Биз мәзмуна, ондакы ифадә васитәләринин көзәллијинә вәләһ олуруғ.

Мән бүтүн чаван шаирләрә халг әдәбијјаты гајнағларыны мүкәммәл өјрәнмәји, бу бөјүк дәрјада үзә билмәји, ордан гидаланмағы төвсијә едәрдим.

ТӘНГИДЧИНИН ЈЕНИ УҒУРЛАРЫ

Тәнгидчи Јашар Гарајевин Азәрбајчан ССР Дөвләт мұкафатына тәгдим едилмиш «Поезија вә нәср» китабы сон илләрин әдәби просесини изләјир вә ону доғру-дүзкүн гијмәтләндирир. Бу просесдә газандығымыз уғурлар вә кәсирләр нәзәри чәһәтдән әсасландырылыр.

Мәним фәргләндириб ајрыча гејд етмәк истәдијим биринчи хүсусијјәт бу мәғаләләри бирләшдирән баш мөвзуја, әсас проблемә анддир. Халғын мадди-мә'нәви дүшүнчә тарихи, онун поезијада, сәнәтдә изләнән тарихи тәләји проблеми! Тәнгидчи бу проблеми ејни нараһат вә әбәди суаллара мүхтәлиф әсрләрин вә нәсилләрин вердији чавабда арашдырыр, һәм классик, һәм дә мүасир бәди фикирин мә'нәви идеал вә ичтимаи көзәллик ахтарышларыны өз тәһлилләринин ваһид-ана хәттинә чевирир. Бу мәғаләләрин һамысы там һалда милли тарихимиз вә тәләјимизлә бағлы дүшүнчәләрдир.

Тәнгидчинин ајырыб сечдији, мәшғул олдуғу проблемләр өз-өзлүјүндә мигјаслы вә мөһтәшәмдир: Интибаһ, маарифчилик, реализм, романтизм, социализм реализми, ингилаби романтика, фачиә, комедија, лирика, сатира проблемләри! Мүәллифин һәр шејдән мүгәддәс вә уча тутдуғу бәдин әдәбијјатын мәнәфеји принципи — бу мәғаләләрин өзәјидир, апарычы гүввәсидир.

Академик М. Чәфәр китаба жаздығы «Өн сөз»дә бу соспологи долғунлуғун, вәтандашлыг проблематикасынын гажнағыны чох дәгиг ифадә етмишдир: «Јашар вәтандашлыг вәзифәси кими профессионал тәнгидчилији өзүнә әсас ихтисас сечмишдир. ...Әсл идејалы тәнгид одур ки, орада јазычы шәхсијјәти, јазычынын керчәклијә мүнәсибәти илә јанашы тәнгидчи шәхсијјәти, онун тәнгидчи идеалы һәјат һәгигәтинә вә бәдни һәгигәтә мүнәсибәти дә ајдын ифадәсини тапмыш олсун. Бу кејфијјәт Јашарын тәнгидиндә күчлүдүр».

Гејд етмәк истәдијим икинчи чәһәт, бу чидди ичтиман проблематиканын, тәнгидчи мәфкурәсинин бәдни ифадәси мәсәләсинә, даһа доғрусу, тәнгиддә сәнәткарлыг вә профессионаллыг мәсәләсинә аиддир.

Бу мәгаләләри охујанда бир даһа инандым ки, нә үчүн сон илләрдә әдәби тәнгидлә јанашы, һәм дә «бәдни тәнгид» истилаһыны ишләдирләр: һағлы олараг тәнгидин өзүндән дә сәнәтлә бәрәбәр һүғуғлу јарадычылыг саһәси кими данышырлар. Бу мәгаләләрин мәһз естетик тәфәккүр кими, мүстәгил бир јарадычылыг саһәси кими сәсләнмәсинин сәбәби дә академик М. Чәфәрин китаба жаздығы мүгәддимәдә јахшы изаһ едилмишдир. О көстәрир ки, нә үчүн Јашар Гарајевин мәгаләләри һәм елм, һәм дә сәнәт кими әдәби тәнгиддән көзләнилән тәләбләрә чаваб верир: «Әдәби тәнгидә хас олан елми-бәднилик, башга сөзлә, елми идрак, елми тәфәккүрлә образлы тәфәккүрүн, естетик дүјғунун бирләшмәси, бир-бириндән гүввәт алмасы, бир-бирини тамамламасы Јашарын јазыларына бир лиризм, емоционаллыг вериб онларын тәсир күчүнү артырыр... Сосиологи тәһлиллә бәдни-сәнәткарлыг тәһлилини вәһдәтдә, паралел апармагда, бәдни әсәрин естетик дәјәрини, бәдни талантын сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини көшф етмәкдә, бәдни дүјғунун инчәликләрини фәһм итилији илә дәриндән гаврамагда Јашарын тәнгиди хүсусилә диггәти чәлб едир. Бу, тәсвир, әһвалат тәнгиди дејил, елми мәнтигә әсасланан фикир, мүнәкимә, мубаһисә тәнгидидир, јазычыја да, охучуја да көмәк едән тәнгиддир. Сәнәт әсәринин ләјгәтини дә, нөгсанларыны да көстәрәркән Јашар инандырычыдыр».

Устад тәнгидчимизин бу гүјмәтинә мән дә бир шаир кими шәрик олурам.

Гејд етмәк истәдијим үчүнчү хүсусијјәт, бу мәгалә-

ләрдәки даими, нараһат бир ахтарыш вә јенилик дүјғусудур. Тәнгидчи гәрарлашмыш, норматив бахышларын чәрчивәсиндән кәнара чыхмағы, ән мәлүм һәгигәтләрә, фактлара вә һадисәләрә тәзә көзлә бахмағы бачарыр.

Мәсәлән, «Фүзули тилсиминдән нә гәдәр бәһс етмишләр?! Лакин тәнгидчи бу «тилсимә» тәзә бир бахымдан нәзәр салыр. Јени дөврдә милли ше'римизин Фүзули ән'әнәси илә әләгәсини реализмлә романтика арасында әләгә кими јох, сатира илә романтика арасында варис-ирс мүнәсибәтләри кими ачыр; Фүзули тилсимини тәслим едән, епигона чевирән јох, дирилдән, һәрәкәтә кәтирән вә ирәли апаран «енержи еһтијатындан», «ән'әнә вә сәнәткарлыг зәминин» кими хидмәтиндән, «бухов» јох, «мүһәррик» ролундан бәһс едир («Фүзулидән Сабирә» мәгаләси). Тәнгидчи инаныр вә инандырыр ки, Фүзулисиз вә Сабирсиз, һәмчинин Ахундовсуз вә Мирзә Чәлилсиз бизим нәинки дүнәнимиз, бу күнүмүз дә һағис вә јарымчыг көрүнәрдн...

Үмумијјәтлә, ән'әнә вә новаторлуғ проблеми, милли әдәбијјатымызын бәдни инкишаф мәрһәләләри арасында варислијин фасиләсизлији китабда чох доғру вә сағлам нәзәри әсасда гојулур. Новаторлуғ «үслуба вә бәдни техникаја кәтирилән јенилик» кими дејил, бүтүнлүкдә халғын мә'нәви мәдәнијјәтинин вә бәдни инкишафынын «тарихинә фәрди хидмәт вә фәрди әләвә» кими гүјмәтләндирилir.

Јахуд, С. Вурғунун романтика тә'лими һағгында да чох јазылыб. Бурада исә илк дәфәдир ки, шаирин нәзәри көрүшләри бүтүнлүкдә совет естетик фикринин тарихиндә бир мәрһәлә сәвијјәсиндә, романтика, романтик үслуб вә романтик ән'әнә һағгында мүасир консепсијаларын зәмини, тәмәли кими әсасландырылыр.

С. Рүстәм ше'риндә лирик «мән», нараһат, романтик шаир «мән»и аплајышына верилән тәһлил тамам тәзә вә мүасир сәсләнир, бу «мән»лә Нәсими ше'риндәки «мән—чаһан» мүнәсибәтләри арасындакы варис-ирс мүнәсибәтләри јада дүшүр.

Јахуд, бөјүк Мирзә Фәтали илә ондан сонракы дөвләрин әдәбијјаты арасындакы әзагәләр һағгында мүшәһидәләр нә гәдәр јени вә марағлыдыр.

«Поезијанын илләри вә јоллары» мәгаләси ше'рими-

зин сон илләрдәки уғурларыны изаһ едән вә ејни заманда бөјүк учушлара мане олан чәһәтләри усталыгла ачыб көстәрир. Бу мәгаләдә ән јахшы чәһәтләрдән бири будур ки, С. Рүстәм, О. Сарывәлли, Р. Рза, Н. Хәзри, Нүсәји Ариф, Ә. Күрчајлы, И. Габил, М. Араз кими шаирләрин ше'римизә кәтирдикләри јениликләрлә бәрабәр нисбәтән кәнч шаирләрин дә өзүнәмәхсус, орижинал чәһәтләри көстәрилир. Бу нөгтәдә ән јахшы чәһәт одур ки, тәнгидчи нәсилләр арасындакы әлагә хәттини изләјир, јашлы нәслин көзәл ән'әнәси үстүндә јүксәлән јени сәсләрин ше'римизә кәтирдији јени кејфијјәтләри көстәрмәји унутмур.

Бүтөвлүкдә «Поезија вә нәср» китабыны мүасир әдәбијјатшүнаслыг вә тәнгид елминизин наилијјәти һесаби едирик вә онун республика Дөвләт мукафатына лајиг олдуғу гәнаәтиндәјик.

ҺӨРМӘТЛИ ЈОЛДАШЛАР

*(Азәрбајҹан јазычыларынын
VII гурултајында чыхыш)*

Ики гурултај арасында кечән мүддәтдә республикамызын игтисади чәһәтдән газандығы мисилсиз наилијјәтләр һәм дә әдәбијјатымызын наилијјәтләридир. Она көрә ки, бу мүддәт әрзиндә әдәбијјатымыз да республикамызын үмуми инкишафы илә бәрабәр бөј атмыш, јүксәлмишдир. Јалныз буну демәк кифајәтдир ки, кечән ил, тәкчә бир сијаһыда он нәфәр зәһмәт адамынын вә буна јахын мигдарда әдәбијјат вә сәнәт хадимләринин социалист әмәји гәһрәманы кими јүксәк ада лајиг көрүлмәси, республикамызын һәм игтисади вә һәм дә мәдәни јүксәлишинин парлаг көстәричиләридир.

Сон заманлар бир нечә ингилабчынын вә шаирин адына һејкәлләрин гојулмасы, Нәриман Нәриманов, Үзәјир Начыбәјов, Сәмәд Вурғун кими сәнәткарларын ев музејләринин ачылмасы вә буна бәнзәр чох чидди тәдбирләр партија вә һөкүмәтимизин мәдәнијјәтимизә вә ирсимизә вердији бөјүк гијмәтин тәзаһүрләридир. Бүтүн бунларла јанашы арзуларымыз бөјүкдүр. Чүнки арзу, арзунун өзүндән доғур.

Кечмишини билмәјән халг, кәләчәјини дә билмәз — демишләр. Бу тамамилә доғрудур. Бу сәһәдә сон заманлар республикамызда чох бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Бунлардан бири дә «Азәрбајҹан тарихи» китабынын чапдан чыхмасыдыр. Әлбәттә, бу нәшр әввәлки нәшрләрдән сечилир. Лакин бу китабдан халгымызын мәншәји һағында там дүзкүн тәсәввүр алмаг мүмкүн дејил. Әчдәдымызын бу торпаглара нә заман кәлдији барәдә фикирләр чох мүхтәлифдир. Анчаг ән доғру фикир ерамызын илк әсрләринә кедиб чыхыр. Гәдим ермәни вә күрчү мәнбәләриндә һәлә ерамызын илк јүз илликләриндә бу торпагларда түрк дилли халгын јашадығы барәдә мә'луматлар чохдур. Анчаг нәдәнсә чап олунмуш «Азәрбајҹан тарихи» китабында бу барәдә мә'лумат чох сәһидир вә өтәридир. Һәлә дә Азәрбајҹан тарихини там дүзкүн вә елми тәдгигаты гаршымызда бир проблем кими дајаныр.

Халгымызын чох зәнкин, мәдәни ирсә малик олдуғу һамамыза мә'лумдур. Бу һәгигәти илк нөвбәдә өзүмүз лазыми сәвијјәдә гијмәтләндирмәсәк, буну һеч кәс гијмәтләндирмәјәчәк. Е'тираф едәк ки, биз оланымызы лазыми шәкилдә көстәрә билмирик. Дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк даһиләри илә јанашы дура биләчәк Низами, Нәсим, Фүзули, Чәлил Мәммәдгулузадә, Сабир кими сәнәт корифејләримизи лазым олдуғу сәвијјәдә һәлә дә дүнја аренасына чыхара билмәйишик. Бу сәнәт баһадырлары өлмәз әсәрләри илә өзләрини јалныз мүтәхәссис шәргшүнаслара танытдыра билмишләр. Бу даһиләрин әсәрләри әлјазмасы шәклиндә дүнјанын ән бөјүк китаханаларынын бәзәји олараг галыр. Башга халгларын дилинә јалныз мүтәхәссисләрин адда-будда сәтри тәрчүмәси илә чеврилир, кениш халг күтләләринин малы олмур. Һәлә бу вахта гәдәр Низами әсәрләринин рус дилинә, ејни заманда Азәрбајҹан дилинә там вә лајигли тәрчүмәсинә нанл ола билмәмишик.

Азәрбајҹан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин мә'лум гәрарындан сонра Академијанын Низами Институтунда ајрыча Низами ше'бәси ачылмышдыр. Бу гыса мүддәт әрзиндә фәхрлә дејә биләрик ки, чох бөјүк ишләр көрүлмүшдүр.

Октјабр Рајон Партија Комитәсинин тәшәббүсү илә бу јахынларда Фүзули һәфтәси кечирдик. Фабрик вә заводларда, али мәктәбләрдә профессор Рүстәм Әлнјев

Фүзули сәнәтинин инчәликләрини рус дилиндә изаһ едирди. Бу комментаријалар хусусилә рус дилләјичисинә чох јахшы тәһир бағышлајырды. Онлар бизә суалла мұрачиәт етдиләр: Белә бөјүк бир сәнәткары изаһларла нијә рус дилиндә чап етмирсиниз?

Ҡағлы тәләбдир!

Дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр—демишләр. Бу сәһәдә гоншуларымызын тәчрүбәси бизим үчүн нүмунә олмалыдыр. Күрчү шаири Шота Руставелинин Јерусәлимдә тапылан әфсанәви шәклинин күрчү гардашлар тәрәфиндән әлдә едилмәси бизим үчүн көзәл дәрәс олмалыдыр. Лакин лап чохдан Нүзаминин ана дилиндә диванынын Ҡаһирә китабханаларынын бириндә варлығы барәдә мәлуматымыз олдуғу һалда бу диваны әлдә етмәк барәдә һәлә јалныз дүшүнүрүк.

Мәлум олдуғу кими Кәрбәлада Фүзулинин гәбри сөкүлмүш, сүмүкләри һансы бир музејинсә күнчүнә атылмышдыр. Бу барәдә лазыми јерләрә мұрачиәт едилдисә дә бир нәтичә һасил олмады. Лакин бир мұрачиәтлә кифәјәтләнмәк олармы? Биз истәрдик ки, Фүзули гәбринин вәтәнә ғајтарылмасы кими бөјүк һадисәнин шаһиди олаг.

Мән дејәрдим ки, сәнәт сәһәләри ичәрисиндә бәстәкарларла рәссамлар чох хошбәхтдирләр. Она көрә ки, онларын әсәрләринин тәрчүмәјә еһтијачы јохдур. Бу мәсәләдә шаирләрә бахмыш, насирләр нисбәтән хошбәхтдир. Шаирләрә кәлинчә, ше'рин фикрини, мәзмунуну тәрчүмә етмәк мүмкүн олса да онун аһәнкини, мүсһипсини, образлар аләмнини тәрчүмә етмәк чох зәһмәт тәләб едир. Одур ки, чох заман халгын севдији шаир башга халгын дилиндә өз ана дилиндә олдуғу кими сәсләнә билмир. Насири, јазычы олмајан уstad тәрчүмәчи башга дилә чевирә биләр. Шаири исә јалныз һәмин шаирә гәлбән, руһән јахын олан шаир тәрчүмә етмәлидир. Белә бир шаири исә ахтарыб тапмағ вә ону тәрчүмә етмәјә разы олмағ, тәкчә шаирин шәхси иши олмамалы, ичти-майјәтин иши олмалыдыр.

Биз рус дилини вә ән үмдәси рус халгынын руһуну, психолокијасыны билдијимизә көрә рус колоритинин гаршылығыны дилимиздә тапа билирик. Буна көрә дә республикамызда рус әдәби нүмунәләринин Азәрбајҗан дилинә тәрчүмәси, демәк олар ки, јахшы сәвијјәдәдир.

Шүбһәсиз, тәрчүмәчи һәр ики дили һисс етмәсә, дүјасәа фикир өз ифадәсини там тапа билмәз. Дилимизи билмәјән, јалныз сәтри тәрчүмәјә әсасланан рус јолдашлар, бизим әсәрләримизи чох заман һәрфән тәрчүмәдир вә бу тәрчүмә рус охучусунун үрәјинә јол тапа билмир.

Буна көрә дә биз һәм классикләримизин, һәм дә мұасир сәнәткарларымызын әсәрләрини јүксәк сәвијјәдә тәрчүмә етдириб рус охучусуна чатдыра билмирик. Бунун да нәтичәсиндә јаранмыш ләјәгәтли әсәрләримизи јалныз он-он беш илдән бир, үмумиттифағ мұкафатларына тәгдим едирик. Бу бир һәгигәтдир ки, Нәби Хәзрини јүксәк сәвијјәдә тәрчүмә олунмуш ше'рләр мәчмүсиндән сонра һеч бир јазычымызын әсәрини үмумиттифағ мұкафатларына тәгдим едә билмәмишк.

Јазычылар Иттифагы, демәк олар ки, бу ишлә һеч мәшғул олмур. Бу чидди мәсәлә башлы-башына бура-хылмыш, гәләм сәһибләринин өз ихтијарына верилмишдир. Ким бачарыр бујурсун, өзүнә мұнасиб тәрчүмәчи тапсын, Москва нәшријатларына мұрачиәт едиб чап етдирсин — дејирләр. Инди сорушулур, әкәр Јазычылар Иттифагы бу мұһүм ишлә мәшғул олмајачағса, биз өз әдәби мәһсулумузу үмумиттифағ сәвијјәсинә нечә чыхара билерик?

Биз истәрдик ки, Јазычылар Иттифагында бу ишлә систем һалында мәшғул олан хусуси шө'бә јарадылсын. Москва вә Ленинград кими әдәби мәркәзләрдән јүксәк сәвијјәли шаир — тәрчүмәчиләр дәвәт едилсин, ләјигли әсәрләр нөвбә илә тәрчүмә етдирилсин. Јалныз бу заман биз әсәрләримизи һәм үмумиттифағ, һәм дә рус дили вәситәси илә дүнја сәһнәсинә чыхара билерик.

Тохунмағ истәдијим мәсәләләрдән бири дә әдәби-тәнгид мәсәләсидир. Бизим индики тәнгидимиз мәчлис-ләрдә сағлығ демәјә бәнзәјир. Тәнгид, Јазычылар Иттифагында рәһбәр вәзифә тутмуш адамларын јалныз әсәрләрини дејил, һәтта јеришләрини вә күлүшләрини ја тәрифләмәклә, јахуд да нәсилләри гаршы-гаршыја гојмагла мәшғулдур. Сон тәнгиди мәгаләләрдән белә чыхыр ки, јашлы нәсил пис јазыр, чаванларса әдәбијјата јенилик кәтирир вә сәнәт аләминдә ингилаб едирләр. Әслиндә истә'дад өзү јенилик демәкдир. Өзү илә тәзә сөз, тәзә нәфәс кәтирмәјән сәнәткарын әдәбијјатда јери олмама-

лыдыр. Икинчи тәрәфдән, сәнәт аләминдә җашлы, чаван јохдур. Зәиф әсәр вә гүввәтли әсәр вар. Чаванларын да зәиф вә гүввәтли әсәрләри мөвчуддур, җашлыларын да. Гәләм јолдашларым чох җахшы билир ки, чаван әдәби нәсил һаггында ән чох җазанлардан вә онларын әсәрләрини тәгдир едәнләрдән бири дә мәнәм. Јалһыз бу ил дөрд чаван шаирин китабына мүгәддимә вә үч чаван җазычынын јени әсәри һаггында мәгалә җазмышам. Мән Мөвлуд Сүләјманлынын «Дәјирман» әсәрини охудум. Бу әсәрдә әсл җазычы нәфәси дујулса да әсәрин үмуми руһу хошума кәлмәди. Она көрә ки, орда кәлкәли, гаранлыг чәһәтләр ән плана чәкилмишди. Сорушулур, әкәр Азәрбајҗан халгы ингилабдан сонра да бу көкдәдирсә, бәс бизим инкишафимыз? Әсәрләриндә кәлкәли тәрәфләри ән плана чәкән җазычылар Мирзә Чәлили бајраг едир, бу јердә бизим ән'әнәјә арха чевирдијимизи ирәли сүрүрләр. Лакин анлашылмаз, мүәммалы ибарәләрлә долу ше'рләрә гаршы чыханда бизи кери галмыш, епигон адландырыр, бу јердә садә вә ајдын јазмаг ән'әнәсинин лазым олмадығыны иддиә едирләр. Инди биз бу иддиаларын һансына инанар?

Бу җахынларда һәммин мүәллифин, јә'ни Мөвлуд Сүләјманлынын «Көч» романыны охудум. Һәддиндән артыг хошума кәлди вә бу әсәрин әдәбијјатымызда һадисә олдуғу барәдә мәгалә җаздым. Мән ону демәк истәјирәм ки, кәлин, нәсилләри гаршы-гаршыја гојмајаг. Чаван нәсил бизим мә'нәви өвладларымыздыр. Биз онларын уғурларына севинир, гүсурларына кәдәрләнирик. Мән һәмишә чаван нәслә бир сөз дејирәм: җалһыз сиз биздән дејил, биз дә сиздән өјрәнирик. Белә олмаса әдәбијјат инкишаф едә билмәз... Лакин бир үрәк ағрыдан мәсәлә вар ки, бә'зән биз җазычылар, егоизм хәстәлијинә тутулуруг. Һәр биримиз өзүмүзү биринчи һесаб едир, башгасынын наилијјәтини көрмәк истәмирик. Бүтүн бәлалар да бу нөгәдән башланыр.

Бөјүк физик Нјутондан хәбәр алыблар:

— Сән нечә олду ки, бу гәдәр узағы көрмәји бачардын? Алим чаваб вермиш ки: — Мән дүнјаја өзүмдән әввәлк бөјүк алимләрин чийинләри үстүндән бахдығымдан чох узаглары көрә билдим.

Кәлин һәм өзүмүздән әввәлkilәрин, һәм дә өз мүасирләримизин наилијјәтләрини көрә биләк, гиймәтләндирә биләк.

Әдәбијјат вә сәнәт јарандығы күндән һәмишә халгдан гидаланмыш, мөвзуларыны халгын һәјат вә мүбаризәсиндән көтүрмүшдүр. Бу зәнкин гајнагдан гидаланмајан әдәбијјат әсл бөјүк әдәбијјат ола билмәз. Дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк инчиләри — Фирдовсинин «Шаһнамә»си, Шекспирин «Ромео вә Чүлјетта»сы, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»у, Толстојун «Анна Каренина»сы, Рәшад Нурунин «Чалы гушу»су, Һемингуейин «Дәниз вә гоча»сы — халг һәјатынын, халг арзуларынын тәчәссүмләридир.

Җазычы мөвзуларыны халгдан алыр, бәдин әсәр шәклиндә ону халга гајтарыр.

Бу һәмишә белә олмушдур. Биздә ингилабдан сонра әдәбијјат даһа артыг халг һәјатына җахынлашмыш, бир нөв онун ајнасына чеврилмишдир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, бизим әсәрләримиздә халг өз һәјатыны вә мүбаризәсини көрүр вә бу әдәбијјаты севир. Буна көрә дә 5 милјонлуг бир өлкәдә әсәрләримиз 50 мин тиражларла чап олунур вә дәрһал сатылыр. Бунун бир сәбәби дә будур ки, халгымыз өз тарихи кечмишиндән вә миниллик әдәби ән'әнәсиндән ајрылмамыш, көкүндән үзүлмәмишдир. Буна көрә дә биз тез-тез кәндләрә кедир, јени җаздығымыз әсәрләри көрүшләрдә охујур, онлары халгын мүзакирәсинә веририк. Беләликлә халг әдәбијјаты, әдәбијјат да халгы дәстәкләјир.

Сәнәт аләминдә мүхтәлиф јоллар вар. Бу јолларын һансы илә истәсән кедә биләрсән, лакин ән көзәли одур ки, јолу өзүн ачасан, ачылмыш јолларла кетмәјәсән. Чүнки сәнәтин ән бөјүк дүшмәни тәглидчиликдир. Доғру јол тапмаг үчүн јенә дә ән бөјүк дајаг халгдыр, онун мә'нәвијјатыдыр. Халгы билмәдән, танымадан, мә'нәви дүнјасыны дујмадан онун гәлбинә јол ачмаг, онун севкисини газанмаг чох чәтиндир. Сәнәт бир нечә биличи үчүн дејил, күтлә үчүн, халг үчүндүр. Сәнәткар елә етмәлидир ки, ән дәрин, ән чағдаш, ән габагчыл фикирләри тез вә дәгиг олараг халгына чатдыра билсин. Буна көрә дә сәнәт аләминдә ојунбазлыг лазым дејил. Анлашылмаз билмәчәләр јазмаға лүзум јохдур. Ән доғру јол, халгы өз дили илә диндирмәкдир.

Җазычы вә охучу, сәнәткар вә заман мәсәләси, онларын бир-бири илә әлағәси вә бир-бирләринә олан тәләб-

лэри илк бэди эсэр јаранан күндэн башланмышдыр. Биз мэтбуатда вэ гэлэм саһиблэринин чыхышларында белэ бир фикрэ чох тез-тез раст кэлирик; јазычы охучу-дан керн галмамалы, онун тэлэблэринэ, арзу вэ истэк-лэринэ вахтында чаваб вермэји бачармалыдыр. Бунун үчүн, элбэтте, јазычы эсрин фабагында кетмэли, эсрин сэвијјесиндэ дурмағы бачармалыдыр.

Охучуларымыздан тез-тез мэктублар алырыг. Онлар биздэн дөврүмүзүн пафосуну экс етдирэ билэн бөјүк эсэрлэр тэлэб едирлэр. Мәсэлэн, Зәрдаб рајонунун Бы-чаглы кэндиндэн Сәмәдов Сәмәд адлы бир охучу јазыр ки, мән елэ эсэрлэр истэјирәм ки, онлар мәни дэриндэн дүшүндүрмэји бачарсын.

Охучунун тэлэби тамамилэ һаглыдыр. Јазычы өз охучусуну дүшүндүрэ билмэк үчүн эввэлчэ өзү дүшүн-мэји бачармалыдыр. Дэрин билксиз дүшүнмэк мүмкүн олмадығы кимн, дүшүндүрмэк дә мүмкүн дејил. Фило-соф Декарт чох көзэл демишдир: «Дүшүнүрәм, демэк, јашајырам». Бунун эксинэ «Јашамаг үчүн дүшүнмэк ла-зым дејил» дејәнлэр исэ бизи чылызлыға, фикирсизлијэ апарыр. Мән мәшһур совет шаири Е. Межеләјтесин де-дији «Дүшүнчэ поезијасы»нын пәрэстишкарыјам. «Фи-кир поезијасы» дедијимиз заман бизи һәјәчанландырыб дүшүндүрән, дүшүндүрүб һәјәчанландыран эсэрлэри баша дүшүрүк.

Мәнэ көрә поезијанын, әдәбијјатын ајрыча мөвзусу, ајрыча сөзү јохдур. Чәмијјәттә баш верән ирили-хыр-далы һадисэлэр, бүтүн фикирлэр вэ дүјгулар поезијанын мөвзусу ола билэр. Әсл мәсэлэ исэ бу һадисэлэрин вэ фикирлэрин бэди вэ ја гејри-бэди ифадэсиндәдир. Мирзә Чәлил демишкән: «Мән јазырам ки, дүшүнәси-низ». Бәли, јазычы илэ бәрабәр охучу да дүшүнмэји бачармалыдыр.

Сијәзән рајонундан Күләлијев Мүзәффәр вәтәндаш-лыг мөвзусунда јазылан эсэрлэри даһа чох севдијини гејд едир. Күләлијев јолдаш тамамилэ һаглыдыр. Чүнки һәр бир бэди эсэрин чөвһәриндә бир фикир, бир идеја, бир мәгсәд дурмалыдыр. Фикирлэрин, идејаларын ән бөјүјү исэ вәтәнсевәрлик идејасыдыр. Бу идеја һәјатда-кы мәгсәдимизи, чәмијјәттәки јеримизи бизә көстәрир. Јалныз бу идеја әтрафында дүшүндүјүмүз заман бу дүн-јаја нијә кәлдијимизи, нәјин наминә чалышдығымызы,

мүбаризә апардығымызы дәрк едирик. Нәһајәт, бу идеја бизим һәјатдакы јөнүмүзү, јолумүзү мөјјән едир.

Илләр кечдикчә замана ујғун олараг зөвгләр дә дө-јишпир, тәзәләнпир. Сәнәткар да дәјишән, јениләшән бу зөвгләри, һиссләри вахтында тута билмәсә, демәк заман-дан, онун тэлэблэриндән керн галмыш олур. Јашча го-чалмаг бөјүк дәрд дејил, ән бөјүк дәрд фикирчә, үрәкчә гочалмаг, керн галмагдыр:

Заман бизә дејир: һәјата дүз бах,
Фикрин бу сүр'әтдән керн галмасын.
Бөјүк бир дәрд дејил јашча гочалмаг,
Фикир гочалмасын, гәлб гочалмасын.

Сәнәткар Молла Нәсрәддин ләтифәсиндә олдуғу кимн бармағыны тарын бир пәрдәсинә гојуб, 40 ил сјни һава-ны чалмамалыдыр. Пәрдәлэри, халлары замана ујғун олараг дәјишмәли, күнүн, эсрин өз һавасыны чалмалы-дыр. Бунун үчүн јеканә јол халға еимэк, халғы дэриндән дүјмаг вэ ахламаг шөртдир. Бөјүк халг шаиримиз С. Вур-ғун халғын гәлбинә јол тапа биләчәк эсэрләр јазмаг үчүн илк нөвбәдә кәндләрә кетмөји, әли габарлы зәһмәт-кеш адамларын гапысыны дөјмәји, онларла отуруб дур-мағы вачиб сајырды. О «Үрәк» ше'риндә јазыр:

Кәлин тәбиб кимн һәр нәбзи тутар
Динләјәк дөјүнән һәр бир үрәји
Үзүн иитгләри артыг унудаг
Нисанын нисана ишдир көмәји.

Кәлин бу нөврағлы сөгләрә кирәк
Өнәк һәр чырағы, һәр јанан шамы
Һәр дујан үрәјә бир салам верәк
Өз евиндә көрсүн гој бизи һамы.

О заман гәлбини бизә сл ачар
Өз үрәк сөзүнү дејәр дојунча.
Өз сәдәф агзындан јүз мин дүрр сачар
Үстү унлу олан һәр ариф гоча
Өз үрәк сөзүнү дејәр дојунча.

Јохса јетмәјәчәк камала шаир
Гуру бир тахтаны симсиз чалачаг
Јүз китаб јазса да инсана даир
Ким ондан дүнјада бир һәзз алачаг,
Гуру бир тахтаны симсиз чалачаг.

ЈЕНИ СӘСЛӘРӘ УҒУР!

«Әдәбијат вә инчәсәнәт» гәзети редаксиясынын поч-
туна кәлмиш бир нечә ше'ри мәнә көндәрдиләр. Редак-
сия бу ше'рләр барәдә фикрими билмәк истәјирди.

Акиф Әһмәдов, Саһиб Ахундов, Ајдын Чаббарзадә
вә Мәммәд Илгарын ше'рләриндә һиссин предметләшди-
рилмәси, ифадәләрин образлылығы хошума кәлди. Бу
кәнчләр мөвзунун үмуми чәһәтләрини дејил, конкрет
әламәтләрини гәләмә алыр, һисси, фикри әјаниләшдир-
мәји бачарырлар. Белә ки, ше'рләрин сәрләвһәси силин-
сә ше'р өзү өз үнваныны вә һәдәфини нишан верәр.

Мүһарибәдән сонра доғулан бу кәнчләрин мүһарибә
мөвзусуна даһа чох мејл кәстәрмәләри марағлыдыр. Бу,
мүһарибәнин дәншәтләрини нәнә вә бабаларынын ачы
хатирәләриндән һисс едән букүнкү кәнчлијин сүлһ ар-
зусундан, гуруб јаратмағ идеалындан ирәли кәлир.

Саһиб Ахундов «Көјәрчин гонуб» ше'риндә әскәр мә-
зарына гонан бир көјәрчини тәсвир едир. Мәзарын үстү-
нә дүшән бир көјәрчин ләләјини әскәрин алдығы күмүш
медала бәнзәдән мүәллиф, ше'ри белә тамамлајыр.

Торпағын өмрүнә диз чөкәр дава
Аналар һәсрәтдән солар, саралар.
Әскәр мәзарында гурсалар јува
Һәсрәтләр, һичранлар көјәрчин олар.

Мүһарибәни көрмәјән кәнч, мүһарибәни дејил, онун
көнүлләрдә бурахдығы изләри тәсвир едир. О, бу изләри
мүшаһидә етмиш, Вәтән јолунда шәһид оланларын һәс-
рәтини гочаларын үзүндән охумуш, бу дәрдин бөјүклү-
јүнү, ағры-ачысыны дујмушдур.

1418 күндән ибарәт 4 иллик мүһарибәни Акиф Әһмә-
дов да өзүнә мәхсус орижиналлыгга белә ифадә едир:

Күнләр зәфәр чалмыш орду киндир,
9 Мај адында бајрагдары вар.

Акифин «Әскәр шәкилләри» ше'ри дејим тәрзинин
јенилијин вә бәдинилијин илә нәзәри чәлб етди:

Сәнкәрдән ирәли чуман оғуллар,
Өзләри бизимчүн елә сәнкәрди.
Бир ели-обаны сојуг гиш күнү,
Бир шәклини пәфәси исиндирәди...

Ајдын Чаббарзадәнин «Чәбһәчи» ше'ри «намусу ел,
гејрәти Вәтән» олан мүһарибә ветеранларына һәср олу-
нуб.

М. Илгарын «1941» ше'ри мүһарибәнин башландығы
или өзүнә мәхсус бәдин образларла тәсвир едир:

Санки гиш шәфғәт бачысы тәк
Хәзәлләрин арасындан синишәрәк
Гар — тәнзифлә
Торпағын мәрми јараларыны
Сарымаға тәләсир.

Тәзәдир, орижиналдыр. Бүтүн бунлар бу кәнчләрин
дахил олмағ истәдикләри бөјүк вә зәпкин сәнәт хәзинә-
синә доғру атдыглары илк уғурлу аддымлардан хәбәр
верир.

Бу аддымлар уғур диләјирик. Гој онларын — сәнәт
ешгилә чырпынан үрәкләриндә инам, онлара бәләдчи
олсун! Амма һеч заман өзләринә вурулмасынлар. Вурғун-
лары өзләри јох, башгалары олсун!

ДҮЗ ЈОЛДАСАН...

Сон заманлар әдәбијатымыза кәлән чаванлар чох
тәбин оларағ өзләриндән әввәлки әдәби нәсилдән фәрг-
ләнирләр. Бу фәрг јалныз мөвзуда дејил, формада,
ифадә тәрзиндә, һәтта сөзләрин, сәсләрин дүзүлүшүндә
дә өзүнү кәстәрир. Марағлы бир чәһәт дә ондан ибарәт-
дир ки, бу кәнчләрин бир гисми ихтисас үзрә әдәбијат
аләминдән дејил, башга саһәләрдән: тәбабәтдән, дәғиг
елмләр саһәсиндән кәлир. Бу, һеч кәсдә тәәччүб доғур-
масын. Мәкәр дәғиг елмләрин өзүндә дә бөјүк поезија
јохдурму? Бөјүк ријазиијатчы И. В. Вејерштрасын деди-

ји кими: «Гэлбэн шаир олмадан ријазиијатчы олмаг мүмкүн дејилдир».

Бундан əлава инди елмлэр һəјатымыза, мənшəтимн-зə əлə дахил олуб ки, вахтилə бəшəријјəтнн һəјрəтдə го-јан бəјүк кəшфлэр бу күн чох ади — күндəлик һəјат һадисəсинə чеврилмишдир. Инди бəшəријјəт електрисклə хөрək биширир, палтар јујуф, үз гырхыр. Кимјанын, сə-најенин, физиканын һəјата дахил олмасы, мənшəт васи-тəлəринə чеврилмəси елмлəрин гуру академизмдən чыха-рыб даһа артыг поетиклəшдирмишдир. Һəјат олан јердə поезијанын, поезија олан јердə һəјатын варлыгы көһнə дүстурдур.

Бу күн Русијанын ən көркəмли шаирлəриндən бири олан Андреј Вознесенскинин мүһəндис олмасы биздə һеч бир тəəччүб доғурмур.

Сон заманлардə əдəбијјатымыза кəлən чаванлардан бири — Азəрбајчан Нефт вə Кимја Институтунун тəлə-бəси Вагиф Ибраһимов һаггында данышмаг истəјирəm. Бу чаванын шə'рлəриндə мəним хошума кəлən əсəс чə-һəт поетик фикрин конкретлији, ајдынлыгы вə дəгигли-јидир. Мən шəхсən һəм бир шаир кими, һəм дə охучу кими инчəсənəт əсəрлəриндə конкретлији вə ајдынлыгы чох севирəm. Бизим əдəбијјатымызда дəјək ки, Фүзүли-нин јарадычылыгында мүəмма дəјилən тапмачалар ол-мушдур. Лакин унутмаг лазым дəјил ки, Фүзүли өзү бунларын шə'р јох, мүəмма адландырмышдыр. Икинчи тəрəфдən — бизим əсримиз мүəмма əсри дəјил. XX əсрин адамлары чох конкрет вə дəгиг адамлардыр. Мүəмма-лары ачмаға вахтымыз вə һөвсəлəминиз јохдур. Сənəт əсəрлəринə кəлинчə о, даһа чох ајдынлыг истəјир. Чүнки сəkəт мүəјјən тəбəгə үчүн дəјил, кениш күтлəнин олма-лыдыр.

Вагифин шə'рлəрин ичəрисиндə «Сənə һəјрəт едирəm», «Сијасəт», «Мараг», «Əсрин сəси», «Иллəр кечдикчə...» адлы јазылар мəним чох хошума кəлир. «Əсрин сəси» шə'риндə шаир, һəр шəјə гадир олан инсандан, онун космоса сəфəрлəриндən данышыр вə гəјд едир ки, бүтүн бунлар «өмрүмүзүн гијмəтинн чохалдыр». Бу фикрдən сонра шаир һамыны дүшүндүрən вə биринчи фикрə бағ-лы олан башга бир фикрə кечир: Инсанын гијмəти чо-халдыгчə өлүмү учузлашыр. Бундан əввəлки əсрлəрдə инсаны тək-тək өлдүрən силаһлар вар идисə, əсримиз

бə'зən бир шəһəрин, бəјүк бир өлкəни мəһв едə билən силаһларын горхусу алтында јашајан əсрдир. Буна көрə дə шаир јазыр:

Өмрүмүзүн гијмəти
Чохалыр јаваш-јаваш.
Һəјатымыз гијмəтə
Миндикчə,
Өлүмүмүз учузлашыр,
а гардаш.

Бу, тəзə сөздүр, бəднн кəшфдир!

«Сənə һəјрəт едирəm» шə'рин севки мөвзусунда јазыл-мыш лирик бир парчадыр. Бурада шаир севкилисинин вүгəриндən, онун учалыгындан данышыр. Бундан сонра шаир гəрибə бир суал верир:

Сən нəјин үзəриндə
Бу гəдэр учалмысан?

Чаваб чох гəрибəдир. Севкили ашигин көз јашлары, сонсуз изтираблары үзəриндə учалмышдыр. Шə'р бу-нунла да битмир. Шаир јухарыдакы бəднн тəһлилинə кечир: көз јашларынын, көңүл изтирабларынын үзəриндə учалмаг нə демəкдир?! Бу, ачизлик дəјилми?!

Аһ, нечə ачизмисən...
Кəл,
кичилмə көзүмдə.
Əлə вүгарлы олан
Бу гəдэр мискин олсун?
Бу нечə олан ишдир?
Һеч билмирəm өзүм дə...

Үмүнијјəтлə, Вагифин шə'рлəриндəки ајдынлыг вə лакониклик мəним чох хошума кəлир. Бу шə'рлəри оху-јандан сонра мən чаван шаир достума дəјирəm:

— Дүз јолдасан. Бу јолу тутуб кет... Анчаг бүдрəм-лəрдən, сənəтин чəтинликлəриндən, əзабларындан горх-ма. Бүдрəмəлəрин өзү дə сəни өјрəдəчək. Пəһлəван һəр јыхыланда тəзə бир фəнд өјрəннр.

ҺӨРМӘТЛИ РӘСУЛ МҮӘЛЛИМ

(Р. Рзанын 70 иллији мунасибәтилә)

70 яшыңыз мұбарәк олсун! Мәнә елә кәлир ки, өм-
рүн даирәви илләри, јә'ни —50—60—70—80 вә с. өмүр
јолунда бөјүк дурачаглардыр. Јәгин елә буна көрә дә
халг өз севимли адамларынын јубилејини мәһз бу ил-
ләрдә кечирир. Бу илләрини бајрам кими кечирдијимиз
шәхсијјәтләр исә јәгин ки, өмрүн бу дурачагларында
дајаныб дәриндән нәфәс алыр, кечиб кәлдији јоллара
бахыр, кечәчәји јоллары фикриндә низамлајыр, бу вахта
гәдәр халга вердијини вә бундан сонра верәчәјини дү-
шүнүр, дашыныр. Һәмишә өзүнү халга борчлу биләнләр-
рин борчу һеч заман түкәнмир. Мән Сизи һәмншә белә
көрмүш, белә танымышам.

Сәнәтин сону јохдур. Сәнәт јолларында аддымлајан-
лар үчүн бу күнүн зирвәси, сабаһын пилләсидир. Сәнәт-
карын гијмәти, онун јашы илә дејил, иши илә өлчүлүр.
Мән Сизин еләдикләринизин бөјүклүјүнә бахыб еләјә
биләчәкләринизи көрүрәм.

Сәнәт аләминдә Сиз һеч кәси тәкратламамыш, һәми-
шә өзүнүз олмусунуз. Мәнә елә кәлир ки, сәнәткар үчүн
бундан бөјүк тәриф ола билмәз. Бәлкә дә бу өлчү тәкчә
сәнәткарлығын дејил, һәм дә инсанлығын бөјүк өлчүсү-
дүр. Күләк габағында әсән отлар кими башыны каһ о
тәрәфә, каһ бу тәрәфә әјәнләрдән фәргли олараг, бөјүк
шәхсијјәтләр һансы шәрәнтә дүшүр-дүшсүн һәмишә өз
мәнлијини, өз көрүшүнү, өз әгидәсини, нәһајәт өз сифә-
тини горујуб сахламыш, ахыра гәдәр инандығы јолла
кетмишләр. Мән һәмишә Сизи белә көрмүш, белә дә та-
нымышам!

Сиз сәнәтин фәданси олмуш, 70 ил сәнәт чырағынын
одуна јанмыш, бу јанғыдан усанмамыш, әксинә һәзз
алмысыңыз. Сизә бундан сонра да бу сшглә јанмағы,
охучуларынызы јени әсәрләрин ишығында дәрин-дәрин
дүшүндүрмәји арзу едирәм.

ВИДА

Гоншум иди Әлиаға. Үзбәүз, гапыбир. Өмрүнүн сон
күнләриндә кечирдији дәһшәтли ағрыларын шаһиди
идим. Амма шикајәтләнмәзди бу ағрылардан. О, чисма-

ни ағрылары да мәрданә гаршылады. Мәрд јашады, мәрд
өлдү...

Күрчајлы шә'римизин дөјүшкән әскәри иди. О, илк
нөвбәдә вәтәндаш, сонра шаир иди. О, бүтүн јазыларын-
да — истәр шә'риндә, истәр пјесләриндә вә истәрсә дә
ади мәгаләләриндә охучусуна нәсә дејир, ону һараса
чағырырды. Онун шә'р күлләси һәдәфдән јайынмыр,
нифрәтинин гулағында топ кими курлајыр, севкисинин
гулагларына исә нәгмә пычылдајырды. Кечән ил Инкил-
тәрәдә идик. Доғру дејирләр ки, сәфәрдә инсан инсаны
даһа јахшы таныјыр. Ајры-ајры шәһәрләрдәки чыхыш-
лары, Лондонда тәһсилдә олан Чәнуби азербайжанлы
тәләбәләрлә көрүшләр, јад өлкәдә көрдүкләринә мұна-
сибәти, нәләрә даһа артыг диггәт јетирмәси ону мәнә
даһа дәриндән танытды. О, көрдүкләринә сојугганлы
баха билмир, көзүмүн габағында алышыб јанырды. Бу
дәрин мұшаһидәләринин нәтичәсиндә әдәбијјатымыза
«Инкилтәрә силсиләси»ни бағышлады.

Күрчајлы сон күнләриндә өлүмлә дөјүшүрдү. О, өлү-
мә гәләбә чала билмәди. Лакин онун шә'рләринин јүз-
јүз өлүмә гәләбә чалачағына, һагг ишимиз јолунда һә-
мишә дөјүшәчәјинә әминәм.

МӨҺСҮН СӘН'АНИ

Азербайжан ССР халг артисти М. Сән'ани гүдрәтли
сәһнә усталарымыздан биридир. Мән һәлә мұһарибәдән
әввәл мәктәбли икән ону севмиш вә о замандан онун бү-
түн ролларыны изләмишәм. М. Сән'анини мән илк дөфә
«Һачы Гара» комедијасында һејдәр бәј вә Ширванза-
дәнин «Намус» фачнәсиндә Сејран ролунда көрмүш вә
ону бу роллары илә дә севмишәм.

Бу гүдрәтли сәнәткары бизә севдирән әсас чәһәт нә-
дир? Илк нөвбәдә онун сәһнәдәки сәрбәстлији!.. Белә ки,
онун үчүн сәһнә, сәһнә дејил, һәјатын бир парчасы, о өзү
исә бу һәјатын мұшаһидәчиси дејил, иштиракчысыдыр.
Мөһсүн Сән'ани актјор сәнәтинин әсас шәрти олан бу
чәһәтә нә илә наил ола билмишдир? — суалына мән белә
чаваб верәрдим. — Сәминијјәти илә!

Актјор нә заман сәһнәдә сәмини ола билир? О заман

ки, ојнадығы ролун характерини бүтүн инчәликләри илә һисс едир, бир сөзлә, ону өzlәшдирә билир.

Сән'ани ојнадығы бүтүн ролларда сәминнјјәти илә апармыш, уғур газана билмишдир.

Көтүрәк «Алмаз»дакы Шәриф ролуну. Индајәтзадә кими гүдрәтли сәнәткардан сонра бу ролу ојнамаг чох чәтин иди. Мөһсүн бу чәтинлијин өһдәсиндән мөһарәтлә кәлди. Сән'анинин бу ролдакы уғуруну бә'зи театр тәһгидчиләри онун көзәл сәси илә изаһ едир, бә'зиләри исә онун симпатијасы вә јапышыгылыгы илә.

Мәнчә икинчиләр һәһигәтә даһа јахындыр. Үмумијјәтлә, Мөһсүн Сән'ани бир актјор кими чох јапышыгылыдыр. Бу јапышыгылыгы исә онун бир сәнәткар кими сәминнјјәтиндән ирәли кәлир. О, ојнадығы ролу бүтүн чизкиләри илә һисс етмәдән сәһнәјә чыхмыр. Елә ки, һисс еләди, бир инсан кими онун варлыгы, ојнадығы ролун ичиндә әријир, о, образа чевриллр.

Мөһсүн Сән'анинин икинчи мүнһүм чәһәти јарадычылыгы диапозонунун кенишлијидир. Белә ки, о, бир тәрәфдән Сејран, Ејваз Әсријан кими чидди тракик, икинчи тәрәфдән Шәриф вә Һәсәнаға («Көз һәкми») кими; сәф комик образларын ифачысы олмушдур. Белә ки, онун јарадычылыгы бир тәрәфли вә бир рәнкли олмамышдыр.

Биз бу күн севимли актјорумузу 80 иллик јубилејини кечирдијимиз заман она чансағлыгы вә јени уғурлар арзу едирик.

ӨМӘР ЕЛДАРОВУН «ФҮЗУЛИ» ҺЕЈКӘЛИ

Фүзулинин һејкәлине һәр дәфә баханда Фирудин Көчәрлинин бу бөјүк шаир һаггында дедији сөзләр јадыма дүшүр: «Фүзули, чәми гәмзәдәләри вә әзабкешләрин дәрдини чийиндә дашымаг үчүн хәлг олунубдур».

Өмәр Елдаровун сәнәт досту Токај Мәммәдовла биркә јаратдыгы бу һејкәлдәки Фүзули образы Фирудинбәјин шаир һаггында дедији сөзләринин даш тәһәссүмүдүр.

Һејкәлдә шаир дүшүнүр. Јалпыз өз шәхси ағры-ачысышымы? Хејр, о бүтүн бәшәријјәтин әзабыны чийинләринә көтүрүб дүнјанын әввәлини, ахырыны, бу дүнјанын сакинләри олан бәдбәхт инсанларын һардан кәлиб һара

кәдәчәјини, сонсуз дәрдләрә нә үчүн мүбтәлә олдуғларыны дүшүнүр вә дејир:

Дәрд чох, һәмдәрд јох, дүшмән гәви, тәлә зәбун.

Һејкәлә бахдыгча Фүзулинин өлмәз бейтләри гулағларында сәсләнир вә дејирсән: Дүнја кәдәрини өз архасында кизләдән бу зәиф чийинләр о бөјдә дәрдләри нечә дашыја билиб көрәсән? Бүтүн дүнјанын тәлејинә чавабдеш олмаг үчүн доғулан бу бөјүк шаир вә дүнја вәтәндашы, елә бил постамент үстүндә дејил, јер күрәсинин үстүндә дајаныб өз зәманәсиндән бизим зәманәмизә бахыр вә бизи өзү кими әрзин кәләчәк тәлејини дүшүнмәјә чағырыр.

Һејкәлин биринчи уғуру бундадыр. Чүнки һејкәлдә үмумиләшмә күчү чох бөјүкдүр. Бу уғурун икинчи сәбәби олур ки, һејкәлтәрәш, Фүзулинин сөзлә дедикләрини тишә дилинә чевирмәји бачарыб.

Демәк, Өмәр Елдаров Фүзули сәнәтинин маһијјәтинин чох көзәл баша дүшүб. Бир нечә ил бундан әввәл мөһһур түрк јазычысы Мустафа Нечати Сәбәтчи оғлунун Фүзули һејкәлинин гаршысында донуб галдығынын шаһиди олдум. О, һејкәлә һејранлығла бахдыгдан сонра шаирин:

Еј Фүзули, гылмазам тәрки-тәриғи ешиг-ким

Бу фәзиләт даһили әһли камал ејләр мәһи —

бейтини дејиб әләвә етди: — «Һејкәл буну дејир».

Һәһигәтән Фүзули шә'ринин маһијјәти мисал кәтиринлән бейтлә ифадә олунмушдур. Фүзули ешиг мүғәннисидир. Чүнки Фүзули дүнјанын маһијјәтинин ешигдә көрүр, һәјатын мә'насыны јана-јана, гана-гана јашамагда — јә'ни ешигдә ахтарырды.

Елдаровун һејкәли буну да дејир. Изтираб вә ешиг, ешиг вә изтираб! Фүзули шә'ринин маһијјәти бу ики һиссин вәһдәтидир. Чүнки ешиг дәрк едән мүтләг изтираб чәкмәлидир.

Бақыдакы һејкәлләр ичәрисиндә ән чох севдијим һејкәлләрдән бири дә Фүзулинин һејкәлидир. Фүзули шә'ринин маһијјәтинин дәриндән дәрк едиб бу көзәл сәнәт өрнәјини јаратмыш сәнәт гардашым Өмәр Елдарову бүтүн наһијјәтләри мүнәсибәтилә тәбрик едир, она даһа бөјүк уғурлар диләјирәм.

Гоча тар — гоча Шәргин мүдрик ағсаггалыдыр. Әср-
ләр боју бу ағсаггал, нәнәләримизин дәрдинә мөлһәм
олмуш, бабаларымызын ағдына чыраг тутмушдур. Бу
ағсаггал гулагларымыза һәһиншә мүдрик сөзләр пычыл-
дамыш, бизи дүшүндүрмүш, дүшүндүрдүкчә дә јандыр-
мышдыр.

Бу нә шикајәтдир, бу нә паләдир
Гопур һәзин-һәзин симдән, билмирәм.
Онуи сөзү нәдир, суалы нәдир?
Кимә киләјләһир, кимдән билмирәм.

Санки бизә дејир: «Бош өтүр аһлар.
Сөјлә нејләјирсән, өмүр јарыдыр».
Бу чансыз симләрдән гопан фәһһлар,
Һәјатын һәјата суалларыдыр.

Кечән әсрин мусигишүнасларындан Садыгчан тарда
дәјишиклик еләди: Азәрбајчан тәбиәтинә ујғунлашды-
рыб ону ана дилимиздә, ана руһумызда данышдырды. Бу
јениликдән сонра тарын нәғмәләриндә Чыдыр дүзүнүн
күләкләри, Шаһ дағынын селләри, Көјчәј чинарлары-
нын пычылтысы сәсләнди. Јени руһлу, јени нәфәсли, Азәр-
бајчан тарзәнләри јетишди.

Әсримиздә Гурбан Пиримов, һачы Мәммәдов, Әһсән
Дадашов кими гүдрәтли ифачыларымыз тарын имкан-
ларыны јени рәнкләр вә тәзә бојаларла зәнкиһләшдир-
диләр.

Бу көзәл сәнәткарларын башладыглары иши бу күн
Рамиз Гулијев кими кәнч тарзәнләримиз шәрәфлә давам
етдирир. Адларыны чәкдијимиз гүдрәтли сәнәткарлардан
сонра сәнәт әләминдә сечилмәк, јени сөз демәк чох чәтин
мәсәләдир.

Лакин Рамиз Гулијев бу чәтинлијин өһдәсиндән кәлә
билди, гоча тары бу күнүн дили илә дилләндирмәји ба-
чарды. Рамизин ифачылығында үрәклә техника, һисслә
усталыг вәһдәтдәдир. Даһа доғрусу, Рамизин ифасы әв-
вәл үрәји титрәдир, сонра дүшүндүрүр. Бунлардан баш-
га мүчәррәд муғам Рамизин бармаглары алтында кон-
кретләшир, ајдынлашыр. Буна көрә дә «Муғам» поемасы
үзәриндә ишләдијим заман мән тез-тез Рамизин секаһы-

на гулаг асырдым... Муғамдакы мүрәккәблик Рамизин
ифасында сәдәләшир, ајдынлашыр. Ән бөјүк мүдриклик
вә бөјүклүк әлбәттә сәдәликләдир. Мән үмумијјәтлә
сәнәтдә ајдыныгы вә сәдәлик тәрәфдарыјам. Ифачы чал-
дыгы заман әсәрин мәна вә фәләсәфәсини өзләшдирә
билмәсә, даһа доғрусу, нә чалдыгыны, нә демәк истәди-
јини өзү дүјмәсә, дәрк етмәсә әсәр динләјичијә һеч чүр
чата билмәз. Рамизин секаһда дүјдугуну о, өзү дүјүр.
Башга ифачы секаһда тамам башга мәтләб дүја биләр.
Мәнә елә кәлир ки, Рамизин секаһда дүјдугу мәтләб
мәним өз дүјгуларымдыр. Бәлкә елә буна көрә мән Ра-
мизин секаһыны чох севирәм. Бу, әлбәттә башга тарзән-
ләримизин ифачылыгы усталыгыны һикар етмир, мән де-
јәрдим, әксинә, тәсдигләјир. Она көрә ки, муғам — бир
јоллу, бир чығырлы әсәрләр мәчмуу дејил. О, чохмәна-
лы, чохмәтләблидир. Муғамы һәрә өз билдији кими дәрк
едир, һәр ифачы да ону өз дүјдугу шәкилдә динләјичијә
чатдырыр.

Бу мүхтәлифлик ичәрисиндә Рамизин дә өз јолу, өз
нәфәси вар. Мән бу јолда кәнч сәнәт достума даһа бөјүк
уғурлар диләјирәм.

ВЭТЭН ОЧАҒЫНЫН ИСТИСИ...

Азәрбајчаным, доғма дијарым, ата-бабаларымын јурду-јувасы, балаларымын, кәләчәк нәвә-нәтичәләримин јурду-јувасы, исти очағым, јеканә дајағым, ана вәтәним, илк севким, сон мәһәббәтим, торпағында јарандым, торпағына гарышачағым даими мәскәним, голум ганадым, үмид јерим, нианч јерим, иманым, күманым, шөһрәтим, шаным, өјүнчүм, севинчим, фәхрим, вүгарым, дәјәрим, гијмәтим, әбәдијјәтим мәним!

Бу тәшбехләрин ичиндә јалныз бирчәсини — «дәјәрим», сөзүнү истәдијим кими инчәләјә билсәм Азәрбајчаным мәним үчүн нә олдугуну охучулара чатдырмыш оларам. Бурда бөјүк нағыл устасы Андерсенин «Күмүш пул» адлы һекәјәси јадыма дүшдү:

Бир мәмләкәтин пулу харичи өлкәјә сәфәр едән биринин чибиндә јад мәмләкәтә кәлиб чыхыр. Пул бу өлкәдә әлдән-әлә кечир, сахта һесаб едилир, хәрчләнмир, јад өлкәдә өз дәјәрини итирир. Дахылда бир тәрәфә атылан пул бу өлкәнин хәрчләнән, истифадә олуна пулларына бахыб аһ чәкир. Фикрләшир ки, ахы өз өлкәмдә мәнә филан, филан шәјләри алмағ оларды, бәс бурда мәни нијә сәјан јохдур? Јад өлкәдә хәрчләнмәјән пул хиффәт еләјир, дәрдә дүшүр... Һәмән пул һәрләниб јенидән өз өлкәсинә гајыданда дәјәрини тапыр, өзүнә гајыдыр, хиффәтдән азад олур.

Демәк, јалныз пулу дејил, һәр шәјин, о чүмләдән һәр кәсин өз дәјәри, өз гијмәти вар. Әшјанын да, инсанын да дәјәри онун кәрәклијинин дәрәчәси илә өлчүлүр. Инсан да, әшја да нә гәдәр кәрәклидирсә бир о гәдәр гијмәтлидир, дәјәрлидир.

Кәрәклијә тәјин едән амил — мүһитдир, шәраитдир, вәзијјәтдир. Мешәдә балта нә гәдәр кәрәклидирсә евдә онун бир елә әһәмијјәти јохдур. Дәрзи үчүн үлкү, јазычы

үчүн гәләм, дәмйрчи үчүн чәкич, башгалары үчүн ејни гијмәтдә дејил.

Демәк, мүтләг көзәл вә мүтләг дәјәр јохдур. Мәчнун үчүн Лејләдән, Фәрһад үчүн Шириндән, Ромео үчүн Чүлјеттадан көзәли јох иди.

Лакин бир дә мүтләг көзәл вар.

Тысбағаја дедиләр, дүнянын ән көзәл һејваныны тап кәтир. Кетди баласыны кәтирди. Тысбағанын баласы онун үчүн мүтләг көзәлдир. Бәс үмум үчүн?..

Бир шә'р мәчлисиндә шаирләрдән бири Вәтән һаггында шә'р охуду. Һәмни шә'рин бәндләри «көзәл вәтән» сөзү илә битирди. Назим Һикмәт бу шә'рә чох әсәбиләшди вә шаири јанына чағырыб деди:

— Әзизим, «Вәтән» сөзүнү «көзәл» сөзү илә бәзәмәк јерсиздир. Она көрә ки, вәтән дејинчә көзәллик јада дүшүр, чүнки һәр кәсин вәтәни онун үчүн мүтләг көзәлдир. Бу, памбыға ағ, бала ширин демәјә бәнзәјир.

Бу, һәгигәтән беләдир. Вәтән она көрә көзәл дејил ки, о, доғрудан да көзәлдир, она көрә көзәлдир ки, о, вәтәндир. Ана да елә.

Гајыдағ Андерсенин нағылына. Һәр дәфә харичи өлкәдә оlanda истәр-истәмәз бу нағыл јадыма дүшүр. Өзүмү нағылдакы сахта пул вәзијјәтиндә көрүрәм. Бир дәфә Лиссабонда бөјүк бир мағазада сәфәр јолдашларымы итирдим. Күчәјә чыхыб дәншәтә кәлдим. Мәни сојуг тәр бәсди. Јанымдан саға, сола кедән адамлар бахыб бу бојда шәһәрдә тәк-тәһһа олдугуму дәншәтәли ағры илә һисс етдим. Адамлар мәнә фикир вермәдән јанымдан өтүр, мәнә ләзымсыз әшјаја бахыр кими бахырдылар. О замаң дүшүндүм ки, бу јад шәһәрдә чәкилиб атылмыш бир папирос көтүјүндән мәним һеч бир фәргим јохдур. Кербли пул кими инсанын да дәјәри онун өзүнәмәхсус кербли олан Вәтәниндәдир. Гызылын ајары олдугу кими, инсанын да ајары онун мәсләкидир, әгидәсидир, дүнякөрүшүдүр, фикридир, дүшүнчәсидир. Бәлкә дә бу өлкәдә мәним кими дүшүнәнләр, мәним әгидәмә ортағ оланлар, ән мүһүмү дә мәним дилимдә данышанлар тапылар. Лакин мәсәлә бунула битмир. Вәтән мәфһуму чох кеңиш мәфһумдур. Биз Вәтәнимизә бағлајан телләр бир дејил, он дејил, мин-миндир.

Бу телләри бир-бир сәјмағ, онлары сыраламағ, чөзәләмәк чох чәтиндир.

Халг дејир ки, гүрбәтин очағындан Вәтәнин түстүсү көзәлдир. Она көрә ки, гүрбәтин очагы исти верәр, амма сәни гыздырмаз, иситмәз.

Ахы нијә гыздырмасын? Очаг һәр јердә очаг дејилми?

Очаг һәр јердә очаг, истиси дә һәр јердә ејни истидир. Амма очагын алтындакы торпаг, үстүндәки очаг дашлары вә чызылдајыб јанан чырпы сәнинки дејил.

Гој бурда охучу мәни ифрата вармагда кұнаһландырмасын. Чўнки мән өз дүјгуму јазырам. Мән белә дејир, мән белә баша дүшүрәм.

Бабам Шәкидән Бакыја — бизә гонаг кәлмишди. Бир нечә һәфтә галмаг нијјәтиндә иди. 2 күндән сонра кетмәк истәдијини билдирди. Тәәччүбләндик. Деди:

— Сизин чајдан ағзым дад анламыр.

Анам електрик самоварында чај гојду. Киши ичди, башыны булады. Деди, бу да көмүр самоварынын дадыны вермир.

Мән о заман бабамын бу сөзүнә үрәјимдә күлмүш, буну рајона гајытмаг үчүн бир бәһанә кими баша дүшмүшдүм... Инди... јалныз инди бабамын сөзүнә һагг верир вә баша дүшүрәм ки, електрик самоварынын чајы көмүр самоварынын чајыны әвәз едә билмәз. Көмүр самоварынын чајы һәгигәтән ајры чүр олур...

— Нечә?

Бах, буну дејә билмәрәм. Бу дадын нечәлијини чөзәләјә билмәрәм. Буну билмәк јох, дүјмаг, һисс еләмәк лазымдыр.

Инди әзиз охучу, гүрбәт очағынын истиси илә Вәтән очағынын истисини мән нечә тутушдурум, бу истинин үстүлүјүнү вә көзәллијини нечә инчәләјим? Буну да билмәк јох, дүјмаг, һисс еләмәк лазымдыр. Дүјгуну ачмаг, чөзәләмәк мүмкүнмү?

Вәтән очағынын истиси! Бизи гыздыран, истиси чанымыза кәрә јағы кими јајылан бу дүјгү нәдир? Нијә һәр кәсә өз вәтәнинин колу да әзиздир, күлү дә. Гангалы да әзиздир, кәңдалашы да? Гарғасы да әзиздир, бүлбүлү дә?..

Бәлкә әзиз охучу мәним Вәтән һиссими фанатизм һесаб едәчәк? Олсун! Башга шејдә демәрәм, амма Вәтән севкисиндә бир аз фанатик олмаг лазымдыр.

МЕҲДИ ҺҮСЕЈН ҺАГГЫНДА ХАТИРӘ

Јазычы үчүн билијин, мұталинәннн нә гәдәр зәрури олдуғуну мән Меһди Һүсејндән өјрәнмишәм. Онун әлипдән китаб дүшмәзди. Һәр дәфә онунла көрүшәндә јени чапдан чыхмыш бир китабы охујуб-охумадығымы мән дән хәбәр аларды. Одур ки, 1950-чи илләрин биз әдәби кәнчлији Меһди Һүсејнлә көрүшләрән еһтијат едәр, дөври мәтбуата, мәркәзи гәзет вә журналлара бахмадан онун јанына кетмәздик.

Меһдиннн биллик даирәси чох кениш иди. О, јалныз әдәби әсәрләри охумагла кифәјәтләнмәз, тәбиәт елмләри, хусусән физика вә астрономија аләминдәки јени кәшфләрән дәрһал хәбәр тутарды. Әдәбијат, тарих вә фәлсәфә исә онун руһу вә чаны иди. Тәсәдүфи дејил ки, елми дәрәчәси олмамасына бахмајараг, университетин елми шурасы 1964-чү илдә мәним докторлуг диссертасијамын мұдафиәси үчүн Меһди Һүсејни дөрдүнчү рәсми оппонент тәјин етди.

Мәрһум јазычымыз Гәрб вә рус әдәбијатыны мукәмәл билирди. О, хусусән Лев Толстојун ашиги иди. «Гәрб вә Сүлһ» романында дөјүш сәһнәләрини, Андреј Балконскинин јараландығы, өлүмлә әлләшдији сәһнәни елә һәјәчанла данышарды ки, һәммин сәһнә көзүмүз өнүндә јенидән чапланарды.

Биз, о заманын кәнчләри ону чох сеvirдик. Она көрә ки, о, һаумызын әсәрини охујар вә мәсләһәтнини биздән әсиркәмәзди. 1954-чү илдә јени јаздығым «Садә адамлар» поемамы «Азәрбајчан» журналына тәгдим етдим. О заман Меһди журналын редактору иди. Бир һәфтә кечмәмиш о мәни редаксияја чағырыб әсәр һаггында фикрини сөјләди. Фикир, әсасән мүсбәт иди. Бунунла белә бәзи фәсилләрин узун олдуғуну, башга әсәрләримдән бу поемаја дүшән дүјгуларын артыг олдуғуну сөјләди. Тәәччүб етдим. Демәк бу уstad јазычы мәним вахтилә јаздығым әсәрләри унутмамыш, јазыларыма һәссаслыгла јанашмыш, уғурларымла бәрабәр гүсурларымы да көрә билмишдир. Бу гајыкешлик бүтүн јазычылара хас олан чәһәт дејилди.

1948-чи илдә о заманкы әдәби кәнчлијин әсәрләрин дән ибарәт бир алманах чап олунмушду. Алманахын редактору С. Вурғун, өн сөзүн мұәллифи М. Һүсејн иди.

Һәмни өн сөздә М. Һүсеји илк ше'рләри чап олуан кәңчәләр барәдә үрәкдолусу данышыр, бизи охучуларә тәгдирди.

Язычынын бу гајғыкешлији илә јанашы мөһкәм принципшаллығы, сөзү үзә шах демәји дә вар иди. О, әдәбијјатда күзәштән башга һәр шеји бачарырды. Идеја-сыз, мәгсәдсиз, зәиф јазылар мәтбуғатә јол тапанда о әсәбиләшәр, принципсизлијә, синасызлығә дөзмәдди.

Чәсарәтлә дејәрәм ки, әдәбијјат аләминдә С. Вурғуну М. Һүсеји гәдәр севән иккинчи адам танымырам. Бунила белә С. Вурғуну бәзи мүчәррәд јазыларыны М. Һүсеји гәдәр амансыз тәңгид едән иккинчи адам да олмајыб. Бах, бу иди әсл јазычы сифәти; әсл јазычы принципшаллығы!

Өмрүнүн сон илләриндә мәрһум јазычымыз јазмагдан чох, үмүмән әдәбијјатымызын тәләји барәдә чох дүшүнәрдди. Тез-тез мәни евинә чагырар, кечә саат икјәүчә гәдәр сөһбәт едәрдик. Бу сөһбәт бәзән мүбәһисәјә чевриләрдди. Јаш фәргимизни чох олмасына бахмајараг оғулла разылашмајанда дәлилләрим сәбирлә дилләр, нәһәјәт өз әкс дәлилинә ирәли сүрәрдди. Сонратар билдим ки, ејни мәсәлә барәдә мөлдән башга И. Шыхлы вә И. Һүсејиовла да данышармыш.

Бир дэфә сөзарасы мәнә деди ки, И. Һүсејиов вә И. Шыхлы да сәнин кими дүшүнүр. Дејәсән мән тәслим олмалыјам.

Беләликлә, јазычы өзүндән гат-гат чаван вә тәчрүбәсиз јазычыларын фикри илә дә һесабланыр, чохлуғун гаршысында гонаәтиндән әл чәкмәји өзүнә ар билмирди.

Башгаларынын әсәрләри һаггында өз фикрини билдирдији кими, һәмниә истәјәрдди ки, гәләм јолдашлары да онун әсәрләри һаггында өз фикирләрини чәкнимәдән десилләр.

«Рәғибләр» һекајәсини јеничә јазмышды. Мәс'уд Әлиоғлу илә бәрабәр онлара кетмишлик. Хәјли сөһбәтдән сонра дөфтерини чыхарыб һәмни һекајәни бизә оху-ду. Чох хонумуза кәлди. «Рәғибләр» һәгигәтән көзәл һекајә иди. Бу әсәр киди дә мүасир нәсримизни ән јахшы өрнәкләриндән сајыла биләр. Тәрифләдик. Јамаи әсәбиләшди.

— Јә'ни дејирсиниз бунун һекајәсиз гәдәр гәдәр вә дејә дөфтерни бир тәрәфә атды.

Мәс'уд:

— Вар, — деди.

— Бәс нијә демирсиниз?

— Онда имкан вер, — дејә Мәс'уд сөзә башлады. Һекајәнин бир гәсуру вар. Сәнин образларын һамысы өзүн кими үтүлү, һамар чүмләләрлә данышыр. Образларынын дилиндә фәрдијјәт јохдур.

Сөз јазычыны јаман тутду.

— Сәнинлә тамамилә шәрикәм, — дејә галхыб Мәс'уду бағрына басды.

Бу, онун гәлбинин бөјүклүјү иди. Буна көрә дә о өз гәсурларына биринчи нөвбәдә өзү амансыз олур вә әсәр-дән-әсәрә инкишаф едирди.

МӘС'УД ӘЛИОҒЛУ

Мәс'удун илк мәғаләси 1949-чу илдә чап олуан «Мәним достларым» адлы илк китабым һаггында иди. Мәғалә о заман чох јахшы гаршыланды. Она көрә ки, бу јазыда шаблон јох иди. Она көрә ки, үрәкдән јазылмышды. Буна көрә дә сәмини иди. Мәс'уд јалныз јазыларында дејил, һәјатда да сәмини адам иди. Онун үрәји илә дили арасында мәсәфә јох иди. Һәмишә дүшүндүјүнү дејәр, дедијинә дә һамыны инандырады.

Мәғалә «Шаирин достлары кимдир?» — адланырды. Бурда мүәллиф китабын адыны («Мәним достларым») суал шәклиндә гојмуш вә суала чаваб вериркән китабын тохундуғу мәсәләләри вә мөвзулары бир-бир садалајыр вә изаһ едирди. Тәңгиддә бу үсул о заман үчүн һәм јени, һәм дә марағлы иди. Беләликлә о, илк мәғаләси илә шаблондан гачды, тапданмыш јолла кетмәди.

Јалныз елм вә сәнәт аләминдә дејил, һәјатда да, инсанлара мүнәсибәтдә дә, рәфтарда да Мәс'уд шаблону севмир, — десәм аздыр, о, шаблона, әввәлчәдән мүәјјән едилмиш гајдалара һәлә илк кәңчлијиндән мүнәрибә е'лан етмишди. О, һеч бир чәрчивәјә сығмыр, гајдалара вә сүн'и етикетләрә үсјан едир, бунларын әсири олан адамлара нифрәт бәсләјирди.

Мәс'уд һәр јердә өзү иди. О, дүшдүјү мүнһиә ујғунлашмаз, әксинә, өз бачарығы, истә'дады, үрәкләри әлә алмаг габилијјәти илә дәрһал мүнһити өзүнә ујғунлашдырады.

Мәс'уд Әлиоглу 44 иллик өмрүнү һәр јердә, һәмншә, бүтүн шәраитдә јалныз өзү кими јашады. Чүнки о, әтрафы өзү кими дујур, өзү кими гаврајырды. Мүнәсибәтини дә өзү кими билдирди. О өмрү боју өз ағлы илә дүшүндү, өз көзү илә көрдү, өз гәлби илә дујду. Нәјинсә, киминсә хатиринә башга чүр дүшүнмәди, башга чүр көрмәди. Өз фикринә, өз дујғусуна һеч бир боја вә рәик чәкмәдән, өзүнү инкар етмәдән олдуғу кими олду, олдуғу кими јашады. Бир сөзлә о, көрүндүјү кими олду, олдуғу кими көрүндү. Буна көрә дә Мәс'уд һеч заман јалан данышмады. О, бир һадисә, ја мәсәлә барәдә фикрини билдирдији заман бу фикрин әтрафа нечә тә'сир бағышлајачағы барәдә дүшүнмәздн.

Бир дәфә бир мәчлисдә Мәс'уд һөрмәтли бир јолдаш һаггында сағлыг дејән адамын сөзүнү кәсиб деди:

— Сән филанкәсин шәрәфинә сағлыг дејирсән. Сағлыгына шәрикәм. Амма мән сәнни сөзүнү кәсиб дејирәм ки, ичәк бу бадәләри гәлби илә дили бир олан адамларын сағлыгына.

Сағлыг дејән пәрт олду. Јенидән ајаға галхыб деди:

— Әввәлә де көрәк сөзүмү нијә кәсирсән? Икинчи, де көрәк сән өз сағлығынла нә демәк истәјирсән?

Мәс'уд:

— Ону демәк истәјирәм ки, сән икиүзлү вә ријакар адамсан. Бу күн сағлыгына көзәл сөзләр дедијин адам барәсиндә бир һәфтә әввәл филан јердә, филанкәсин јанында (мәни көстәрирди) налајиг сөзләр дејән сән дедилдинми?

Мәс'уд дүз дејирди. Доғрудан да бир нечә күн әввәл һәмән адам бу күн тә'рифини көјә галдырдығы адам һаггында мәним јанымда чох налајиг сөзләр демнши.

Сағлыг саһибн Мәс'уду јахшы танымадығындан бу ачыг-сачыглыгы көзләмирди. О, көкәләјә-көкәләјә өзүнү тәмизә чыхармаға чалышдыса да бир шеј чыхмады. Чүнки мәчлисдәкиләрин әксәријјәти о адамын ријакар олдуғуну јахшы билирди. Буна бахмајарак о адам утанмадан, һәјасызчасына үзүнү мәнә тутуб:

— Бу нә данышыр? Нијә мәнә бөһтан атыр? — деди.

Мән сусурдум. Мән шәрәфинә сағлыг дејилән адамын дүшдүјү вәзијјәтә ачыјыр, бахышларымы онун нәзәриндән јајындырмаға чалышырдым. Вәзијјәт сон дәрәчә көркин иди. Одла су арасында галмышдым. Бу заман һәмән ријакар, мәчлиси бу вәзијјәтдән хилас етмәјин ча-

рәсини мәнә көрдүјүнү билдирән бир ишарә илә јенә үзүнү мәнә тутду:

— Нијә дилләнмирсән? Нијә демирсән ки, мәнә шәр атыр?

Мән нә дејә биләрдим? Ахы Мәс'уд шәр атмырды... Лакин о, бир јердә һаглы иди ки, һәр дүзү һәр јердә демәк олмаз.

Елә бу заман үрәјимдән икинчи бир фикир кечди: «Нијә олмаз?»

Бу дәфә Мәс'уд мәнә һүчум еләди:

— О дүз дејир? Нијә дилләнмирсән?

Даһа дөзмәк олмазды. Дедим:

— Сиз икиниз дә һаглысыныз. Һагсыз јалныз мәнәм.

Чүнки дејәнин јох, ешидәнин гулағыны кәсәрләр.

Бу ејһамдан һәр шеј ајдын олду. Шәрәфинә сағлыг дејилән һөрмәтли адам динмәзчә галхыб кетди. Мәчлисә пәртлик дүшдү. Араја нә гәдәр башга сөз гатыб сөһбәтин јөнүнү дәјишмәјә чалышдыларса да бир шеј чыхмады. Мәчлис өз ләззәтини итирди. Чамаат бир-бир галхыб кетди.

Мәчлис саһибинин пәртлији бирә он иди. Ахы о, дост вә танышларыны шәнләндирмәк үчүн евинә дә'вәт етмишди, пәрт еләмәк үчүн јох. Лакин Мәс'уд онун евиндә ики гонағыны тәһгир еләмәклә онун мәчлисинә дилхорчулуг кәтирмишди.

Јолда мән Мәс'уду данладым, о да мәни. Данлағымызда икимиз дә һаглы идик. Лакин мәним һагымла онун һаггы башга-башга гүтбләрдә күн-күндән ар-бахымдан, о исә тамам башга бахымдан һаглы иди.

Кечәни сәһәрә кими јата билмәдим. Мән мүтләг һаглыны ахтарырдым, тапа билмәдим.

Әкәр бу әһвалата мүәјјән бахымдан јанашмасаг о әһвалаты јалныз мүчәррәд инсанилик өлчүсү илә өлчсәк Мәс'уд һаглы иди. Она көрә ки, ријакар, јалтаг, симасыз адамлар јериндәчә ифша олунмадыгча күн-күндән артыр. Намуслу адамлар етика хатиринә нормалары көзләјир, сусур. Бу да беләләринин чүчәриб артмасына сәбәб олур. Еләләри нормалары күдмәдән јериндәчә ифша едилсә, онлар ејбәчәр һәрәкәтләрини икинчи дәфә тәкрат етмәзләр. Һәнгәтән Мәс'удун о кечәки ачыг һүчумундан сонра һәмән адамын чох еһтијатлы олдуғуну, өзүнү јығышдырдығыны мүшаһидә едирдик. О, чох јердә

Мас'удун далынча данышыр, лакин о олан јерләрден, гачырды.

Бүтүн бунларла бәрабәр, конкрет о мәчлисдәки һадисәни хәјалыма кәтирәндә түкләрим үрпәшир, ријакарын һајасызлыгына әсәбиләшир, ев саһибинин зәһмәтинә һејфсиләнир, шәрәфинә сағдыг дејилән һөрмәтли јолдашын дүшдүјү вәзијјәтә ачыјырам.

О шәраитдә Мас'уд бәлкә дә әтрафы нәзәрә алыб сусмалы иди. Чүнки чәмијјәтин һамы тәрәфиндән гәбул едилмиш нормалары, инсанлар арасында рәфтар гәјдалары мөвчуддур. Бу нормалар вә гәјдалар позуланда адамлар арасындакы мүнәсибәт ејбәчәрләшир, мүнәт өз көзәллијини итирир.

Бу ики бир-биринә зидд мүнәкимәнин һәр бири ајрылыгдә доғрудур. Лакин икиси бир араја сығмыр. Мәгама көрә бунлардан бирини дүзкүн һесаб етмәк, бирини көтүрмәк лазымдыр.

Мәгама көрә! Әкәр бу принципи гәбул етсәк, ејни һадисәни мәгамлара көрә мүнәталиф чүр гијмәтләндирмәк олар.

Мәсәлән, Мас'удун һәрәкәти о шәраитдә, о мәгамда јанлышдыр. Она көрә ки, о шәраитдә чәмијјәтин гәбул етдији норманы поэмаға еһтијач јох иди. Даһа доғрусу, Мас'удун о һәрәкәти вачиб еһтијачдан доғмурду. О өз һәрәкәтилә икиүзлүнү ифша етмәклә јанашы, һәм өзүнү вә һәм дә мәчлис иштиракчыларыны пис вәзијјәтдә гојду. Демәк бурда өзлүјүндә јахшы вә тәғдирәләјиг олан бир һәрәкәтин нәтичәси һачаланды. Симасызын ифшасы кими јахшы вә фәјдалы бир иш, һәм дә лајигсиз вә пис бир ишлә нәтичәләнди. Бурда јахшылыг — мүтләгдән чыхыб нисбиләшди. Һәмән иш башга шәраитдә вә башга мәгамда мүтләг јахшы иш кими дә гијмәтләндирилә биләр.

Мас'удун һәрәкәти емоционал, һисси һәрәкәтдир. Бурда мәгсәд, стратегија көзәл, онун васитәси, јә'ни тактикасы ејбәчәрдир. Тактиканы ејбәчәрликдән хилас етмәк үчүн һисслә бәрабәр ағыл, дүшүнчә лазыммыш!

Бүтүн бунларла бәрабәр дүшүнүрсән, етика вә нормалар наминә ријакарлыг кими ејбәчәр бир хәстәлијин көзүмүзүн гаршысында јајылмасына нијә јол вермәлијик? Нормаларын, етик гәјдаларын позулмасы горхулудур, јохса симасызлыг, ријакарлыг хәстәлији?

Чаваб ајдындыр. Етик нормаларын позулмасы чәмијјәти чүрүдә билмәз. Чүнки о, хәстәлик дејил. Ријакарлыг, симасызлыг исә елә бир хәстәликдир ки, чәмијјәти ијләдиб чүрүдә биләр. Одур ки, бу хәстәлијә амансыз олмаг, ону мәһв етмәк үчүн етик нормалардан кечмәк олар. Бир шеји билмәк лазымдыр: Нәји нәјин наминә гурбан верирсән. Гурбан вердијимиз газандығымызын гаршысында кичикдирсә ону гәбул етмәк мүмкүндүр.

Бир нечә күндән сонра Мас'уд мәнә тәхминән бу мәзмунда мәктуб јазмыш, мәнән инчиклијинин сәбәбини бу шәкилдә изаһ етмишди. Мән бу күн Мас'уда там һагг верирәм. Мас'удун тәбиәти о гәдәр саф вә тәбии иди ки, о, неч бир сахталыгы көтүрә билмирди. Һәм дә о, һәр чүр сахтакарлыгы фәһмлә һисс едир, дујурду. Әслиндә сон дәрәчә садәгәлб олан бу адамы ушаг да алдада биләрди. Лакин о, һәр шеји һисслә әввәлчәдән көрә билдијиндән ону алдатмаг чәтин иди. Чүнки о, јалныз билмирди, һәм дә дујурду.

М. Әлиоғлу бөјүк рус тәңгидчиси Белинскини вә бүтүн тәләбәләрин истәклиси олан М. Ч. Чәфәрову өзүнә уstad һесаб едирди. Онун о гәдәр гүввәтли јаддашы варды ки, Белинскинин Пушкин һаггындакы вә М. Чәфәрин «Фүзули сеvir» мәгаләләрини әзбәр билирди.

Мусиги јаддашына һејрәтләнердик. Истәр Гәрб вә истәрсә Шәрг мусигисинин ән көзәл өрнәкләринин пәрәстишкары иди. Севдији маһнылары өзүнәмәхсус инилтили сәслә охумағы да бачарырды. Ф. Әмировун, Һ. Чавидин сөзләринә јаздығы «Нә дәрәд олајды, нә дәрман» маһнысыны неч бир ханәндә онун гәдәр маһарәтлә охуја билмәзди. Мас'удун ифасында һәмән маһны инди дә гулаглаарымда сәсләнир. Мәнә елә кәлир ки, бу сәс инди мәним гәлбимдән кәлир.

Чайковскинин биринчи концертини, «Италија капричиосуну», Бетһовенин бешинчи симфониясыны, Грикин «Пер-күнт»үнү, Огинскинин «Полонез»ини әввәлдән ахыра гәдәр мызылты илә бүтүн мусиги аләтләрини тәғлид едәрәк охујарды.

Бир сөзлә Мас'уд, характериндәки әлванлыг, һиссләриндәки дәринлик, фәһминдәки дүзкүнлүк вә јазыларындакы өзүнәмәхсуслуғ илә бир мө'чүзә иди. О, бә'зән һиссләрини чиловлаја билмәмәсиндә вә етик чәрчивәләри вуруб дағымасында һејрәтамыз мө'чүзәләр јарадырды.

Көйчәйдә мәрһум режиссор Т. Казымов вә Мәс'удла бир мәчлисдә идик. Бирдән олдуғумуз евә танымадығымыз бир нәфәр дә кәлди. Динмәзчә кәнарда әйләшди. 10 дөгигә кечмәмиш Мәс'уд бу адамла туташды. Ев саһибни пис вәзижәтә дүшдү.

Бу әһвалатдан бир мүддәт кечмиш һәмән ев саһибни илә тәсадүфән Бакыда көрүшдүк. О мәнә деди ки, о адамла туташмагда Мәс'уд һаглы имиш. Чүнки о адам мәчлисә тәмиз нијјәтлә кәлмәжибмиш.

Һеч демә фәһминин күчү илә Мәс'уд о адамын гәлбини охужубмуш.

Мәс'удун тәбиәтиндәки бу чылғынлыг әтрафында баш верән һадисәләрә онун лагејд, сојугғанлы олмамасындан ирәли кәлирди. О, «мәнә нә вар» фәлсәфәси илә јашаја билмирди. Бүтүн бу кејфијјәтләри илә Мәс'уд, көзәл бир әсәрин гәһрәманы олмаға лајигдир.

Биз инсанлар малик олдуғумуз сәадәти өз вахтында гијмәтләндирә билмирик. Мән Мәс'уду илк кәнчлијимдән севмиш, өмрүмүн 20—25 илини онунла достлуг еләмишәм. Һәмишә мәнә елә кәлирди ки, Мәс'уд да ади гәләм јолдашларымдан биридир. Тәбиәтиндәки гејри-адилијә, гәјдасызлыға көрә ону данладығым һаллар да олурду. Лакин онун тәбиәтиндәки үстүлүкләри, көзәлликләри, өзүнәсығмазлығы о заманлар лазыми гәдәр гијмәтләндирә билмәмишдим. Биз ону тез итирдик. Јалныз итирдикдән сонра онун тәбиәтиндәки көзәллији, үстүлүјү дәјәрләндирмәјә башладыг. Буна јалныз һајыфсыланмаг лазымдыр. Лакин мин тәәссүф бир борчу өдәјә билмир. Сөзүмү мәрһум шаиримиз Ә. Кәримнин ашағыдакы ше'ри илә битирмәк истәјирәм:

Бә'зән һагг газаныр инсан өләндә
Һәтта унудулур ағыр күнаһы.
Һамыја дәрд олур чаван кетмәји
«Олдугча аз көрүб, аз јашамағы»
Дејирләр: «Билсәјдик ајыг олардыг
Ону гојардыгмы һеч көздән ираг?
Һәр бир дәрдинә дә чарә гылардыг
Нә биләк, о белә аз јашајагаг...»
Еһ, бу күн нә гәдәр хәјала далдым
Еһ, гәлбим нә гәдәр алышды, динди.
Сән мәним гәдрими биләсән дејә
Бу чаван јашымда өлүммү инди?

Шаир Һ. Арифин «Мән горхардым өлүмдән, дүнјаја мәнән сонра кәләнләр олмасајды» — фикри, өлүм горхусу алтында сарсылан бүтүн инсанлар үчүн һәјат деви-зидир. Спиноза демишкән, инсанын бөјүклүјү ордадыр ки, өләчәјини билә-билә һәмишә көзәллик һаггында дүшүнүр.

Бу нөгтәдә инсан фәрдиликдән чыхыр, үмумиләшир. Бу, зәррәнин өзүнү күллә тапмасыдыр. Өлүм горхусуну кечирмәјән инсан ола билмәз. Бу горху өмрүн зирвәсиндә даһа дәһшәтли олур. Инсан өлүмүн јахынлашдығыны һисс едәндә һәјаты даһа јахындан көрүр, она даһа инчә телләрлә бағланыр. Агры-ачысы илә бәрабәр ширинлијини дәрк едир, ондан ајрылмаг истәмир. Вагиф «Тој-бајрамдыр бу дүнјанын әзабы» дејәндә, һәјатын ширинлијини, көзәллијини дәрк етдијини тәсдиг едирди.

Һәјатдан үзүләндән сонра тәсәллини һәјатын давамында көрән шаир (Һ. Ариф) өз «мән»инин мәһдуд чәрчивәсиндән чыхыр, фәрдин фөвгүнә јүксәлир, мә'наны јалныз өз шәхси мәнафејиндә дејил, үмумун мәнафејиндә тапыр. Инсан о заман ки, өз варлығыны үмуми варлығын бир һиссәси сајыр, онда о, фәрди варлыгдан јухары галхыб үмуми варлығы тәсдиг едир. Инсан өз мәнафејиндән халгын мәнафејини үстүн тутмағы бачаранда һәр чүр горхудан, һәм дә өлүм горхусундан азад олур. Демәк өлүм горхусундан да хилас олмағын јеканә јолу — өзүнү бөјүк көрмәмәкдә, өзүнү зәррә сајыб өз мәнафејини күллүн мәнафејиндә тапмагдадыр. Бу нечә мүмкүн ола биләр?

Һеч кәс инкар етмәз ки, һәр кәсин һәјаты өзү үчүн чох әзиз вә шириндир. Лакин өмүр јолунда елә бөјүк амал вә мәгсәд тапмаг олар ки, о, инсана һәјатындан да әзиз, һәјатындан да ширин олсун. Һәјатыны амалы јолунда гурбан верәнләр азмы олуб? Нәсимиләр, Ч. Брунолар, декабристләр, ингилабчылар, фәдаиләр, Вәтән мүһарибәси гәһрәманлары вә с... бир сөзлә мәгсәд, әгидә вә амал саһибләри. Мәкәр онлар үчүн һәјатлары әзиз дејилдими? Мәкәр онлар јашамаг истәмирдиләрми? Мәкәр онлар һәјатын көзәллијини вә ширинлијини бизим гәдәр дәрк етмирдиләрми? Әксинә! Онлар һәјатын нә гәдәр

эзиз вә ширин олдуғуну биздән јахшы билир, јашамаг истәјир, һәјатын бүтүн көзәллик вә ширинлијини бизим кими дадмаг истәјирдиләр.

Бу ајагдан көрүн һәјатдан үстүн тутулан амал нә демәкдир? Һәјаты һәр шејдән үстүн тутмаг, инсаны нә гәдәр кичилдирсә, амалы һәјатдан үстүн тутмаг бир о гәдәр бөјүдүр. Һәјаты һәр шејдән үстүн тутанлар, јашамаг хәтринә һәр чүр алчаглыға кедә биләр, амалы һәјатдан да үстүн тутанлар исә әгидәси, амалы наминә өлүмә кетмәјә һазыр олар.

Онлар һәјаты чох севдикләриндән өлүм наминә дејил, мәнз һәјат наминә өлүмү гәбул едирләр. Чүнки онлар сүрүнүб јашамағы јашамаг һесаб етмир, хырда адамлар «нә олур олсун, тәки јашајым» — дејир, бундан өтрү намусларыны, шәрәф вә иззәтләрини белә гурбан верирләрсә, мәсләк адамлары һәјатын ләкәләnmәсини гәбул етмир, һәјаты өз көзәллији вә бөјүклүјү илә севир, бу көзәллији вә бөјүклүјү горујур, бу көзәллијә вә бөјүклүјә гәсд оlanda онун јолунда чанларыны белә вермәјә һазыр олурлар. Чүнки онлар үчүн һәјат јалныз көзәллији, шәрәфи вә ләјагәти илә һәјатдыр. Көзәллији, шәрәфи, ләјагәти әлиндән алынан заман онлар һәјаты һәјат һесаб етмирләр.

Әсримизин ән бөјүк инсаны Ленин Вәтәнин азадлығы наминә өлүмү көзүнүн алтына алды, тәһлүкәләрдән горхмады, һеч бир шејдән чәкинмәди, бу ирадәнин вә горхмазлығын нәтичәсиндә арзусуну һәјата кечирди. Үмумијјәтлә, бөјүк арзулар бөјүк тәһлүкәләрдән кечиб һәгигәт олур. Вәтәнин бөјүк оғуллари она көрә бөјүк олур ки, Вәтән онлара бөјүк дәрәд верир. Бу бөјүк дәрди һәр оғул өз үрәјиндә әридиб ону севинчә чевирмәк гүд-рәтинә малик ола билмәз.

ТАРИХИ АДЛАРЫ ДӘЈИШМӘК ОЛМАЗ

Һөрмәтли редаксия! «Шәки фәһләси» гәзетинин 13 декабр, 1979-чу ил тарихли нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Белә күчә адларыны дәјишәк» адлы мәктубу охудум. Мүәллиф галдырдығы мәсәләдә «Коммунист» гәзетиндә дәрч олунан бир мәгаләјә истинад етсә дә, орада јүрүдү-

лән фикрин әсл мәгсәдини там дәрк едә билмәмишдир. Она көрә дә мәктубда кәстәрилән мәсәлә илә әлагәдар мән дә өз фикрими билдирмәк истәјирәм.

Мәнә елә кәлир ки, Шәки шәһәриндә һәгигәтән «Клуб», «Педмәктәб», «Мәктәб», «Факүлтә» кими күчә адларыны дәјишмәк вачибдир. Чүнки күчәләрә верилән бу адлар һеч бир мәнә дашымыр. Лакин «Отаг ешији», «Шәрбаблар», «Гурчана» вә с. кими адлар халғымызын тарихи илә бағлы олдуғундан бу адлара тохунмаг ол-маз. Јенилик јенилик хәтиринә дејил, ичтиман мәзмун хәтиринә оlanda мәнә кәсб едир.

Јери кәлмишкән бурда бир вачиб мәсәләјә дә тохун-маг истәјирәм. Шәкидә бир «Әфванлар» күчәси вар иди. Бу күчәјә чамаат «Әфганлар» да дејирди. Бу күчәдә јашајан мәрһум јазычымыз Сабит Рәһман бунун «Әфван-лар» олдуғуну мәнә демишди. Билдијимиз кими, Шәки-нин әфган халғы илә һеч бир тарихи илишији јохдур. Шәкинин Қиш кәндиндә Әфван килсәсинин бу күн дә дурдуғуну вә гәдим тарихимизин мүһүм бир дөврүнүн әфванларла бағлы олдуғуну јада салсаг бу адын керчәк-лијини доғрултмуш оларыг. Дил һадисәсинә көрә «в» сәсинин «ф»-ја кечмәси ади һалдыр. «Г» сәси илә дә «ф» сәси јерини дәјишәрәк «әфван» «әфган» шәклини алмыш-дыр.

Сонралар С. Рәһманын бурда јашадығыны нәзәрә алараг күчәни онун ады илә адландырдылар. Мән буну тарихә гәсд сајыр, күчәнин әввәлки адынын, јә'ни «Әф-ванлар»ын өзүнә гајтарылмасыны, мәрһум јазычымызын адына исә башга бир күчәнин верилмәсини арзу едәр-дим.

Унутмаг олмаз ки, кәләчәјин тарихчиси «Шәрбаб-лар», «Әфванлар» вә јахуд «Отаг ешији» ады илә халғын һансы дөврдәсә кечдији јолун, јахуд јашадығы бир вә-зијјәтин изинә дүшә биләр. Кәлин, тарихчиләрин әлин-дән бу имканы алмајаг, әксинә топонимијамызы дәрин-дән өјрәнәк. Мәһәллә, кәнд, дағ, чај, дәрә адлары елә-белә кәлишикәзәл адлар дејил, гәбиләләрин, јахуд он-ларын башчыларынын адлары илә, бу башчыларын мүәјјән фәәлијјәти илә әлагәдардыр. Биз бу адлары дәјишдирмәклә көкүмүзә, тарихимизә балта чалмыш олуруг. Мәнз буна көрә дә вахтилә дәјишдирилмиш «Шәки» адыны партија вә һөкүмәтимиз јенидән бизә гајтарды.

Бу ишдә сон дәрәчә еһтијатлы олмаг лазымдыр.
Мәктубун мұәллифи М. Сәлимов јолдашын Шәкидә-
жи күчәләрдән биринин көркәмли Ашыг Молла Чүмәнин
ады илә адландырылмасы тәклифини исә алгышлајырыг.

АНАЛАР БАЈРАМЫ

Әзиз аналар, бачылар, республикамызын әзиз гадын-
лары. Сизи республикамызын зијалылары адындан бу
бајрам мұнасибәтилә тәбрик едир, Сизә ишиниздә дә,
аиләниздә дә көнүл хошлуғу вә севинч диләјирәм. Арзу
едирәм Сизин додагларыңыздан күлүш вә тәбәссүм әс-
кик олмасын. Чүнки Н. Чавид демишкән:

*Гадын күләрсә шу иссыз мұһитимиз күләчәк
Бәшәријјәт гадынла јүксәләчәк.*

Әзиз гадынлар, Сиз бизим көмәјимиз, өмүр јолдашы-
мызсыныз. Бизим ана дилимиздә зөвчәјә «һәјат јолдашы»
дејилир. Бу, нә гәдәр көзәл сөздүр: һәјат јолдашым,
өмүр јолдашы! Јә'ни өмүрүн дашлы-кәсәкли јолларыны
бәрәбәр кечмәк, һәјатын севинчини дә, кәдәрини дә бир-
ликдә дашымаг!

Бизим агил бабаларымыз да өмүр јолдашларына
арха кими, мәсләк јолдашы кими бахмыш, онлары өзлә-
ринә силаһдаш билмишләр. Қороғлунун Никары, Нәби-
нин Нәчәри өз әрләринә јалныз гадын олмамыш, һәм дә
мәсләкдаш олмуш, онларла чиян-чийнә вурушмуш,
онларын јолунда өлүмә кетмишләр.

Әрләринин архасынча Сибирә көнүллү сүркүнә кедән
декабристләрин арвадлары бәшәријјәт тарихиндә гадын
сәдагәтинин ән көзәл нүмунәсидир.

Бә'зән дејирләр ки, биздә гадына һөрмәт олмамыш-
дыр. Буну дејәнләр ислам дининин гадын һаггындакы
мәнфур һичаб — өртүнмә әјәсини нәзәрдә тутур. Әввәлә,
исламијјәт бизә сонрадан кәлмәдир. Биз гурана дејил,
атәшә ситајиш етмишик. Икинчиси, нә исламијјәтдән
әввәл, нә дә чох сонралар бизим гадынларымыз өртүн-
мәмиш, чаршабсыз кәзмишләр.

XI әсрин әрәб сәјјаһларындан Ибн-Фәдхан вәтәни-
миздә гадынлары өртүксүз көрүб бизим гочалардан хә-
бәр алыр:

— Бу нә демәкдир? Гадынларыныз нә үчүн ачыг-са-
чыг кәзир?

Ағсаггал она белә чаваб верир:

— Үрәји тәмиз олан ачыглығы ајыб билмәз. Буну
ајыб билән јахшы олар ки, өзү көзләрини гапасын, чүнки
онун үрәји мурдардыр ки, өртүксүзлүју ајыб билир.
Икинчи тәрәфдән биз гадынларымыз инанырыг. Онлар
пис нијјәтлә баханларын чавабыны онлар биздән габаг
верәрләр. Чүнки онлар бизим силаһ јолдашларымыз-
дыр...

Јени доғулан гыз балаларымыз биз ән көзәл күл-
ләрин, чичәкләрин, гушларын адларыны вермишик. Нәр-
киз, Бәнөвшә, Јасәмән, Гызылкүл, Көјәрчин, Гәрәнфил,
Чичәк вә с...

Бунлар гадына һөрмәтин вә мәһәббәтин ән'әнәмиздән
кәлдијинин көстәричисидир.

МӘНӘВИ ТӘМИЗЛИК

Мә'нәви тәмизлик, дахили тәкамүл бизим әдәбијјаты-
мызын вә фолклорумузун баш мөвзуларындан олмушдур.
Нәсими поезијасы башдан-баша инсанын гүдрәтинә инам,
инсан мә'нәвијјатына алгыш поезијасыдыр. Нәсимијә вә
онун ардычылларына көрә инсан мә'нәви чәһәтдән тә-
мизләнмәклә аллаһы — һәгигәти вә өзүнү дәрк едә би-
ләр. Мә'нәви тәмизлик вә јүксәклик дедији заман һү-
руфиләр нәји нәзәрдә тутурду?

Илк нөвбәдә дүнја не'мәтләринә, јә'ни мадди не'мәт-
ләрә алудә олмамаг, нәфси боғмаг, тамаһа гул олма-
маг! Әксинә, нәфсә, тамаһа һаким олмаг! Нәфсә һаким
ола билмәк, инсанын өз-өзүнә һаким олмасы, һиссләрини
чиловлаја билмәси демәкдир.

Әлбәттә бу фәлсәфи көрүшүн мистик тәрәфи дә вар.
Јә'ни бу дүнјаја көз јуммаг, сәадәти хәјали дүнјада ара-
маг! Биз мұасир материалист дүнјәви көрүш бахымын-
дан бу фәлсәфи системин мистик тәрәфини атыр, онун
прогрессив тәрәфини көтүрүрк.

Бу чәрәјанын прогрессив тәрәфи инсан гүдрәтинә
инамда вә мә'нәви тәкамүлдәдир. Нәсими «әнәлһәг» де-
дији заман инсаны аллаһ сәвијјәсинә учалдыр, инсанын
мә'нәви тәкамүл јолундакы гәләбәсини тәгдир едир. Бу

нөгтөдө һуруфиләр инсаны гарны илә дежил, мә'нәви дүн-
ясы илә јашамаға чағырыр.

Мә'нәви төкамүлдә әсас амил инсанын өз-өзүнә кә-
нардан баха билмәси, өз ејибләрини көрә билмәси илә
шәртләнир. А. Бакыханов көзәл демишдир: «Көзлү о
адамдыр ки, өзүнү көрә билсин». Өзүнү көрә билән ада-
мын иттиһамчысы; јә'ни прокурору өз ичиндә олур, һәм
иттиһамчы о адамын әмәлләрини тәнзим едир. Бу амилә
көрә инсан өз-өзүнә вурулмамалы, јахшы әмәлләри илә
бәрәбәр пис әмәлләрини дә көрә билмәлидир. Буну ба-
чаран адам ичиндәки егонизми, худбинлији өлдүрүр, өзү-
нә төвәзәкарлыг һиссини ашылајыр.

Кәнчләрин тәрбијәсиндә бу чәһәт әсас амил кими
көтүрүлмәлидир. Она көрә ки, бир чох чинајәтләр вә
писликләр худбияликдән, егонизмдән доғур. Төвәзәкар
адамлар өзүнүн јахшы чәһәтләри илә јанашы башга-
ларынын да јахшы чәһәтләрини көрә билир, гијмәтлән-
дирә билир.

Өзүнү мәнфи вә мүсбәт чәһәтләри илә биркә там
һалда көрә билмәк, өзүнү дәрк етмәк, өзүнү кәшф етмәк
демәкдир. Гәдим философлардан бири чох көзәл демиш-
дир: «Һәр бир инсан өзүнүн өз хусуси Христофор Колум-
бу олмалыдыр».

Өз ејибләрини көрә билән адам тезликлә бу ејибдән,
бу гүсурдан хилас олмаға чалышачаг. Гүсурдан хилас
олма сә'ји инсаны дахилән тәмизләјәр, учалдар, сафлаш-
дырар. Она көрә дә гәдим мүтәфәккирләр инсаны «өз-
өзүнү јарадан варлыг» адландырмышлар.

Бизим мүасир әдәбијјатымызын әсас проблемләрин-
дән бири дә өзүнү јарадан инсана бу просесдә көмәк
етмәкдән, әлләриндән тутуб ону галдырмагдан ибарәт
олмалыдыр.

Вәтәнпәрвәрлик — Совет әдәбијјатынын һәмишә тә-
рәннүм етдији мөвзудур. Бә'зән кәнчләрдән сорушуруг:

— Нәдир вәтәнпәрвәрлик?

— Чаваб верирләр:

— Вәтәни севмәк!

— Вәтән гаршысындакы борчлары өдәмәк!

— Лазым кәләрсә Вәтәнин јолунда өлүмә кетмәк!

— Вәтәнин тапшырыгларыны сөзсүз јеринә јетирмәк!

вә с.

Бу чавабларын һамысы ајрылыгда доғрудур. Лакин
буну дәриндән һисс етмәк, баша дүшмәк вә доғрудан да

лазым кәләрсә Вәтән уғрунда өлүмә һазыр олмаг үчүн
кәнчләримиздә ичтимай һиссин тәрбијәсинә чалышма-
лыјыг.

Инсан өлүмдән горхмадығы заман дахилән бөјүјүр,
мә'нән азад олур. О заман ки, инсан өз варлығыны үмуми
варлығын бир һиссәси сајыр, о заман о, фәрди варлыг-
дан јухары галхыр, үмуми варлығы тәсдиг едир. Инсан
өз шәхси мәнәфејини үмумун мәнәфеји ичәрисиндә әрит-
дији заман о, фәрддән чыхыб шәхсијјәт сәвијјәсинә јүк-
сәлир.

Бир аталар мәсәлини мисал кәтирмәк истәјирәм: Үч
гардаш сәфәрә чыхыр. Јолда әјләшиб һаһар еләдиклә-
ри заман гулдурлар гәфләтән һүчум едиб бөјүк гардашы
чомагла дөјүрләр. Бу заман ортанчыл гардаш галхыб
гулдурларын үстүнә һүчум чәкир. Дөјүш башла-
ныр. Кичик гардаш дөјүшә әһәмијјәт вермәдән јемәјини
давам етдирир. Бу заман ортанчыл гардаш гулдурун
бирини кичик гардашын үстүнә итәләјир. Гулдурун ајағы
кичик гардашын гаршысындакы нимчәјә тохунуб ону
гырыр. Хәрәјинин дағылдығыны көрән кичик гардаш
јалныз бу заман ајаға галхыр, гулдурларын үстүнә дү-
шүб онлары әзишдирир.

Бу мисалла халг нә демәк истәјир? Халг демәк истә-
јир ки, јалныз өз мәнфәәтимизә тохунанда дејил, үму-
мијјәтлә, һагг тапдананда һамы бир нәфәр кими ајаға
галхмалыдыр. Демәк истәјир ки, вәтән вә халг вәһид
бир органдыр. Һәр биримиз исә онун үзвләријик. Бир
һалда ки һәр биримиз вәһид бир өлкәнин вә халгын һис-
сәләријик, демәк биримизин кәдәри һамымызын, һамы-
мызын кәдәри һәм дә һәр биримизиндир. Бу нөгтәдә
инсан мә'нәви чәһәтдән бөјүјүр, камилләшир, Вәтән сә-
вијјәсинә јүксәлир, онунла вәһдәт тәшкил едир.

Биз кәнчләримизә бу һисси, Вәтәнин вәһид бир ор-
ган олдуғу вә бизим һәр биримизин бу органын ајры-
ајры үзвләри олдуғумузу һисс етдирмәли, баша салма-
лыјыг. Бах бурадан да вәтәнпәрвәрлик һисси өз-өзүнә
јаранмыш олар.

Вәтәнпәрвәрлик — мүчәррәд дејил, конкрет һиссдир.
Она көрә дә бу һисси үмуми шәкилдә дејил, конкрет
амилләрлә кәнчләримизә ашыламалыјыг.

Совет әдәбијјатынын, социализм реализминин ән мү-
һүм вәзифәләриндән бири мүасир инсанын мә'нәви әлә-
мини нәинки әкс етдирмәк, онун јаранмасына тәкан ол-

магдан ибарәтдир. Бунун үчүн елә бир идеал тәләб олу-
нур ки, о, орта әхлаг нормаларынын вә стандарт әхлаг
көрүшләрин фөвгүнә жүксәлә билсин.

Идеала — ән жүксәк арзуја чатмаг, тәкамүлә говуш-
маг ешги инсаны дахилән учалдыр, тәмизләјир вә мәнән
бөјүдүр. Чүнки инсанын тәбиәти беләдир ки, о, һәмишә
олдуғундан даһа јахшы вә даһа кәзәл көрүнмәк истәјир.
Инсанын бу истәјиндә сәнәт вә әдәбијјат онун ән јахын
көмәкчисинә чеврилә биләр. Әдәбијјатымызын ән вачиб
вәзифәләриндән бири идеал ахтарышларында инсана
доғру јолу кәстәрә билмәсидир.

С. Рәһимовун «Мейман» әсәриндәки прокурор Мей-
ман идеал дәрәчәдә тәмиз һугуг ишчисидир. О өзү идеал
дәрәчәдә тәмиз олдуғу үчүн һамыдан ејни тәмизлији
тәләб едир. Вај о күндән ки, әдлијјә ишчисинин өзү на-
тәмиз ола-ола башгаларындан тәмизлик тәләб едә. Јенә
фолклорумуза мұрачијәт едәк:

Бир гадынын ушағы хәстәләнир. Узаг бир шәһәрдә
јахшы бир һәкимин олдуғу вә бу хәстәлијин әлачыны
билдијини анаја дејирләр. Ана һәмин шәһәрә кәлир. Һә-
ким ушаға бахыб анадан сорушур: — Бу ушағын ән чох
једији нәдир? Ана чаваб верир ки, хурма! Һәким дејир,
кет, сабаһ кәл, ушағын дәрманыны дејим.

Ана кечәни күчәләрдә кечирир, ертәси күн кәлир һә-
кимин јанына. Һәким ушаға дејир: — Бала, бир нечә
күн хурма јемијәсән. Ана тәәччүб едиб һәкимдән сору-
шур: Елә бу? Һәким дејир: Бәли. Ана дејир: — Сән буну
дүнән дејә билмәздин? Һәким чаваб верир: — Јох! Она
көрә ки, дүнән мән өзүм хурма јемишдим. Өзүм једијим
һалда ушаға хурманы нечә гадаған едә биләрдим?! Он-
да мәним сөзүмүн кәсәри олмазды. Бу күн бу ушағын
хатиринә хурма јемәмишәм ки, сөзүмүн кәсәри олсун.
«Хурма јемә» дедијим заман сөзүм ағзымда титрәмәсин.

Бу ади мисал, әхлаг нормаларынын горунмасында
нә гәдәр мәналы вә нә гәдәр тәрбијәви әһәмијјәтә ма-
ликдир.

ШЕКСПИРИН ВӘТӘНИНДӘ

...Шотландијанын Мотһорвел шәһәрчиндә Азәрбај-
чан артистләри концерт верир. Салон ағзына гәдәр адам-
ла долудур. Севимли мүғәннимиз Рәшид Бейбүдов сәһ-
нәдә «Азәрбајчан» маһнысыны охујур. О, һәр зәнкулә-

синдә дағларымыздан сүзүлән булагларын, бағларымыз-
да чәһ-чәһ вуран гушларын нәғмәсини бу гүрбәт дијарда
сәсләндирир, көзләримизин өнүндә чанландырыр:

Ел билир ки, сән мәннимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан,
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

«Азәрбајчан» кәлмәси салону титрәдир. Гүрбәтдә
Вәтәнин ады нечә әзәмәтлә сәсләнәр, Вәтән оғуллары-
нын гәлбини нечә ифтихар һисси илә дөјүндүрәмиш!
1978-чи ил, октябрын 21-дә бу һисси бүтүн дәринлији
илә јашадым. Биз бир дәстә елм вә мәдәнијјәт хадими
Шотландија вә Инкилтәрәдә Азәрбајчан мәдәнијјәти
күнләри кечирирдик.

Гоча Британија! Нјутон, Фарадәј, Дарвин, Һарвеј,
Максвелл Чемс Уајт, Резерфорд кими бөјүк алим вә
ихтирачыларын, Шекспир, Бајрон, Ч. Свифт, Киплинг,
Диккенс, Б. Шоу, В. Скотт Теккереј, Стивенсон кими
нәһәнк јазычыларын вәтәни! Бу гәдим өлкәни биз јуха-
рыда адларыны чәкдијимиз о бөјүк шәхсијјәтләрин ад-
лары, хејрхаһ әмәлләри илә вә бир дә әсрләрлә башга
өлкәләр үзәриндәки һәкимлији илә танымыш, биринчи-
ләрә көрә бу өлкәјә миннәтдар олмушуг, икинчијә көрә
исә икраһ һисси дүјмушуг. Вахтилә дүнјанын ән гаты
империалист өлкәси олан Инкилтәрә әсрләрлә Һиндис-
тан, Мисир, Јени Зеландија, Чәнуби Африка, Канада,
Кипр, Ираг кими өлкәләри сојуб-таламыш, башга халг-
ларын ганы баһасына өз мәмләкәтини чичәкләндириши-
дир.

Бөјүк Британијанын Глазго, Единбург, Манчестр, Но-
тингам, Оксфорд, Лондон шәһәрләриндә вә бир нечә
кәндиндә, гәсәбәсиндә олдуғ. Кәздијимиз бүтүн шәһәр-
ләр вә гәсәбәләр сәлигәли вә абаддыр. Бүтүн бу сәлигә-
саһман вә абадлыг бир тәрәфдән инкилис халгынын мә-
дәнијјәтинә дәләләт едирсә, икинчи тәрәфдән инкилис
империализминин гәсбкарлыг сijasәтинин нәтичәсидир.
Истәр гәдим вә истәрсә дә мүасир биналарын әксәријјәти
нәһәнк вә әзәмәтлидир. Мәрмәр сүтунлар, кениш дөһ-
лизләр, халчалы салонлар, нәһәнк чилчырағлар, арха-

сында шәһәрин кербн вурулан дэбдэбэли креслолар бу өлкәнин кечмиш империалист гүрурундан, һакимлик иддиасындан хәбәр верир. Биз бу эзәмәтин вә гүрурун архасында мээлум халгларын тапданмыш һүгугуну, бэд-бәхт милләтләрин көз јашларыны көрүр, инди тарихә кечмиш аһыны, һарајыны ешидирдик. Бу јердә вахтилә Лондонда лордлар мәчлисиндәки зијәфәтдә иштирак едән С. Вургунун:

Мәрмәр дөшәмәләр үстә халылар —
Бә'зиси һинддәндир, бә'зиси Чиндән.

Јахуд:

Хөрәкләр мүхтәлиф, хөрәкләр рәнк-рәнк,
Зәнчинин, һәбәшин ганыдыр онлар —

мисралары јада дүшүр.

Тауердә (Лондон) «Африка улдузу» адланан 530 каратлыг дүнјанын ән бөјүк брилјанты, кралларын даш-гашлы тачлары сахланан мөчүзәли крал сарајы Бөјүк Британијанын әсрләр бөјү апардығы таланчылыг сја-сәтинин ајнасыдыр.

Икинчи чаһан мүһарибәсиндән сонра, демәк олар ки, Инкилтәрәнин бүтүн мүстәмләкәләри әлиндән чыхды. Британија адаларындан Чинә гәдәр узанан әл кәсилди. Инди Ирландија вә Шотландија да Инкилтәрәдән ај-рылмаг, мүстәгил дөвләт олмаг ешги илә чарпышыр. Инди тарихин тәкәри мүстәмләкәчиләрин әксинә, хырда халгларын хејринә ғырланыр.

Шотландијанын 77 мин квадраткилометр саһәси, 5 милјон әһалиси вар. Вахтилә онларын өз дилләри олмуш, сонра инкилис дилинин тә'сири илә әријиб јох олмушдур. Лакин дағ кәндләринин әһалиси өз ләһчә вә фолклоруну инди дә горујуб сахламагдадыр. Бу ишдә шотландлар һәм дә халг әфсанәләри вә нәғмәләри руһунда әсәрләр јаратмыш бөјүк милли шаирләри Роберт Бөрнсә (нәдәнсә, бизим мәтбуатда Бөрнс әвәзинә Бернс јазылыр) миннәтдардыр. Инди Бөрнсин ше'рләрини эз-бәр дејән, онун арзу вә хәјаллары илә јашајан һәр бир шотланд бу ше'рин ганадлары үстүндә өз әслинә, өз көкүнә гајыдыр. Шотландлар тарихи кечмишләри илә даһа чох өјүнүр, инкилисләрә гаршы мүбаризә апаран милли гәһрәманларына вә истиглалижәт наминә јазыб-јарадан бөјүк сәнәткарларына шәһәр вә кәндләриндә һејкәлләр учалтмагла тәскинлик тапыр.

Глазгодан Единбург кетдијимиз заман јолда Абер-фолд Каландор, Дунн, Стерлинг вә с. кәнд вә гәсәбәләрдән кечдикчә милли-азадлыг уғрунда мүбаризә апаран У. Уеллес (XIII әср); Роберт Брјус (XIV әср) вә стүартлар сүләләси үчүн гојулан һејкәлләрә вә абидәләрә раст кәлдик. Шотландлар инкилисләрә гаршы мүбаризә бај-рағы галдыран милли гәһрәманларыны чох сеvir, онларын барәсиндә ағыздолусу данышырлар.

Ера шәһәрчији... Бөрнсин доғулдуғу икнотағлы кичик ев. Отағларын һәр бириндә чох балача бир пәнчәрә. (ени 40 см, узуну 60 см.). Бәләдчинин изаһындан белә мә'лум олду ки, о заман пәнчәрәләрин һәчминә көрә верки алынырмыш. Пәнчәрә нә гәдәр бөјүк оларса, верки о гәдәр чох гојулур, — дејә шаирин атасы һәр отаға бир, һәм дә чох кичик пәнчәрә гојдурмушдур.

Ев-музејиндә Ә. Күрчајлы Бөрнсдән еләдији бир тәр-чүмәни охуду. О, охудугча үрәјимдән гәрибә дүјғулар өтүрдү: јәгин ки, бу евин диварлары мәним ана дилими биринчи дефә ешидирди. Күрчајлынын охудуғу бу ше'ри Бөрнс јазаркән хәјалына кәлә биләрдими ки, 250 ил сонра онун сөзләри башга дилдә бу мәнзилә јенидән дөнә-чәкдир!..

Олдуғумуз шәһәрләрин бәләдијјә идарәсинин рәис-ләри бизим нүмајәндә һеј'әтини гәбул едирди. Гәбуллар хүсуси гәбул отағларында, јүз илләрдән бәри давам едән мәрәсимләрә әсасән кечирилирди. Мер, јанында гадыны, һәр икисинин бојундан шәһәрин брилјант гашлы ем-блеми асылы вәзијјәтдә нүмајәндә һеј'әтини гаршылајыр вә рәсми танышлыг нитги сөјләјир. Бу нитгдә мер шәһәр-ин тарихи һағгында ғысача мә'лумат верир вә кербин мә'насыны изаһ едир. Бизим нүмајәндә һеј'әтинин баш-чысы Әнвәр Чәбрајылов һеј'әтин үзвләрини мерә тәғдим едир вә кәлишимизин мәғсәдини дејирди. Бу 40—45 дә-гигәлик гәбулларда бизә әсас бир мәсәлә ајдын олду: Инкилтәрәнин вә Шотландијанын истәр рәсми вә истәр-сә гејри-рәсми даирәләри бизим өлкәјә, онун адамлары-на, хүсусилә елм вә мәдәнијјәт хадимләринин јарадычы-лығына дәрин мараг көстәрирләр. Мәсәлән, Глазгонун мерн бөјүк рус бәстәкарлары Прокофјевин, Шостакови-чин јарадычылығыны чох севдијини, онларын әсәрлә-рини һәвәслә динләдијини сөјләди.

Әлбәттә, мерләр гәбулдан әввәл бизим республика-мыз барәдә кичик китабчалар охујур, тарихимиз, бу

күнүмүз һаггында өтәри мә'лумата малик олурлар. Мәсәлән, Единбург шәһәринин мери Азәрбајчан дилинин түрк системли дилләр групуна аид олдуғуну деди. Лакин биз онларын мәдәнијјәт, тарих вә әдәбијјаты барәдә әтрафлы данышдығымыз заман онлар е'тираф едирдиләр ки, сиз бизи, биздән јахшы таныјырсыныз.

Азәрбајчан Дөвләт Инчәсәнәт Институтунун ректору, профессор А. Асланов Шекспирин, Бајронун, В. Скоттун, Б. Шоунун, Бөрсин әсәрләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмәсиндән данышыб өзүнү, Ә. Күрчајлыны вә мәни һәммин шаир вә јазычыларын тәрчүмәчиси кими тәгдим етдији заман мер күлүмсүнүб е'тираф етди ки, инди биздә бәди ки таб чох аз охунур.

Гәбуллардан сонра бир гәјда олараг мерин көмәкчиләри бизи бәләдијјәнин ичләс салонлары илә таныш едирди. Бу салонларда нәзәрә чарпан илк чәһәт орадакы гәјда, низам вә бу гәјда — низамын кәтирдилә чиддиләк вә әзәмәтдир. Даирәви салонун баш тәрәфиндә сәдрин әзәмәтли креслосу, сағ вә сол тәрәфләриндә исә мүавинләринин күрсүсү... Сәдр креслосунун сәјкәнәчәјинә шәһәрин керби һәкк олунмушдур. Салондакы күрсүләр үч бөлүмә ајрылмышдыр. Сағ бөлүмдә мұһафизәкарлар, сол бөлүмдә ләјбористләр партијасынын үзвләри, орта бөлүмдә башга кичик партијалара мәнсуб оланлар, салонун ејванында исә гонаглар әјләшир. Бу, һәм үзвләрдә, һәм дә гонагларда мәс'улијјәт һисси ојадыр, онлар чиддилијә чағырыр.

Музејләрдә, университетләрдә, китабханаларда ишчиләр өз гәдим формаларыны кејинир вә бу формалар онлар вәзифә башында олдуғларыны хатырладыр.

Кралица II Јелизаветанын гәсри Лондонда бөјүк бир бағын ичиндә јерләшир. Һәр күн саат 11.30-ла 12 арасында Краличанын шәхси мұһафизә дәрәсәсинин дәјишилмәси мәрәсими кечирилир. Бу мәрәсим заманы чамаат сарајын гаршысына топлашыр, көһнә ән'әнәви һәрби форма кејинмиш ики дәрәсә әскәр ат белиндә маһны охуја-охуја мұһафизәни бир-бириндән тәһвил алыр. Бу гәдим ән'әнә бу күн дә олдуғу кими давам етдирилир.

Бүтүн бунларла әлагәдар демәк лазимдыр ки, шотландлар вә инкилисләр чох гәдим адәтләринә — кејимләриндән тутмуш вәрдишләринә, мәрәсимләринә гәдәр һәр шеји горујуб сахлајырлар. Бир сөзлә, онлар үчүн дәрәбабадан галма нә варса мүгәддәсдир. Бунунла белә, бу

мұһафизәкарлыг онларын бир халг кими инкишафына әнкәл төрәтмәмиш, заманын тәләбләринә дахилән ујғунаша билмиш, мүасир бир милләт олараг јетишмишләр. Онлар модернизми заһирән дејил, дахилән гәбул едирләр. Мәсәлән, Лондонда вә Манчестрдә аз да олса уча биналар, көјдәләнләр вар. Лакин онлар бу чүр биналары гәбул етмәк истәмир. Бәләдијјәләр белә биналардан гәти сурәтдә имтина едир, торпаға јахын, гаршысы күлчичәккә бирмәртәбәли кичик биналара даһа чох һәвәс көстәрирләр.

Бәс вахтилә көһнә үслубда тикилмиш монументал биналар нә олсун? Чох гәрибәдир ки, заһирән һәммин биналарын үслубуну сахлајыр, ичиндә бәрпа ишләри апарыр, бинаны модернләшдирирләр.

Мотһорвел шәһәрчиндәки концертә гајыдырам. Бизим артистләр бир-биринин ардынча чыхыш едир, курултулу алгышларла гаршыланырдылар. Нәзакәт Мәмәдованын вә Һабил Әлијевин чыхышы мәним үчүн чох марағлы иди. Билмәк истәјирдим ки, дүнјанын инкишаф етмиш мәдәни халғларындан бири олан инкилисләр бизим фолклор мусигимизнә нечә гаршылајачағлар?

Һабилн «Секаһ» салону титрәтди. Бизим Шәрг руһумуздан көјәрән, мә'нәви дүнјамызы ифадә едән бу мусиги, әлбәттә, бизим гәдәр башга халға чата билмәз. Лакин халғлар һәмишә бир-бирини јахшы баша дүшүр. Халғлары бир-бириндән ајыран, онлары бир-биринә дүшмән едән һәмишә һаким тәбәгәләрин ачкөзлүк, тамаһкарлыг сјасәти олмушдур. Һәгиги вә һуманист сәнәт һеч бир дипломатија танымыр. Әсл сәнәт һәр јердә сәнәтдир!

Бүтүн халғларын фолклорунда нә исә бир-биринә охшар чәһәтләр олур. Чүнки халғлар һаһысы ејни көкдән, ејни анадан, јәни торпагдан бој атыр, сонра бу көкдән будағлар ајрылыр. Дүнја мусиги тарихиндә нә гәдәр голлар, јоллар, чәрәјанлар олмушдур. Әлбәттә, сәнәтдә јериндә сајмамағ үчүн ахтарышлар лазимдыр. Лакин... бу ахтарышларын бир гисми мусигини һәјатдан, торпагдан, тәбиәтдән ајырды, ону мелодијадан мәһрум етди, гарышыг сәсләр јығымына чевирди. Кетдикчә дүнја мусигисиндә бир мелодија ачлығы һисс олунурду... Дејәсән, јенидән мелодијаға гајытма — торпаға, көкә, фолклора енемә башланыр.

Һабил сәнәтинин күчү! Һабил каманы чалмыш, инсан

кими охудар, данышдырыр. Һабил динләркән адам түшүнмәли олур. Фикирләширсән: «Бу сәсләр, бу Һычгырыглар нәсә дејир... Ахы, нә дејир? Бах, бундадыр сәнәтин күчү!..»

Һабил чаларкән јашајыр вә бизи өз һиссләринин одуна галајыр, бизи дә өзү кими јашамаға, јанмаға чағырыр. Салонда милчәк учса ешидиләр. Бу заман архадан Азәрбајҗан дилиндә бир «сағ ол» сәси ешитдик... Бу ким ола биләрди?

Һабил гуртарынча сәһнәјә, әлиндә күл дәстәләри тутмуш ики нәфәр гарајаныз оғлан чыхды. Күл дәстәләрини вериб Һабил гучагладылар. Јенидән алгыш гопду.

Фасилә заманы дәһлиздә кәзә-кәзә бир-биримиздән сорушурдуг: «Һабилә күл верән оғланлар вә архадан «сағ ол» дејәнләр ким имиш көрәсән?»

Бу заман үч-дөрд јашларында бир ушаг дәһлиз боју гачмаға башлады. Кәнч бир гадын «Араз, гачма» дејә онун архасынча јүјүрдү. Гадына диггәтлә бахыб: «Сиз кимсиниз?» — дејә хәбәр алынча: «Мән азәрбајҗанлы-јам», — дејиб үстүмүзә кәлди... Онун архасынча чаван оғланлар вә гызлар бизи дөврәјә алды.

Мә'лум олду ки, бу кәнчләр Иран Азәрбајҗанындан Инкилтәрәјә кәлмиш тәләбәләрди. Онларын бир гисми Лондонда, бир гисми Глазгода, бир гисми дә Манчестрдә тәһсил алыр. Азәрбајҗандан мәдәнијјәт хадимләринин кәлдијини вә Мотһорвелдә концерт верәчәкләрини ешитмиш вә бизимлә көрүшә кәлмишләр.

Ахшам Шотландија бәләдијјәсинин вердији зијафәтдә Һабил Әлијев азәрбајҗанлы тәләбәләрин она вердији күл дәстәсинин ичиндән тапдығы бир кағызы бизә көстәрди. Бу кағызда бир бәнд шә'р варды:

«Улдузлары саја-саја
Ајаг басыр инсан Аја.
Мәним бу тајдан о таја
Әлим чатмыр сәнә, гардаш.

Һөрмәтлә, азәрбајҗанлылар».

Азәрбајҗанлы тәләбәләр Лондонда Инкилтәрә — Совет Достлуг Чәмијјәтиндәки көрүшә дә кәлдиләр. Онлар бизим тәһсил системи, әдәбијјат, сәнәт вә мәдәнијјәтинизә даир марағлы суаллар верир, өлкәмизи даһа дә-

риндән танымағ истәјирдиләр. Суалларындан нә гәдәр бөјүк дујғулар вә арзуларла јашадығларыны һисс едик. Тәләбәләр мүасир Азәрбајҗан әдәбијјатыны билир, шаир вә јазычыларымызы таныјырлар. Мәним университетдә ана дилиндә дәрс дедијими билинчә, Илһам адлы бир кәнч:

— Дүнјада бир халғ үчүн ана дилиндә тәһсил ала билмәк һүгугундан бөјүк сәадәт танымырам, — дејә көкс өтүрдү.

Илһам һағлы иди. Әкәр белә олмасајды, о вә онун кими минләрлә азәрбајҗанлы кәнчләр дүнјанын бу башына тәһсил үчүн кәләрдими?

Шекспир, Бајрон, В. Һүго, Балзак, Пушкин, Толстој, Шиллер, Көте кими чаһаншумул даһиләри Аразын бу тајында өз ана дилиндә охуја билән мәним тәләбәләримлә дүнја классикләри бир јана, өз классикләрини белә анасынын дилиндә охумағ һүгугундан мәһрум едилән бу кәнчләрин мүгајисәсиндә тарихин әдаләтсизлији барәдә дүшүнмәмәк мүмкүнмү? Инсан мәнфинин ачысыны, мүсбәтин фонунда даһа јахшы һисс едир...

Азәрбајҗанлы кәнчләр бизим сәнәт усталарымызын Глазгода вә Лондонда вердији концертләри дәнә-дәнә динләмиш, Р. Бейбудовун, Н. Мәммәдованын вә Һ. Әлијевин чыхышларына һејран галмышлар. Онлардан бири бизим чәмијјәтин үстүнлүкләриндән данышыб әлавә етди:

— Чәмијјәт сәнәтин инкишафы үчүн шәраит јарадан-да халғ өз истә'дадыны көстәрә билир. Нәзакәт ханымын «Секаһ»ы көзләrimi јашартды. Һабил каманы гәлбим көјнәтди. Рәггасларын ојуну мәнә Короғлунун дәлилләрини хатырлатды. Бу концертдә халғымн нәләрә гадир олдуғуна там инандым. Мәнә бу инамы вердијинизә көрә сизә миннәтдарам...

Шотландијанын гәдим мәдәнијјәт мәркәзләриндән Единбург шәһәриндә университет (XVI әср), тибб коллечләри, чоғрафија чәмијјәти, рәсәдхана, зәнкин китабханалар вә сәрки салонлары варды. Бу шәһәрдә һәр ил нәғмә вә драм фестиваллары кеңирилir.

Шәһәрин көһнә һиссәсиндә гәдим биналар адамы хәјалән орта әсрләрә апарыр. Уча бир тәпәнин үстүндәки гәср көркәминдәки сәртлији вә горхунчулуғу илә мүтләгijјәт дөврүнү, бу дөврдә күнаһсыз төкүлән ганлары, зүлмү, истибадады јада салыр. Холируд-хаус сарајы ин-

санда көзэллик дујғусу эвезинә икраһ вә горху һиссн ојадыр. Сарај инди дә гәдим шотланд формасы кејмиш јубкалы әскәрләрин мұһафизә дәстәси илә әһатә олунмушдур.

Крал сарајында шотланд кралларынын тачлары, гызыл ачарлары, мұхтәлиф силаһлары сахланыр. Кралнча II Јелизавета кечән ил «күмүш тој»уну бу сарајда кечирмишдир. О, үмүмийәтлә, илдә он күн бу сарајда јашајыр.

Октјабрын 23-дә Единбургун бәләдијә рәиси бизн гәбул етди. Ертәси күн тәјјарә илә өлкәнин әсас сәнаје мәркәзи олан Манчестрә кәлдик. Бу шәһәрин ме'марлығында монументаллыг әсасдыр. Үч милјон әһалиси олан Манчестр мұасир инчәсәнәт музеји, консерваторија, университет шәһәрчији, зәнкин китабхана вә мұхтәлиф сәнаје очаглары илә таныныр. Инчәсәнәт музејиндә Азәрбајҗан халчаларындан өрнәкләр көрдүк. Бурада топланан рәсм вә һејкәлтәрәшлиг әсәрләри әсасән абстракционизм нүмунәләридир.

Манчестрин симфоник оркестри Лондон симфоник оркестриндән сонра Британијада икинчи јер тутур. Пролетариатын даһи рәһбәрләриндән Ф. Енкелс узун мүддәт бу шәһәрдә јашамышдыр.

Инкилтәрәдә мұәјјән тәһсил үсулу јохдур. һәр орта мәктәб өз үсулу илә дәрс кечир. Өлкәдә демәк олар ки, ушаг бағчалары да јохдур. Ушаглар беш јашындан мәктәбә кедир. Али мәктәбләрә гәбул имтаһаны (Оксфорд вә Кембрич университетләри истисна олмагла) кечирилмир. Орта мәктәбин бурахылыш имтаһаны али мәктәбләрә гәбул имтаһаныны әвәз едир. Бурахылыш имтаһаны шакирдин али мәктәбдә охуја билиб-билмәјәчәјини мұәјјәнләшдирир.

Орта мәктәбләрдә хүсуси евдарлыг фәнни кечилир. Евдарлығы гызларла бәрабәр оғланлар да билмәлидир. Синиф рәһбәринин нәзарәти алтында ил боју шакирдләр харичи өлкәләрә сәфәр үчүн пул јығыр. Нәһајәт, мұәллимлә бирликдә арзу етдикләри өлкәјә кедир, һәммин өлкәни дәриндән өјрәнирләр. Бә'зән мұәллимлә шакирдләр он-он беш күнлүјә мұәјјән бир кәндә олур, бир јердә јашајыр, бир-бирләринә исниширләр. Тәһсил мүддәтиндә мұәллим шакирдләрини өз өвлады кими таныјыр вә онларын һәр бири һаггында ајрыча хасијјәтнамә јазыр. Тәһсил пуясуздур. Дәрсликләри мәктәб верир.

Шәхси адамларын пуллу мәктәбләриндә тәһсил даһа дәрин вә даһа сәвијјәлидир.

Биз Оксфорд университетиндә олдуғ. Бурада да тәһсил гајдасы марағлы гурулмушдур. Тәләбәләрин 70—80 фанзи аталарынын кәлиринә көрә тәгаүд алыр.

Оксфорд университетинин әсасы IX әсрдә гојулуб. XII әсрдә коллеч шәклини алыб. Инди университет 34 коллечдән ибарәтдир. Өзү исә јалныз инзибати тәшкилатдыр. Университетин 3 милјон китабдан ибарәт зәнкин китабханасы вар. Нечә јүз ил бундан әввәл крал белә бир фәрман вериб ки, бу китабханадан евә китаб верилмәсин.

Ән бөјүк коллеч квадрат шәклиндә бир-биринә би-тишмиш дөрд бинадан ибарәтдир. Бу коллечин 400 тәләбәси вар. Әсас бинанын үстүндәки гүлләдән ири зәнк асылмышдыр. һәр күн ахшам саат 9-да һәмән зәнк 101 дәфә чалыныр. Чүнки бу коллеч ачылан ил онун 101 тәләбәси олмушдур.

Оксфорд вә Кембрич университетләриндә тәләбәләр мұәллимләрә бир бинада јашајыр. һәр мұәллимә беш-алты тәләбә тәһким олунур. Мұәллим һәфтәдә бир, ја ики дәфә тәһким олундуғу тәләбәләрлә көрүшүр, онлара тапшырыглар верир вә јохлајыр. Тәләбәләрин мұһазирәләрә кәлиб-кәлмәмәси вачиб дејил, програм һәчминдә фәнни мәнимсәмәләри әсас шәртдир. Бу үсул тәләбәнин мүстәгил һазырлашмасына вә мүстәгил дүшүнмәсинә имкан јарадыр.

Тәләбәнин университет формасыны һәмийшә кејмәси дә шәрт дејил. Лакин имтаһана мүтләг һәмин формада кәлмәлидир.

Бурахылыш имтаһанларына аз галмыш фермерләр вә бизнесменләр Оксфорд вә Кембрич университетләринә өз нұмајәндәләрини көндәрир, өзләринә ишчи сечирләр.

Лондондакы Мадам Туссо адына мум фигурлар музеји бир мө'чүзәдир. Бу музејдә Инкилтәрәнин вә дүнјанын тарихи шәхсијјәтләринин мумдан гајрылмыш фигурлары сахланыр. Бу кејимли-кечимли фигурлар чанлы инсандан сечилмир. Бурада мәшһур боксчу Мәһәммәд Әлинин, актриса Менрил Монронун, Франсанын дәвләт хадими Де-Голлун, Американын һөкүмәт башчылары Рузвелт, Ејзенһауер, Кеннеди вә Картерин, Инкилтәрәнин бөјүк јазычыларындан Шекспир, В. Скотт вә Диккенсин фигурлары көркәмли јерләрдә гојулмушдур.

Ноттенгам шәһәринин он-он беш километрлијиндә бөјүк инкилис шаири Байронун гэсри јерләшир. Гэср мешәнин ичиндә балача бир көлүн кәнарындадыр. Бура әввәлләр монастр олуб. Байронун бабасы биринчи Лорд Байрон бу гэсрин саһиби имиш. Байрон сонралар бу ма-ликанәни бир полковникә сатыб. Гэср, Байрон нәслинин музејинә чеврилмишдир, әлбәттә, шаир Байрона көрә.

Экспонатларын әксәријјәти шаир Байронундур—онун јазы масасы, күзкүсү, гылынчы, сон ајаггабылары, пал-тарлары вә с.

Ноттенгам шәһәриндән Лондона кәләркән јолда бөјүк драматург Шекспирин вәтәни Стратфорд шәһәриндә да-јандыг. 65 мин әһалиси олан бу шәһәрдә күчәләрдән тут-муш биалара вә парклары гәдәр һәр шеј бөјүк шаирин ады вә һәјаты илә бағлыдыр. Кичик бир паркын ичиндә Шекспирин һејкәлтәраш Гауер тәрәфиндән јарадылмыш һејкәли, онун әтрафында исә драматургун дөрд образы-нын һејкәли учалдылмышдыр. Һамлет, Магбет, Отелло вә Лир! Бу һејкәлләр ичәрисиндә Һамлет дүшүнчә сим-волу кими даһа чох нәзәри чәлб едир. О, әтраф мүһитдән үзүлмүш, әлләри илә башыны гучаглајыб, дүнјанын ағыр јүкү чијинләриндә, дәрин-дәрин дүшүнүр. Елә бил бу саат о өз-өзүнә «Өлүм, ја олум!» монологуну пычыл-дајыр.

Шекспирин доғулдуғу икимәртәбәли ев. Һәјәтдә шаи-рин өз әлилә әкдији гурумуш тут ағачы...

XVIII әсрдә бу ев бир гәссаба сатылмыш, 1948-чи ил-дән Шекспир фондунун әлине кечмишдир. Бөјүк јазычы Диккенс бу фонда хејли пул вермиш, ондан сонра ев-музејә чеврилмишдир.

Евин икинчи мәртәбәсинин пәнчәрә шүшәсинә Вал-тер Скотт өз әлилә гол чәкмишдир.

Музејдәки мебелләр — стул, стол, еләчә дә бешик, таб-гачаг драматургун аиләсинә мәхсус әшјалардыр.

Шекспир мүгәддәс Троицк килсәсиндә дәфн едил-мишдир. Сол тәрәфиндә арвады Анна, гызы Сусанна вә гызынын әринин гәбирләри...

Гәбирләрин баш учунда, тахчада Шекспирин кичик бүстү гојулмушдур. Һәр ил шаирин доғулдуғу күн инки-лис актјорлары бу килсәјә кәлир, бүстүн әлиндәки ләлә-ји дәјишдириләр. Синә дашы үстүндә шаирин бу сөз-ләри јазылмышдыр.

«Мәним мәзарымы горујана ешг, сүмүкләрим и тәрпә-дәнә лә'нәт олсун!».

Дөрд јүз ил дүнјанын бүтүн театрларында әсәрләри ојнана, дөрд јүз ил бәшәријјәти күлдүрүб, ағладан, дүшүндүрән бу бөјүк инсанын мәзары башында донмуш-дуг, она бу гәдәр јахын олдуғумуза инана билмирдик... Сонетләриндән тутмуш драмларына гәдәр бүтүн әсәр-ләри бизи һәмишә һејрәтләндирмиш Шекспирин әмәл-ләри тимсалында инсан идракынын нәләрә гадир олду-ғуну анламышыг. «Инкилис халгы» дедијим заман илк нөвбәдә Шекспири дүшүнмүш, инсан дујғуларынын дө-ринлијинә бу гәдәр вара билән бир шаирин бизим кими ади бир инсан олдуғуна инана билмәмишәм. Инди һәм инсанын мәзары башында өз суаллары илә она мүрачипәт етмәк, мин-мин илләрдән бәри дүшүнән башлары, дујан, севән, чырпынан үрәкләри камына чәкмиш торпағын сирләрини елә бил онун өзүндән өјрәнмәк истәјирдим...

XVIII әсрдә әсасы гојулан Британија милли музеји (Лондон) дүнјанын ән зәнкин музејләриндән һесаб олу-нур. Коттон, Харли вә Слоон адлы шәхсләрин фәрди коллексијалары әсасында јарадылан бу музеј үчүн 1925-чи илдә ајрыча бина тикилмишдир. Музејин бир һиссәси китабханадыр. Китабханада мүхтәлиф халгла-рын ән гәдим әлјазмалары да сахланылыр. О чүмләдән биз бурда Нәваинин, Һәфизин, Бакувинин диванларыны, Низаминин «Хосров вә Ширин», Фүзулинин «Һәдигатүс-сүәда» әсәрләринин гәдим әлјазмаларыны көрдүк. Бу китабханада 9 милјон јарым китаб вә 200 мин әлјазмасы вар. Оху залындан ејни вахтта 1.500 адам истифадә едә биләр.

Бурада Јунаныстан, Түрkiјә, Мисир, Рома мәдәниј-јәтинин ән гәдим нүмунәләри горунуб сахланыр. Бу өлкә-ләрин халqlары гәдим мәдәнијјәтләрини бу музеј васи-тәсилә өјрәнә билир. Һәр салон бир өлкәнин бир дөврүнә аиддир. Јунан вә Рома тарихи шөбәсиндә јунан инчәсә-нәтинин надир инчиләри, хүсусилә һејкәлтәрашлыг нү-мунәләри (Акропол вә Парфенон) вардыр.

Дүнја халqlарынын мәдәнијјәт тарихини әкс етдирән Британија музеји Инкилтәрәнин ән бөјүк милли хәзинә-сидир.

Лондонда Марксын мәзарына әклил гојдуг. Һәм ин күн Клеркенвел күчәсиндәки 37 нөмрәли евә, В. И. Лени-нин вахтилә «Искра»ны редактә етдији евә кетдик.

1933-чү илдән һәмни бина К. Маркс адына китабхана олмушдур.

Бөјүк Британијадан бөјүк тәэссулатла — халгымыза вә Вәтәнимизә бөјүк иннам вә даһа бөјүк сөвкни һисенлә гајытдыг...

ЛӘНКӘРАНДА МӘҢСУЛ БАҖРАМЫ

Тәхминән 12—13 ил бундан әввәл Ләнкәранда олмушдум. Бир дә кечән ил олдум. Доғрусу, көзләримә иннамдым. Ләнкәран хејли дәјишиб, хејли көзәлләшиб.

Бу күн Ләнкәранда илин уғурларына јекун вурулур. Бу күн бурда рекорд көстәрничиләрлә таныш олдуг. Дөвләт планларынын һәр саһәдә артыгламасы илә јеринә јетирилмәси, халгын мадди рифаһ һалынын даһа да јакшылашмасы ишинә хидмәт едир.

Лакин бу, ишин јалныз бир тәрәфидир. Башга тәрәфи мәнчә даһа дәрин вә даһа мәналыдыр. Суал олунур, республиканын сон илләрдә газандығы бүтүн бу наилијәтләрин сәбәби нәдир? Мәнчә һәр бир шүүрлу вәтәндаш бу барәдә дүшүнүр.

Ч. Мәммәдгулузадә демишкән, һәрдән папағымы габағыма гојуб фикирләширәм: «Аја, мән кимәм вә мәним гијмәтим нәдәдир?» Өзүм-өзүмә чаваб верирәм: «Мән бөјүк тарихи олан гәдирбилән, көзәл бир халгын оғлујам» јәни дәрјанын бир дамчысыјам. Белә олдугу сурәтдә дамчынын гијмәти нәдәдир? Әлбәтгә дәрјанын ичиндә олмасында. Дамчы дәрјадан ајрылдымы, ја бухар олуб һаваја учачаг, ја да торпаға һопачаг. Инди ки, беләдир кәрәк мән һеч заман өзүмү дәрјадан, јәни халгдан ајырмајам. Она көрә ки, һәр бир кәсин күчү онун халга нә дәрәчәдә бағлы олмасындадыр. Антејин күчү торпагда олдугу кими. Халгын јаратдығы мүдрик сөзләр дә буну дејир: «Тәк әлдән сәс чыхмаз», «Ел күчү, сел күчү», «Ел бир олса зәрби кәрән сындырар» вә с...

Ели бир еләмәк, ел күчүнү сел күчүнә чевирмәк үчүн халга архаланмаг! Бах будур бизим сон илләрдәки гәләбәләримизин сәбәби!..

Сон илләрдә газандығымыз наилијәтләр мадди нәмәтләрин артмасы илә бәрабәр һәм дә мәнәвијјатымызын зәнқинләшмәсинә, арзу вә идеалларымызын фәрди-

ликдән чыхыб ичтимаиләшмәсинә сәбәб олмушдур. Бир јазычы кими мәнни бу, даһа артыг севиндирир.

Азәрбајчанын бир сыра рајонларында, о чүмләдән Ләнкәранда мәишәт мәдәнијјәти һәмншә үстүн олмушдур. Ләнкәран евләриндә сәлигә-саһманын, тәмизлијин, хусуси хәрәк нөвләринин бөјүк тарихи вар. Бунунла белә бу сәлигә-саһманы һасарлардан ичәридә көрмүшүк. Мәһлә һасарларындан чөлдә, јәни — күчәләрдә вә башга ичтимаи јерләрдә бу сәлигә-саһман өзүнү лазыми сәвијјәдә көстәрмирди. Бир сөзлә, о шеј ки, мәнә андир көзәл олурду, о шеј ки, бизә — јәни һамыја андир о, лазыми көзәлликдә олмурду. Бу чәһәт, халгымызда фәрдијјәтчилик һиссинин мөһкәмлијиндән, ичтимаилик һиссинин зәифлијиндән ирәли кәлирди.

Бу күн Ләнкәранда һасарлардан ичәри илә бәрабәр, чөлдә дә һәмни сәлигә-саһманын шаһиди олдуг.

Күчәләрдә, паркларда вә башга ичтимаи очагларда ејни сәлигә-саһманы вә тәмизлији көрүрүк. Бу, јухарыда дејдим ичтимаи һиссин артыг јарандығыны көстәрир.

Халгы бир идеал әтрафында топлаја билмәк, онда ичтимаилик һиссини күчләндирмәк демәкдир. Демәк тәсәрруфатын мүхтәлиф саһәләриндә бөјүк наилијәтләр газана билмәк, халгы бир идеал әтрафында бирләшдирә билмәк, ел күчүнү сел күчүнә чевирә билмәк, «Мән»дән «бизә» кечмәк демәкдир. Мәнчә ән вачиби будур. Халг о заман бөјүк халг олур ки, онун өвладлары шәхси дүјғуларла дејил, ичтимаи дүјғуларла јашаја билир.

Јахшы адам о адама дејилир ки, о һамыны өзүнә дејил, өзүнү һамыја борчлу билир. Беләләри башгалары үчүн јанан чыраға бәнзәјир. Јахшы адамлар борч һиссини дәрк едәнләр, нә үчүн јашадығыны биләнләр, башга-сынын хошбәхтлијиндән севинмәји бачаранлардыр. Белә адамлар үчүн «мән» јохдур, «биз» вар. Беләләри өз «мән»ини «биз»ин ичиндә әритмәји бачаранлардыр. Гәләбәни дә беләләри газаныр.

КӘНЧЛӘРӘ ТӨВСИҖӘМ

Һөрмәтли кәнчләр! Орта мәктәби битирмәҗиниз мүнәсибәтилә сизин һамынызы тәбрик едирәм. Бу вахта гәдәр кечдиҗиниз јол, кәләчәк өмүр јолунузун астанасы һесаһ олунур. Әсј јол бундан сонрадыр.

Јәгин ки, сизин бир гисминиз али мәктәбләрә гәбул олуначаг, бир гисминиз әмәк чәһһәсинә атылачаг. Һәр икиси кәзәлдир, шәрәфлидир. Һамыныза бир нечә төвсиҗәм вар:

Мән али мәктәб мүүллими олмаг е'тибарилә билирәм ки, кәнчләрин әксәријјәти али мәктәбләрә гәбул олунмаг арзусу илә јашајыр. Бу арзунун өзү чох кәзәлдир. Лакин мә'лумдур ки, орта тәһсилә јеничә битирмиш бүтүн кәнчләр али мәктәбләрә һәмин ил гәбул олуна билмир. Әлбәттә бу, имкансыздыр. Гәбул имтаһанларында кәсилән, јахуд балы чатмајан кәнчләр бу уғурсулугдан бәдбинләшмәмәли, өз фикриндә ардычыл олмалыдыр. Ел кәзәл дејиб: «Нијјәт һара, мәнзил дә ора» анчаг буна јенә ел демишкән «аллаһдан бујруг, ағзыма гујруг» фәлсәфәси илә наил олмаг мүмкүн дејил, чалышмаг, тәр төкмәк лазымдыр. Арзуја чатмағын јолу зәһмәтдән кечир.

Икинчи төвсиҗәм:

Һәјатын мүрәккәблији барәдә дүнјанын бүтүн ағылы адамлары — философлар, алимләр, јазычылар чилдчилд китаблар јазмышлар. Лакин биз һәјатын мүрәккәблијини китаблардан чох, һәјатын өзүндән өјрәнирик. Сизин ата вә аналарыныз, баба вә нәнәләриниз һәјатын ениш-јохушундан чыхдыгларына көрә һәјатын мүрәккәблијини китаб мүүллифләри гәдәр билирләр. Чүнки јаш јетирмиш һәр инсан өзү чанлы бир китабдыр.

Бизим чәмијјәтимиз сиз чаванларын гаршысында инкишаф үчүн бүтүн гапылары ачса да һәјат бир рәнкли дејил, онун јүз рәнки, јүз чалары вар. Буна көрә дә һәјатда бүдрәмәләриниз дә олачаг. Бу бүдрәмәләрдә әкәр башгаларыны дејил, өзүнүзү кұнаһкар билсәниз кәләчәк сизиндир, јох, әкәр бу бүдрәмәләрдә өзүнүзә һагг газандырыб башгаларыны кұнаһкар билсәниз инкишафыныз дајаначаг. Сиз өмрүн јолларында чәтин јүксәләчәксиниз.

Бу фикри изаһ етмәк үчүн һәјатыныздан бир мисал кәтирмәк истәјирәм. Бә'зән олуб ки, мүүллимләринизин вердији гијмәтләрдән наразы олмусунуз. Валидејнләринизин гаршысында бу ашағы гијмәтә лајиг олмадығы-

нызы сүбүт етмәк үчүн мұхтәлиф бәһанәләр кәтирир вә дејирсиниз ки, мүүллим гәсдән сизин гијмәтиниз ашағы салды, јахуд кәсди. Бу иднаны о гәдәр тәкрат едирсиниз ки, ахырда јалана өзүнүз дә инанырсыныз. Елә ки, инандыныз бу фикир бејнинизә һәкк олунур, нәһәјәт бүтүн гүсурларынызда өзүнүзү дејил, башгаларыны кұнаһкар тутурсунуз. Мән дејәрдим ки, инсан һәјатында бүтүн фәләкәтләрин, бүдрәмәләрин көкү бурдан башланыр. Бу, өзүнү көрмәмәкдир. Өзүнү көрмәмәк исә инсаны инкишафдан гојар.

Әввәлә һеч бир мүүллим өз шакирдини гәсдән кәсмәз. Икинчиси тутаг ки, беләдир, тутаг ки, сән әввәлчәдән билирсән ки, мүүллим сәни кәсмәк истәјир. Онда сән елә чалышмалысан ки, мүүллимин гәсди баш тутмасын. Бу чалышмаг исә јенә сәнин хејринәдир.

Истәјирәм ки, философ Зијәддин Көјүшовун јеничә чапдан чыхан «Дахилә пәнчәрә» китабыны охујасыныз. Бу китабда мүүллиф, бејүк шәхсијјәтләрин өзүнү көрә билмә, өз дахилинә баха билмә барәдәки фикирләрини мисал кәтирир вә кәстәрир ки, инсан өз нөгсанларына илк нөвбәдә өзү дүшмән кәсилмәлидир.

Һәр ишдә, һәр бүдрәмәдә кұнаһы өзүндә көрмәк инсаны јүксәлишә апарар.

Кимдир мәним
Ән горхулу дүшмәнмиз?
Јахшымы гојуб,
Јаманымы данышанмы?
Мәним ејибләримиз
Мәндән јахшы биләнмиз?
Архамча гаһ-гаһ чәкиб
Нөгсаныма күләнмиз?
Јох, јох, јох!
Өзкәләрин көзүнү
Тахајдым өз көзүмә.
Өзкәләрин көзүлә
Бахајдым өз-өзүмә.
Онда ејибләримә
Өзүм дүшмән олардым.
Онда мән, мән олардым.

Төвсиҗәм одур ки, өзүнүзә вурулмајасыныз. Нөгсанларынызы көрә биләсиниз. Инкишафын јеканә јолу будур!
Һәјата гәдәм басан сиз чаванларә һәјатын ениш-јохушлу јолларында бејүк уғурлар диләјирәм!

ҺӘЈАТЫН РОМАНТИКАСЫ

Һәр бир җазычы өз дөврүнүн өвладыдыр. Онын җарат-
дығы әсәрләр дә һәмнин дөврүн аҗнасыдыр.

Өз көкүмә даҗанмагла
Өз җурдун, торпағымын
өвладыҗам.
Будаг-будаг җолларымла
Өз атамдан даһа артыг
Мүһитимин, өз чағымын
өвладыҗам.

Һәмнин мүһитдә җетишиб, һәмнин чағда җашамаг һәлә
мүһитин вә заманын өвлады олмаг демәк деҗил. Бунун
үчүн һәмнин мүһитин һавасы илә нәфәс алмаг, һәмнин за-
манын руһу илә җашамаг кәрәкдир.

Кечән ил бир рәссамла Москвадан Бақыҗа учурдуг.
Тәҗҗарәдән күнәшин батмасыны сеҗр едирдик. Булудла-
рын үстүндә идик. Биздән ашағыда галан булудлар гар-
ла өртүлмүш кениш дүзәнлиҗә бәнзәҗирди. Бу гар дүзән-
лиҗинин үстүндә батан күнәш гәрибә бир мәнзәрә җарат-
мышды. Бизә мә’лум олан рәнкләр бурадан тамам баш-
га чүр көрүнүрдү. Чүнки һәмишә булудлара җердән бах-
мышдыг. Көҗдән баханда булудларын рәнки нечә дә
деҗишәрмиш! Рәссам, булудларын рәнкинә чох диггәтлә
бахырды. О бу вахта гәдәр көрмәдиҗи тәзә рәнкләр тап-
мышды. Мүасир рәссама бу җени рәнкләри 9—10 кило-
метр жүксәкликдә учан тәҗҗарә бәхш етмишди... Кечән
әсрин рәссама бу рәнкләри көрә билмәзди. Чүнки онун
белә бир имканы жох иди. Беләликлә, җени дүнҗа вә бу
дүнҗанын кәшфләри сәнәткара җени мөвзулар вә җени
дүҗулар бәхш едир. Буна көрә дә дүнҗанын бүтүн өлкә-
ләриндә ән гүдрәтли сәнәткарлар мүасир сәвиҗјәдә дур-
мағы бачаран, һәҗата мүасир көзлә бахан сәнәткарлар-
дыр.

Сәнәткар бу сәвиҗјәдә дурдугча данм җени сөз деҗә-
чәк. Чүнки күнләрин неч бири о биринә бәнзәмир. Әсри-
миздә күнләрин, һәфтәләрин һәрәси бир мүһүм һадисә-
нин ады илә бағлыдыр. Әкәр сәнәткар һәгиги сәнәткар-
дырса вә өз заманынын сәвиҗјәсиндә дурурса, о, бу җени-
ликләри гәләмә алдыгча һәмишә тәзә сөз деҗәчәк. Нә

өзүнү, нә дә башгаларыны тәкрат едәчәк, тәсвир етдиҗи
җениликләрлә бәрәбәр өзү дә җениләшәчәк, жүксәләчәк.

Јох, космоса галхмады
Инсан.
Әслинә бахсан,
Ахырынчы космонавт
Чансыз машына деҗил,
Күвәниб өз гәлбинин
Атәшинә, одуна
Галхды инсан ағлынын
Букүнкү һүдудуна.

Инсанын букүнкү учуш имканы һәләлик Аҗа гәдәр-
дир. Бу сәрһәдин кенишләнә-кенишләнә бир күн ән
узаг улдузлара чатачағына әминик. Һәмишә җенилик,
һәмишә тәзә үфүгләр архасынча жүксәлишимиз җалныз
елми-техники наилиҗјәт деҗил, һәм дә мә’нәви жүксәлиш-
дир вә дахили тәкамүлдүр.

Бир нечә ил бундан әввәл Шәкидә һеҗвандарлыг ком-
плекси җарадылды. Кечән ил мән комплексдә олдум.
Бурада сүд сағымындан тутмуш җем дашынмасына гәдәр
һәр шеҗ механикләшдирилмишди. Чох бөҗүк наилиҗјәт-
дир. Лакин бир җазычы кими мән бу наилиҗјәтин башга
тәрәфини дә — сағычыларын мә’нәви жүксәлишини кө-
рүрәм. Бурада техники жүксәлиш адамларымызы мә’нәви
тәкамүлә кәтириб чыхарыр. Сүдү електриклә саған са-
ғычынын мә’нәви дүнҗасы әллә саған сағычынын мә’нәви
дүнҗасындан фәрғли олмалыдыр. Белә ки, ади сағым
ишиндә сағычынын наил олдуғу сүр’әт ону әталәтдән
гуртарыр, мә’нән деҗишдирир, мүасирләшдирир. Еләчә
дә памбығын әллә деҗил, машынла җығылмасы. Памбығы
машынла җыған механизатор дүнәнки памбыгы деҗил.
О, мүасир машынын сирләринә саһиб олан, мүасир дүн-
җамызын тәрәггис илә нәфәс алан җени инсандыр.

Бир нечә ил бундан әввәл Бәрдә районунун «Комму-
низм» колхозунда механизатор Тәрлан Мусаҗеванын са-
һәсиндә олдуғу. Бу кәнч гыз һәр чәһәтдән мүасир адам-
дыр. Машыны идарә едән гыз неч шүбһәсиз машына
уҗуҗун палтар кеҗмәлидир. Әҗниндеки комбинезон, башын-
дакы берет ону дөҗүшә һазыр вәзиҗјәтдә олан әскәрә
бәнзәдирди. Һәрәкәтләри, даврашы, әҗниндеки палта-

ры миндији машина мүнәсибәтдир. Бурада да техники тәрәгги мә'нәви тәрәггини кәтирир.

Азәрбајчан КҖ МҚ-нын тәшәббүсү вә сә'ји илә республикамызда јаранмыш јени типли мүасир сәнаје очаглары да орада чалышан фәһләләрин психолокијасына, мәдәни сәвијјәсинә өз тә'сирини кәстәдир. Әкәр 10—15 ил әввәлки фәһләјә натамам орта савад кифајәт едәрдисә, инди мүрәккәб чиһазлар һазырлајан заводларын фәһләләринә бу савад бәс еләмир. Фәһләләрдән инди дәрин билик, интеллект вә мәдәни сәвијјә тәләб олунур. Бүтүн бунлар елми-техники ингилабын тәчәссүмү вә ичтимай шүүрда бөјүк дөнүшдүр. Биз јазычыларын вәзифәси тәрәггинин, тәкамүлүн бу тәрәфини даһа артыг көрмәли вә кәстәрмәлијик. Илк нөвбәдә заманы габагламаг, кәләчәји көрмәк вә бу мә'нәви тәкамүлү фәлсәфи бахымдан гијмәтләндирмәји бачармалыјыг.

Һәр дәфә партијамызын бизим гаршымызда гојдуғу јени вәзифәләри дүшүндүјүм заман истәр-истәмәз бөјүк әдибимиз Чәфәр Чаббарлынын «Дөнүш» пјесинин гәһрәмәнларындан бири олан јазычы Гүдрәт Аслан јадыма дүшүр. Чәфәр Чаббарлы Советләр өлкәсинин бүкүнкү наилијјәтләрини габагчадан һисс едирмиш кими санки индики јазычыларын гаршысында бөјүк проблемләр гојмаг мәгсәдилә бу образы јаратмышдыр. Вахтилә јахшы јазычы олан Гүдрәт Аслан замандан кери галыр, әсрлә ајаглаша билмир. Бу, әлбәттә, јазычы үчүн бөјүк фәчиәдир. Чәфәр Чаббарлы һәммин фәчиәдән горунмаг үчүн бизи һәјата ајыг көзлә бахмаға вә заманла сәсләшмәјә чағырыр. Чүнки о өзү бир јазычы кими заманы габагламағы бачарырды. Бу чәһәтдән онун «Алмаз», «Јашар», «Дөнүш» кими әсәрләри бизим үчүн өрнәкдир. Биз, бу күнүн јазычылары Чәфәр Чаббарлы мәктәбиндән өјрәниб, халгымызын, партијамызын сәсинә вахтын да сәс вермәли, дујуларымызы заманын сәсинә көкләмәји бачармалыјыг.

Л. И. Брежнев јолдаш Бауман сечки даирәсиндә сечиләрлә көрүшүндә демишдир: «Рус дилиндә «вәзифә» вә «борч» сөзләри ејни көкдәндир. Халг гаршысында өз борчуну — партијаја хидмәт вә инсани борчуну кәрәк һәмишә јадда сахлајасан».

Мә'нәви тәкамүлдә әсас амыл инсанын өз-өзүнә кәнардан баха билмәси, өз ејибләрини көрә билмәси илә шәртләнир. Аббасгулаға Бакыханов көзәл демишдир:

«Көзлү о адамдыр ки, өзүнү көрә билсин». Өзүнү көрә билән адамын иттиһамчысы өз ичиндә олур. Һәммин иттиһамчы о адамын әмәлләрини тәнзим едир.

Вәтән вә халг ваһид бир органдыр. Һәр биримиз исә онун үзвләријик. Бир һалда ки, һәр биримиз ваһид Вәтәнин, халгын һиссәләријик, демәк, биримизин гајғысы һаымызын, һаымызын гајғысы биримизин олмалыдыр. Јалныз бу нөгтәдә инсан мә'нәви чәһәтдән бөјүјүр, камилләшир, Вәтәнлә бирләшир.

Азәрбајчан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин мәгсәдјөнлү фәалијјәти, гајғысы, кадрларын дүзкүн сечилмәси, јерләшдирилмәси вә тәрбијә едилмәси, Ленин иш үслубунун бәргәрар едилмәси сәјәсиндә республикамыз сон он илдә ири аддымларла ирәлиләјир. 1979-чу ил Үмумиттифаг социализм јарышынын јекунларына көрә Азәрбајчан ССР-ин далбадал онунчу дәфә Сов.ИКП МҚ-нын, ССРИ Назирләр Советинин, ҮИҺИМШ-ин вә ҮИЛҚКИ МҚ-нын кечичи Гырмызы бајрағына лајиг көрүлмәси һәр бир азәрбајчанлынын баш учалығыдыр. Бүтүн бу наилијјәтләр биз гәләм саһибләринин гаршысына тамамилә јени вәзифәләр гојур.

Азәрбајчан Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин һәр чүр мә'нәви сафлыг уғрунда апардығы мүбаризәдә әдәбијјат вә сәнәт онун көмәкчисинә чеврилмәлидир. Совет әдәбијјатынын ән мүһүм вәзифәләриндән бири — мүасир инсанын мә'нәви аләмини нәинки әкс едирмәкдән, һабелә онун тәшәккүлүнә тәкан вермәкдән ибарәтдир. Бунун үчүн елә бир идеал тәләб олунур ки, о, орта әхлаг нормаларынын вә стандарт әхлаги көрүшләрин фөвгүнә јүксәлә билсин.

Идеала, ән јүксәк арзуја чатмаг, тәкамүлә говушмаг ешги инсаны дахилән учалдыр, тәмизләјир вә мә'нән бөјүдүр. Биз инсанын бу кејфијјәтини, бу чәһәтини даһа габарыг шәкилдә кәстәрмәлијик. Мән белә һесаб едирәм ки, сон заманлар биз идеал, мүсбәт гәһрәмән мәсәләсини бир гәдәр унутмушуг. Биз әл-ајаға долашан түфәјлиләрә, инкишафымыза әнкәл олан гангаллара әсәрләримиздә даһа чох јер верир, чәмијјәти ирәли апаран мүсбәт адамларын образынын јаранмасына аз диггәт јетиририк. Бурада тәрәзинин көзүнү әјмәмәк, кәнчлији мәнфилијин тимсалында дејил, мүсбәтин, идеал образларын тимсалында тәрбијә етмәк мәсәләсини унутмамалыјыг. Бу мәсәләдә Сәмәд Вурғунун әдәбијјатда романтика, көзәл-

лијә учуш мөвгејиндән чыхыш етмәли, ишыгылы чәһәт-ләри өн плана чәкмәлијик. Шүбһәсиз, чәмијјәтдә јахшы-лыгларла бәрабәр писликләр дә мөвчуддур. Лакин апа-рычы гүввә јахшылыгдыр, јахшылары көстәрмәклә онлары нүмунәви гәһрәман сәвијјәсинә галдырмагла биз писликләри вә ејбәчәрлији дөјмүш олуруг.

Кәнчлијин тәглид едә биләчәји мүсбәт гәһрәманлар—бу күнүн Алмазларыны вә Јашарларыны јаратмаг, әдә-бијјаты бу јолла инкишаф етдирмәк, үмүмдүнја сәвијјә-синә галдырмаг бизим гаршымызда дуран әсас вәзифә-дир.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Әдәбијјат—сәнәт

Горгуд образы вә тарихи-ичтиман һадисәләр	3
Фүзули — Шекспир	6
Ики зирвә гаршысында дүшүнчәләр	10
«Анамын китабы»	16
«Вагиф»	40
«Бүтөвлүк»	68
Әли Кәрим	72
Борчалы — Башкечид дағларында гајнајан чешмә	73
Сонет шаир	79
Бир гәлбин јүкүнү гатара јығсан...	81
Әзизим Мөвлүд	86
Нәриман Нәсәнзадә	91
Мүәллим вә тәләбә	97
Ики повест һаггында	100
Шаирин илһам гајнағы	103
Һөрмәтли Муса	110
Дилимиз — әдәбијјатымыз	114
Тәнгидчинин јени уғурлары	123
Һөрмәтли јолдашлар	126
Јазычы вә халг	131
Јени сәсләрә уғур...	134
Дүз јолдасан!	135
Һөрмәтли Рәсул мүәллим	138
Видә	138
Мөһсүн Сән'ани	139
Өмәр Елдаровун «Фүзули» һејкәли	140
Рамиз Гулијев	142

Публицистика

Вәтән очағынын истиси	144
Мөһди Нүсәји һаггында хатирә	147
Мәс'уд Әлиоглу	149
Амал нә демәкдир?	155
Тарихи адлары дәјишмәк олмас	156
Аналар бајрамы	158
Мә'нәви тәмизлик	159
Шекспирин вәтәниндә	162
Ләнкәранда мәһсул бајрамы	174
Кәнчләрә төвсијәм	176
Һәјатын романтикасы	178

Вагабзаде Бахтияр Махмуд оглы
ТЕПЛО РОДНОГО ОЧАГА
(На азербайджанском языке)

Рә'јчи филологи елмләр доктору
Мәммәд Чәфәр.

Редактору *Сона Мәммәдова.*
Рәсәмы *Н. Рәхимов.*
Бәдии редактору *И. Гулијев.*
Техники редактору *Н. Сүлејманов.*
Корректорлары *В. Нәсәнов, С. Мусајева.*

Јығылмаға верилмиш 7. 12. 81. Чапа имзаланмыш 30. 03. 82.
ФГ 04041. Қағыз форматы 84×108¹/₃₂. Мәтбәә қағызы № 1.
Јүксәк чап үсулу. Литературный гарнитур. Шәрти ч/в. 9,66.
Рәнкли шәрти ч/в. 9,98. Учот нәшр. в. 9,14. Тиражы 15 000.
Сифариш № 77. Гијмәти 85 гәп.
Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријат, Полиграфија вә
Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.
«Кәнчлик» нәшријаты, Бақы, Нүсү Начыјев күчәси, 4.
26 Бақы комиссары адына мәтбәә, Бақы, Әли Бајрамов
күчәси, 3.

85 гон.

